

DIRECTORY OF
OPEN ACCESS
JOURNALS

"IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION"

international scientific-practical journal

ALMATY, KAZAKHSTAN

ISSN: 3007-8946

15 APRIL 2025

els.education23@mail.ru

irc-els.com

**МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
«IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION»**

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL
«IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION»**

Main editor: G. Shulenbaev

Editorial colleague:

B. Kuspanova
Sh Abyhanova

International editorial board:

R. Stepanov (Russia)
T. Khushruz (Uzbekistan)
A. Azizbek (Uzbekistan)
F. Doflat (Azerbaijan)

International scientific journal «IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION», includes reports of scientists, students, undergraduates and school teachers from different countries (Kazakhstan, Tajikistan, Azerbaijan, Russia, Uzbekistan, China, Turkey, Belarus, Kyrgyzstan, Moldova, Turkmenistan, Georgia, Bulgaria, Mongolia). The materials in the collection will be of interest to the scientific community for further integration of science and education.

Международный научный журнал «IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION», включают доклады учёных, студентов, магистрантов и учителей школ из разных стран (Казахстан, Таджикистан, Азербайджан, Россия, Узбекистан, Китай, Турция, Беларусь, Кыргызстан, Молдавия, Туркменистан, Грузия, Болгария, Монголия). Материалы сборника будут интересны научной общественности для дальнейшей интеграции науки и образования.

15 апреля 2025 г.
Almaty, Kazakhstan

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-3-5

УДК 81'373.612.2:659.1

ИМЕНА СОБСТВЕННЫЕ КАК КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА РЕКЛАМНОГО ТЕКСТА

ДОСМУРАТОВА Г.А.

магистрантка группы МФИ 23 2р, Tashenev University, Шымкент

Научный руководитель – PhD АРЫНБАЕВА Р.А.

Проанализировав около 50 рекламных слоганов, названий известных брендов, рекламных постеров и разнообразных рекламных текстов, рассмотрим описанные в предыдущей главе исследования, функции имен собственных.

Анализируя многочисленные примеры англоязычной рекламы, стоит отметить, что по сравнению с другими разрядами ономастической лексики антропонимы имеют самую высокую частотность употребления. Почти каждый третий рекламный текст содержит в себе антропоним.

Антропонимы в рекламном тексте чаще всего выполняют номинативную, коммуникативную и экспрессивную функции. Докажем это на следующих примерах.

Экспрессивную функцию выполняют имена собственные с широкой известностью. Использование имени известного персонажа в рекламном проекте вызывает интерес у потребителя, что может выразиться в разных проявлениях, начиная с того, что потребитель просто ознакомится с содержанием текста, заканчивая итоговой целью рекламы - приобретением товара.

Coco Chanel. Mademoiselle. Chanel - (Коко Шанель мадмуазель, реклама парфюмерной воды) когда потребитель видит рекламу данного парфюма, где известная актриса Кира Найтли в красивом платье катается на лодке с привлекательным мужчиной, девушки подсознательно думают, что если они купят такой парфюм, то они создадут себе похожий романтический образ. Использование в названии парфюма имени Коко Шанель, основоположницы французской моды, вызывает желание приобрести себе этот парфюм, потому что он создан известным Домом моды, а дополнение *Мадемуазель* подчеркивает, что эта марка создана специально для молодых девушек.

Чтобы раскрыть, чем привлекательна такая реклама, приведем еще один яркий пример - *Vittorio Bellucci Leonardo Da Vinci* (Витторио Белучи Леонардо да Винчи). Решив назвать парфюм в честь известного итальянского художника, производитель ориентировался на звучное имя. Такой парфюм привлечет внимание представителей творческой профессии, заинтересует молодежь или поклонников искусства.

Ariel Brilliant Delux (Ариель, Бриллиантовый блеск - реклама стирального порошка). Использование в рекламе стирального порошка имени известного сказочного персонажа, русалочки Ариель, созданной Уолтом Диснеем, вызывает у потребителя множество ассоциаций, начиная с того, что русалочка живет в воде, вода - это символ чистоты, следовательно, если стирать этим порошком, то он однозначно стирает лучше, чем другие его аналоги.

Barbie - распространённое имя куклы - стало источником огромного количества идей. Под этим брендом выпускают жвачки, игрушки, кукол, домики и мелочи для кукол, и потребитель, видя название этого бренда, осознает, что под этим брендом выпускаются товары для девочек.

Juliette has a gun (У Джульетты есть пистолет) марка элитного парфюма класса люкс. Название туалетной воды говорит само за себя. Обладательница этого парфюма будет овеяна убийственными чарами, и это ее тайное оружие.

"The Walt Disney Ties" (Галстуки Уолта Диснея) На галстуках изображены герои мультфильмов Уолта Диснея. Уолт Дисней - всемирно известный создатель телекомпаний,

которая производит мультфильмы, основанные на сказках. Потребитель, увидев упоминание *Disney*, сразу понимает, что товар обязательно будет связан с каким-то мультипликационным или сказочным героем.

Lincoln. Town Car - марка автомобиля класса люкс, выпускаемая в Америке с 1917 г. Автомобили этой марки продаются в США, Канаде, Мексике, а отсылка к имени известного президента подчеркивает их высокое качество.

Номинативная функция. Номинативная функция антропонимов в рекламном тексте заключается в обозначении персонажа, который предстает перед потребителем. С помощью номинативной функции потребитель создает в воображении некий образ персонажа, который рекламирует товар, и в дальнейшем при упоминании его (персонажа) в повседневной жизни, мы будем представлять именно тот образ, который предложил нам Рекламодатель.

Приведем примеры номинативной функции антропонимов.

Voyage d'Hermes Perfume (пер. Путешествия Гермеса. Парфюм) В данном случае номинативная функция антропонимов заключена в обозначении персонажа, а именно Гермеса, того, кто совершает путешествие, и в тоже время указывает на необычность этого парфюма. Исходя из описания, парфюм должен переносить нас в дальние страны, навевать ощущения приключений.

Jack Daniels, Mary Kay, Mercedes, Armani - номинативная функция проявляется в том, что в представленных случаях брендам присвоено имя его создателя.

Коммуникативная функция антропонимов. Коммуникация - значит общение, обмен информацией. Реклама, как уже было сказано выше, одна из ее разновидностей, ведь она направлена на конкретного адресата и несет в себе определенную смысловую информацию. Использование в рекламных брендах слоганов или конкретных формулировок образуют сообщение для потенциального потребителя, которое он применяет к себе. Рассмотрим это на примерах.

MacDonald's. I'm loving (Макдональдс, вот что я люблю). В данном примере коммуникативная функция заключена во фразе: "Вот что я люблю". Рекламируя свою продукцию, рекламодатель сделал упор на фразу "я люблю", что является тонким и грамотным ходом психологии. Когда потребитель видит эту всем известную фразу, у него сразу возникает ассоциация, что продукт должен ему понравиться, ведь написано "я люблю".

Captain Morgan. Towards to the life, love and production (Капитан Морган, Навстречу жизни, любви и сокровищам). Реклама элитного алкоголя. Присвоение ему имени пирата и формулировка слогана отсылают потребителя к мыслям о морских приключениях, развлечениях, путешествиях и отдыхе. Коммуникативная функция выражается в предложении осуществить все вышеперечисленное.

Кроме того, следует отметить, что все основные функции антропонимов, находятся во взаимодействии. Например, экспрессивная и номинативная функция антропонимов сочетаются в таком примере рекламы, как реклама туалетной воды *Nina by Nina Richi* и *Valentina by Valentino*. (перевод: *Нина от Нины Риччи и Валентина от Валентино*). Номинативная функция в названии этих рекламных брендов заключается в том, что главные персонажи, которые предстают перед нами, имеют конкретные имена, и, просматривая рекламный ролик или увидев их образы в рекламе, мы хотим соответствовать им. Экспрессивная функция выражается в использовании в названии бренда имен всемирно известных личностей.

В рассмотренных нами примерах имена собственные выполняют свою основную функцию - идентифицирующую, т.е. указывают на определенный персонаж, в той или иной форме изображаемый рекламируемым товаром, так же, как и в наименованиях таких товаров.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бернадская Ю.С. Текст в рекламе: Учебное пособие для студентов вузов - М., 2018. - 288 с.
2. Иванова К.А. Копирайтинг. Секреты составления рекламных и PR-текстов. 2-е изд. СПб: Питер, 2018.160 с.
3. Крюкова И.В. Имена собственные в современной российской рекламе/ И.В. Крюкова // Рекламный дискурс и рекламный текст: коллективная монография. - М.: 2023. - с.261-278.
4. Фещенко Л.Г. Структура рекламного текста: Учебно-практическое пособие. СПб.: Изд-во "Петербургский институт печати", 2023.232 с.
5. Тюрина С.Ю. О понятиях рекламный дискурс и рекламный текст. / С.Ю. Тюрина // "Вестник ИГЭУ" - 2019. - №1. - с.1-3.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-6-7
УДК-80-981

IRONY AS A STYLISTIC DEVICE

SAYIDYRAHIMOVA DILFUZA SAYIDMAHAMADZHANOVNA

Doctor of Philology, Professor of Rae.
Kakand University Andijan branch

AKMATOVA HURAIM

master
Kyrgyz Republic, B.Sydykov
Kyrgyz-Uzbek International University

Abstract. *Irony is a multifaceted stylistic device that plays a crucial role in literature, rhetoric, and everyday communication. Defined as a discrepancy between expectation and reality, irony manifests in various forms, including verbal, situational, and dramatic irony. Verbal irony involves a speaker's expression that contrasts with their intended meaning, often employing sarcasm. Situational irony occurs when outcomes defy anticipated results, while dramatic irony engages audiences by revealing information unknown to characters within a narrative. This device serves several functions: it critiques societal norms, adds emotional depth, elicits humor, and fosters critical engagement with texts. Through its ability to highlight contradictions and provoke thought, irony enriches the reader's experience and enhances the complexity of literary works, making it an essential element in both written and spoken discourse.*

Key words. *Irony, multifaceted, stylistic, crucial, literature, rhetoric, communication, discrepancy, expectation, reality, forms, including verbal, situational, dramatic .*

Irony is a rhetorical device or figure of speech in which the intended meaning of words is different from their literal meaning. It often involves a discrepancy between expectation and reality, creating a contrast that can be humorous, poignant, or thought-provoking. This occurs when a speaker says one thing but means another. It is often characterized by sarcasm, where the tone indicates the opposite of the literal words. For example, saying "What a beautiful day!" during a storm. This type involves a situation where the outcome is incongruous with what was expected. For instance, a fire station burns down, highlighting the unexpected twist in events. Found primarily in literature and theater, this occurs when the audience knows more about a situation than the characters do. This creates tension and anticipation, as the audience waits for characters to realize the truth. Irony can serve as a powerful tool for social and political critique, allowing authors to highlight absurdities and contradictions in society. It adds layers of meaning to texts, enabling readers to engage with complex emotions and situations irony often elicits laughter by presenting unexpected contrasts, making it a popular device in comedy. It encourages readers to think critically about the text and its themes, fostering deeper engagement with the material. In Jane Austen's "Pride and Prejudice," Mr. Bennet's sarcastic remarks often illustrate verbal irony, revealing his true feelings about the absurdities around him. In O. Henry's short stories, situational irony is prevalent, showcasing characters whose plans backfire in unexpected ways. In Shakespeare's "Romeo and Juliet," dramatic irony is evident as the audience knows Juliet is alive while Romeo believes she is dead, heightening the tragedy. Conclusion: Irony is a versatile stylistic device that enriches language and literature by creating contrasts that provoke thought, evoke emotion, and entertain. Its various forms allow writers to explore complex themes and engage readers on multiple levels, making it an essential tool in both spoken and written discourse. Irony as a stylistic device has a rich and varied history that spans across cultures and literary traditions. Its evolution reflects changes in language, philosophy, and social norms. Here's an overview of the historical development of irony. The roots of irony can be traced back to ancient Greece. Philosophers like Socrates employed a form of irony known as Socratic irony, where he

pretended ignorance to expose the ignorance or inconsistency of others. This method was central to his dialectical approach. • In Greek tragedy, irony often played a crucial role, particularly dramatic irony, where the audience knows more than the characters, creating tension and a deeper understanding of the narrative. Roman playwrights and poets, such as Plautus and Horace, also utilized irony in their works. Horace's satire often contained ironic commentary on societal norms and human behavior. Irony was less prominent in medieval literature, which often focused on morality and religious themes. However, it began to re-emerge in the later medieval period, particularly in the works of authors like Geoffrey Chaucer, who used irony to critique societal norms. The Renaissance saw a revival of classical ideas, including irony. Writers like William Shakespeare masterfully employed dramatic irony in their plays, enhancing emotional depth and audience engagement. For example, in "Romeo and Juliet," the audience knows the fate of the lovers before the characters do. The 17th and 18th centuries brought about a focus on reason and individualism. Satirists like Jonathan Swift and Alexander Pope used irony to critique politics, society, and human folly, employing both verbal and situational irony in their works. In the Romantic period, irony became a tool for expressing the complexities of human emotion and experience. Authors like Lord Byron used irony to highlight contradictions in societal values and personal beliefs. The modernist movement embraced irony as a response to the disillusionment following World War I. Writers such as T.S. Eliot and Virginia Woolf used irony to explore fragmented identities and the absurdity of modern life. In postmodern literature, irony became a dominant feature, often blurring the lines between reality and fiction. Authors like Thomas Pynchon and Don DeLillo employed metafictional techniques that highlighted the constructed nature of narratives, using irony to challenge readers' perceptions. Today, irony continues to be a prevalent stylistic device in literature, film, and everyday communication. It is often used in satire, parody, and social commentary, reflecting contemporary issues and cultural critiques. Conclusion Irony has evolved from its ancient roots to become a vital element of literary expression and communication. Its ability to convey complex meanings, critique societal norms, and engage audiences makes it an enduring and versatile stylistic device across various genres and contexts.

BIBLIOGRAPHY

1. Barthes, Roland. The Death of the Author. 1967.
2. Booth, Wayne C. The Rhetoric of Fiction. 1961.
3. Eagleton, Terry. The Illusions of Postmodernism. 1996.
4. Fry, Paul H. The Poet's Pen: A Study of Irony in Poetry. 1995.
5. Hutcheon, Linda. A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction. 1988.
6. Jameson, Fredric. Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism. 1991.
7. Klein, Peter. Irony and Meaning in the English Novel. 2000.
8. Lodge, David. The Art of Fiction. 1992.
9. Morrison, Toni. Playing in the Dark: Whiteness and the Literary Imagination. 1992.
10. Rimmon-Kenan, Shlomith. Narrative Fiction: Contemporary Poetics. 2002.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-8-10
УДК-80-981

IRONY IS A RHETORICAL DEVICE OR FIGURE OF SPEECH

SAYIDYRAHIMOVA DILFUZA SAYIDMAHAMADZHANOVNA

Doctor of Philology, Professor of Rae.
Kakand University Andijan branch

AKMATOVA HURAIM

master
Kyrgyz Republic, B.Sydykov
Kyrgyz-Uzbek International University

Abstract. *Irony is a multifaceted rhetorical device that plays a significant role in communication, literature, and everyday discourse. It involves a contrast between appearance and reality, often highlighting discrepancies between what is said and what is meant, or between expectations and outcomes. This figure of speech can manifest in various forms, including verbal irony, situational irony, and dramatic irony, each serving unique purposes in conveying meaning and eliciting responses from audiences. Verbal irony occurs when a speaker says one thing but means another, often to create humor or emphasize a point. Situational irony involves a discrepancy between expected results and actual outcomes, frequently highlighting the unpredictability of life. Dramatic irony arises in narratives when the audience possesses knowledge that characters do not, creating tension and engagement. The effectiveness of irony lies in its ability to provoke thought, challenge assumptions, and foster deeper understanding. It encourages audiences to look beyond surface meanings and engage critically with the text or situation. Irony can also serve as a tool for social critique, allowing writers and speakers to address sensitive topics with nuance and wit. In summary, irony is not merely a stylistic flourish but a powerful rhetorical device that enriches communication by introducing complexity and depth. Its diverse applications across genres and contexts demonstrate its enduring relevance in both literary studies and everyday interactions. Understanding irony enhances one's appreciation of language and its capacity to convey layered meanings.*

Key words: *Irony, multifaceted, rhetorical, device, plays, a significant, role, communication, literature, everyday, discourse.*

Irony is a multifaceted rhetorical device and figure of speech that plays a crucial role in literature, communication, and everyday conversation. It involves a contrast between expectation and reality, creating a layer of meaning that can provoke thought, humor, or even criticism. This article explores the different types of irony, their functions, and their significance in language and literature. Verbal Irony: This occurs when a speaker says one thing but means another. It often involves sarcasm, where the intended meaning is opposite to the literal meaning of the words. For example, saying "Oh, great! Just what I needed!" in response to an unfortunate event illustrates verbal irony. This type arises when there is a discrepancy between what is expected to happen and what actually occurs. A classic example is a fire station burning down. The expectation is that a fire station, being a place of safety from fire, would be the least likely to catch fire. This occurs in literature or drama when the audience knows more about a situation than the characters do. This creates tension and anticipation. A well-known example is in Shakespeare's "Romeo and Juliet," where the audience knows that Juliet is not really dead, while Romeo does not, leading to tragic consequences. Irony can deepen the meaning of a text or conversation by adding complexity. It encourages readers or listeners to think critically about the underlying messages. Many comedic works rely on irony to elicit laughter. The unexpected twists that arise from ironic situations can be amusing and entertaining. Irony can serve as a powerful tool for social commentary. By highlighting contradictions in societal norms or behaviors, authors and speakers can critique and challenge the status quo. Irony can evoke a range of emotions, from

amusement to sadness. The contrast between expectation and reality can resonate with audiences on a personal level. Irony is a vital element in both literature and everyday communication. In literature, it enriches narratives by adding layers of meaning and inviting readers to engage more deeply with the text. Authors like Mark Twain and Oscar Wilde expertly employed irony to critique social issues and human behavior. In everyday communication, recognizing irony can enhance interpersonal interactions. It allows individuals to express complex feelings and thoughts succinctly, often conveying more than straightforward statements could. Conclusion Irony is an essential rhetorical device that adds depth, humor, and critique to language and literature. By understanding its various forms and functions, we can appreciate the richness of communication and the intricate ways in which meaning is constructed. Whether in written works or spoken dialogue, irony continues to be a powerful tool for expression and reflection in our lives. Irony is a complex and versatile rhetorical device that plays a significant role in literature, speech, and everyday communication. It involves a discrepancy between expectation and reality, often leading to a deeper understanding of a situation or a humorous twist. This article delves into the different types of irony, their functions, and their impact on communication and storytelling. At its core, irony highlights contrasts—whether between what is said and what is meant, what is expected and what actually occurs, or what characters know versus what the audience knows. This contrast can serve various purposes, from humor to critique, making irony a powerful tool in both written and spoken language. Verbal irony occurs when a speaker says one thing but means another, often the opposite of the literal meaning. If someone looks out at a stormy day and says, “What lovely weather we’re having!” they are employing verbal irony. The disparity between the statement and the reality creates an ironic effect, often laced with sarcasm. Situational irony arises when there is a stark difference between what is expected to happen and what actually happens. Situational irony arises when there is a stark difference between what is expected to happen and what actually happens. Dramatic irony occurs in literature or performance when the audience knows more about a situation than the characters do. In Shakespeare’s “Romeo and Juliet,” the audience knows that Juliet is alive while Romeo believes she is dead. This knowledge creates tension and poignancy, as viewers anticipate the tragic outcome. Irony can add layers of meaning to texts, prompting readers or listeners to think critically about the underlying messages. It encourages engagement with the material on a deeper level. Many comedic works rely on irony to generate laughter. The unexpected twists that arise from ironic situations can provoke amusement and highlight absurdities in life. Irony often serves as a vehicle for social commentary. By exposing contradictions in societal norms or behaviors, authors and speakers can challenge prevailing attitudes and provoke thought. Irony can elicit a wide range of emotions—from laughter to sadness. The contrast between expectation and reality resonates with audiences, allowing for personal connections to the material. Irony is an essential element in literature, enriching narratives and character development. Authors like Jane Austen and George Orwell skillfully employed irony to critique social conventions and human folly. In everyday communication, recognizing irony enhances interactions by allowing individuals to convey complex feelings succinctly. Moreover, irony fosters critical thinking. It encourages audiences to look beyond surface meanings and consider alternative interpretations of events or statements. This cognitive engagement is vital in both literature analysis and effective communication. Conclusion Irony is a multifaceted rhetorical device that adds depth, humor, and critique to language and literature. Its various forms—verbal, situational, and dramatic—offer unique ways to explore meaning and engage audiences. By understanding irony's role in communication, we can appreciate its power to reflect the complexities of human experience and societal norms. Whether in storytelling or daily conversations, irony remains an enduring tool for expression and reflection.

BIBLIOGRAPHY

1. Abrams, M.H., Harpham, Geoffrey Galt. (2012). A Glossary of Literary Terms. 10th ed. Boston: Cengage Learning.
2. Booth, Wayne C. (1974). The Rhetoric of Fiction. Chicago: University of Chicago Press.
3. Hutcheon, Linda. (1994). Irony's Edge: The Theory and Politics of Irony. New York: Routledge.
4. Kahane, Howard, Cavender, Nancy. (2016). Logic and Contemporary Rhetoric: The Use of Reason in Everyday Life. 13th ed. Boston: Cengage Learning.
5. Meyer, Michael. (2012). The Compact Bedford Introduction to Literature: Reading, Thinking, Writing. 9th ed. Boston: Bedford/St. Martin's.
6. Phelan, James. (2005). Living to Tell About It: A Rhetoric and Ethics of Character Narration. Ithaca: Cornell University Press.
7. Rimmon-Kenan, Shlomith. (2002). Narrative Fiction: Contemporary Poetics. 2nd ed. London: Routledge.
8. Todorov, Tzvetan. (1977). The Fantastic: A Structural Approach to a Literary Genre. Ithaca: Cornell University Press.
9. Waugh, Patricia. (1984). Metafiction: Self-Conscious Fiction. London: Routledge.
10. Zunshine, Lisa. (2006). Why We Read Fiction: Theory of Mind and the Novel. Columbus: Ohio State University Press.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-11-14
УДК-80-981

**ЎЗБЕК МЕКТЕБИНИН БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРЫНДА КЫРГЫЗ
ТИЛИНИН ҮНДҮҮ ТЫБЫШТАРЫН ЖАНА ФОНЕТИКАСЫН ОКУТУУНУН
НЕГИЗДЕРИ**

SAYIDYRAHIMOVA DILFUZA SAYIDMAHAMADZHANOVNA

Doctor of Philology, Professor of Rae.
Deputy Dean for Science
Kakand University Andijan branch

KHODJAEVA KANDILAY KUCHKARBAEVNA

Kyrgyz Republic, B.Sydykov
Kyrgyz-Uzbek International University

Аннотация. Бул иштин максаты – Ўзбек мектебинин башталгыч класстарында кыргыз тилинин үндүү тыбыштарын жана фонетикасын окутуунун негиздерин аныктоо. Кыргыз тилин үйрөнүү процесси, анын фонетикалык системасы жана үндүү тыбыштарынын өзгөчөлүктөрү тууралуу маалымат берүү, ошондой эле бул билимдерди эффективдүү жеткирүү ыкмаларын изилдөө болуп саналат. Кыргыз тилиндеги үндүү тыбыштардын фонетикалык структурасы, алардын артикуляциялык касиеттери, жана сүйлөмдө колдонулушу жөнүндө маалымат берүү, окуучулардын тилдик чөйрөсүн кеңейтүүгө жана кыргыз тилине болгон кызыгуусун арттырууга жардам берет. Окутуу методдоруна оюндар, практикалык тапшырмалар жана интерактивдүү ыкмаларды киргизүү аркылуу, окуучулардын активдүүлүгүн жогорулатуу жана тилдик материалды жакшы түшүнүүсүн камсыз кылуу пландаштырылат. Бул изилдөө кыргыз тилин окутуунун эффективдүү ыкмаларын иштеп чыгууга, ошондой эле кыргыз тилин үйрөнүүдө үндүү тыбыштардын маанисин түшүнүүгө жардам берет. Негизги максат – окуучуларга кыргыз тилин үйрөнүүдө бекем негиз түзүп берүү жана алардын тилдик компетенцияларын өнүктүрүү.

Ачкыз сөздөр: уникалдуу, фонетикалык, система, түрк тилдери, маданий, тарыхый социалдык, маани, башталгыч, үндүү тыбыштар, фонетика.

**FOUNDATIONS OF TEACHING KYRGYZ VOWELS AND PHONETICS IN
PRIMARY CLASSES OF UZBEK SCHOOLS**

Annotation. The purpose of this work is to determine the basics of teaching the vowels and phonetics of the Kyrgyz language in the primary grades of an Uzbek school. About the process of learning the Kyrgyz language, its phonetic system and The process of learning the Kyrgyz language, providing information about its phonetic system and the characteristics of vowels, as well as studying methods for effectively conveying this knowledge. Providing information about the phonetic structure of vowels in the Kyrgyz language, their articulatory helps to expand students' linguistic horizons and increase their interest in the Kyrgyz language. By introducing games, practical tasks, and interactive methods into teaching methods, it is planned to increase students' activity and ensure a better understanding of the language material. This study will help develop effective methods of teaching the Kyrgyz language, as well as understand the importance of vowels in learning the Kyrgyz language. The main goal is to provide students with a solid foundation in learning the Kyrgyz language and develop their linguistic competence.

Key words: unique, phonetic, system, Turkic languages, cultural, historical, social, meaning, initial, vowels, phonetics.

Кыргыз тили – бай жана уникалдуу фонетикалык системага ээ болгон түрк тилдеринин бири. Өзбекстанда жашаган кыргыздар үчүн кыргыз тили өзүнүн маданий, тарыхый жана социалдык маанисин жоготпой, алар үчүн маанилүү тил болуп саналат. Өзбек мектебинин башталгыч класстарында кыргыз тилин окутуу, балдардын улуттук идентичностун сакталуусуна, кыргыз маданиятына жана салттарына болгон кызыгуусун арттырууга жардам берет. Кыргыз тилиндеги үндүү тыбыштар жана фонетика – тилдин негизги компоненттеринин бири. Окуучулар үчүн үндүү тыбыштарды жана алардын артикуляциясын туура үйрөнүү, тилди туура сүйлөө жана жазуу үчүн абдан маанилүү. Бул процессте фонетикалык билимдерди бериш, кыргыз тилинде сүйлөө жөндөмүн өнүктүрүү жана тилдик чөйрөнү кеңейтүү максатында, эффективдүү окутуу методдоруна көңүл буруу зарыл. Окутуунун баштапкы этабында үндүү тыбыштардын өзгөчөлүктөрүн, алардын классификациясын, артикуляциялык касиеттерин жана сүйлөмдөрдө колдонулушун түшүндүрүү керек. Мындай билимдер окуучуларга кыргыз тилинин фонетикалык системасын түшүнүүгө жардам берип, алардын тилдик компетенцияларын өнүктүрөт. Ошентип, бул изилдөө кыргыз тилинин үндүү тыбыштарын жана фонетикасын окутуунун негиздерин аныктоого, ошондой эле Өзбек мектебинин башталгыч класстарында кыргыз тилин эффективдүү окутуу ыкмаларын иштеп чыгууга багытталган. Окуучулардын тилдик билимдерин тереңдетип, кыргыз тилине болгон кызыгуусун арттырууга көмөктөшүү – бул изилдөөнүн негизги максаты. Кыргыз тилин окутуу – улуттук идентичносту сактоо жана маданиятты өнүктүрүү үчүн маанилүү аспект. Өзбекстандагы кыргыз мектептеринде кыргыз тилин окутуу процесси, анын ичинде үндүү тыбыштардын жана фонетиканын негиздерин үйрөтүү, окуучулардын тилдик жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө жана тилге болгон кызыгуусун арттырууга багытталган. Кыргыз тилинин үндүү тыбыштары. Кыргыз тилинде үндүү тыбыштардын классификациясы: Узун үндүү тыбыштар: а, е, ы, о, у, кыска үндүү тыбыштар: а, э, ы, о, у, диграфтар: ай, ой, уй, эй, артикуляциялык касиеттер, узун үндүү тыбыштар: узун үндүү тыбыштардын артикуляциясы узак убакытка созулат, бул алардын өзгөчөлүгүн аныктайт. Кыска үндүү тыбыштар: кыска үндүү тыбыштардын артикуляциясы тез арада жыйынтыкталат. Фонетикалык системанын өзгөчөлүктөрү. Фонетика – тилдин үндөрүнүн системасын жана алардын өз ара байланыштарын изилдеген тармак. Кыргыз тилинде фонетикалык системанын негизги элементтери: Тыбыштардын классификациясы: үндүү жана үнсүз тыбыштар. Сүйлөмдөрдөгү колдонулушу: үндүү тыбыштардын сөздөгү жана сүйлөмдөгү орду. Окутуунун методдору. Окуучуларды активдештирүү. Оюндар жана практикалык иштер: үндүү тыбыштарды үйрөнүү үчүн оюндар, ырлар жана жомокторду колдонуу. Топтук иштер: окуучуларды топко бөлүп, фонетикалык тапшырмаларды аткарууга тартуу. Визуалдык материалдар. Карталар жана таблицалар: үндүү тыбыштарды визуализациялоо үчүн карталарды жана таблицаларды колдонуу. Аудио материалдар: кыргыз тилиндеги аудио материалдарды угуу аркылуу үндүү тыбыштарды туура кабыл алуу. Кыргыз тилинин үндүү тыбыштарын жана фонетикасын окутуу, окуучулардын тилдик компетенцияларын арттырууга жардам берет. Окуучулар кыргыз тилинде туура сүйлөп, жазуу жөндөмдөрүн өнүктүрүп, улуттук маданиятка болгон кызыгуусун жогорулатышат.

Өзбек мектебинин башталгыч класстарында кыргыз тилинин үндүү тыбыштарын жана фонетикасын окутуу – бул окуучулардын улуттук касиетин сакталуусуна, тилдик билимдерин тереңдетүүгө жана кыргыз маданиятына болгон кызыгуусун арттырууга көмөктөшөт. Окутуу процессинде эффективдүү методдорду колдонуу, окуучуларга кыргыз тилин үйрөнүүнүн негиздерин түшүнүүгө жардам берет. Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутууда үндүү тыбыштардын жана фонетиканын негиздерин үйрөтүү, окуучулардын тилдик жөндөмдөрүн, угуу, сүйлөө, жазуу жана окуу навыктарын өнүктүрүүгө багытталган. Кыргыз тилинде үндүү тыбыштардын мааниси чоң, анткени алар сөздүн маанисин жана структурасын аныктоодо чечүүчү роль ойнойт. Окуучулар үчүн үндүү тыбыштарды туура айтуу жана кабыл алуу, тилди эркин колдонууга шарт түзөт. Ошондуктан, фонетикалык билимдерди берүү процессинде ыкчам методдорду колдонуу, кызыктуу жана интерактивдүү формаларды киргизүү зарыл.

Мындай окутуу методдору, өзгөчө башталгыч класстарда, окуучулардын кыргыз тилине болгон кызыгуусун жогорулатууга, алардын тилдик билимдерин кеңейтүүгө жана улуттук маданиятка болгон сүйүүсүн арттырууга жардам берет. Бул киришүү бөлүмүндө кыргыз тилинин үндүү тыбыштарын жана фонетикасын окутуунун маанилүүлүгү, максаттары жана методдору жөнүндө жалпы маалымат берилет. Кыргыз тилинин үндүү тыбыштарын жана фонетикасын окутуунун негиздери башталгыч класстарда тилдик билимдерди өнүктүрүүгө, улуттук маданиятты сактоого жана окуучулардын кыргыз тилине болгон кызыгуусун арттырууга багытталган. Окутуунун эффективдүү методдору жана материалдары аркылуу бул процесс ийгиликтүү жүргүзүлүшү мүмкүн. Кыргыз тилин окутууда үндүү тыбыштардын жана фонетиканын негиздерин үйрөтүү, окуучулардын тилдик жөндөмдөрүн өнүктүрүүдө маанилүү роль ойнойт. Бул бөлүмдө кыргыз тилиндеги үндүү тыбыштардын типологиясы, алардын классификациясы жана окутуу методдору каралат. Кыргыз тилинде 6 кыска үндүү тыбыш бар: а, е, и, о, у, ы. Узун үндүү тыбыштар кыска үндүү тыбыштардын узартылган формасы болуп саналат. Мисалы, "а" жана "аа", "е" жана "еэ" ж.б. Кыргыз тилинде "й", "у", "в" сыяктуу диграфтар да бар, алар үндүү тыбыштарды түзүүдө колдонулат. Кыргыз тилинде тон системасы жок, бирок кээ бир сөздөрдүн мааниси үндүн узартылышына же кыска болушуна байланыштуу. Кыргыз тилиндеги үндүү тыбыштардын колдонулушу сөздүн структурасына таасир этет, бул болсо грамматикалык формаларга байланыштуу. Окуучуларга үндүү тыбыштарды жазуу аркылуу үйрөтүү. Диктант жаздыруу аркылуу алардын угуу жөндөмдөрүн жана жазуу навыктарын өнүктүрүүгө болот. Оюн формасындагы методдор (мисалы, "Сөз тапшыруу", "Тыбыштарды таануу") окуучуларды кызыктырат жана алардын активдүү катышуусун камсыз кылат. Плакаттар, карточкалар жана мультимедиа материалдары аркылуу үндүү тыбыштарды визуалдаштыруу, окуучулардын кабыл алуусун жеңилдетет. Кыргыз тилин окутууда үндүү тыбыштардын жана фонетиканын негиздерин үйрөтүү, окуучулардын тилдик жөндөмдөрүн жана маданий түшүнүгүн өнүктүрүү үчүн маанилүү аспект болуп саналат. Өзбек мектебинин башталгыч класстарында кыргыз тилин окутуу учурунда төмөнкү жыйынтыктарды белгилөөгө болот: Окуучулар кыргыз тилиндеги үндүү тыбыштарды таанып, алардын өзгөчөлүктөрүн жана колдонулушун үйрөнүшөт. Бул, өз кезегинде, сөздөрдү туура айтууга жана жазууга жардам берет. Фонетика боюнча билим берүү, окуучулардын тилдик интонацияны, ритмди жана үндүн узартылышын түшүнүүсүнө жардам берет. Бул аспект кыргыз тилинин грамматикалык структурасын жакшыраак түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Интерактивдүү методдор, оюндар жана визуалдык материалдар аркылуу окутуу, окуучулардын кызыгуусун арттырат жана тилди үйрөнүү процессин жеңилдетет. Бул методдор окуучулардын активдүү катышуусун камсыз кылат. Кыргыз тилин окутуу аркылуу окуучулар улуттук маданиятты, салттарды жана баалуулуктарды үйрөнүшөт. Бул, өз кезегинде, кыргыз тилине болгон кызыгууну арттырат. Кыргыз тилин үйрөнүү, окуучуларга көп тилдүү коомдо ийгиликке жетүүгө жардам берет. Алардын кыргыз тилиндеги билимдери, келечекте жумушта же билим берүү тармагында пайдалуу болушу мүмкүн. Ошентип, өзбек мектебинин башталгыч класстарында кыргыз тилинин үндүү тыбыштарын жана фонетикасын окутуунун негиздери — бул тилдик билимдерди, маданий түшүнүктөрдү жана коммуникативдик жөндөмдөрдү өнүктүрүүгө багытталган. Окутуунун эффективдүү методдору жана материалдары аркылуу кыргыз тилин үйрөнүү процессин ийгиликтүү өткөрүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт.

АДАБИЯТТАР

1. Кудайбердиев, Т. (2005). Кыргыз тилин окутуу методикасы. Бишкек: Кыргыз мамлекеттик университети.
2. Мамбеталиев, А. (2010). Тил жана маданият. Бишкек: "Ала-Тоо" басмаканасы.
3. Сариев, Б. (2012). Кыргыз тилин үйрөнүүдө фонетикалык аспекттер. Бишкек: "Мектеп" басмаканасы.
4. Токтогулова, Н. (2015). Кыргыз тилин окутуу методологиясы*. Ош: Ош мамлекеттик университети.
5. Жусупов, А. (2018). Фонетика жана фонология*. Бишкек: "Киргизия" басмаканасы.
6. Султанова, Г. (2020). Башталгыч класстарда кыргыз тилин окутуунун инновациялык ыкмалары. Бишкек: "Университет" басмаканасы.
7. Асанов, К. (2021). Тилдик компетенттүүлүк: кыргыз тили . Бишкек: "Тил жана адабият" басмаканас

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-15-17
UOT-82-2

HÜSEYN RAZİNİN “GÜNƏŞ” PYESİNDƏ CƏMİYYƏTİN KÖLGƏLƏRİ

FƏRMAN YUNİS OĞLU XƏLİLÖV

Filologiya elmləri doktoru. AMEA Naxçıvan Bölməsi. Naxçıvan, Azərbaycan

Xülasə. Naxçıvan ədəbi mühitinin yetirməsi şair Hüseyn Razinin (1924-1998) dram əsərləri dövrü üçün aktual mövzulara həsr olunub və bu gün də öz əhəmiyyətini itirməyib. Sovet dönməsində bu pyeslər ədəbi tənqidin diqqətindən yayınmamış, onların mövzu, məzmun və ideyası haqqında o dövrün tələblərinə cavab verən müəyyən fikir və mülahizələr irəli sürülmüşdür. Bu gün həmin pyeslərin azərbaycançılıq ideologiyası mövqeyindən təhlilə cəlb olunması həlli vacib olan bir məsələ kimi qarşıda dayanır.

Məqalədə bu zərurət nəzərə alınaraq H.Razinin müasir mövzuda yazdığı “Günəş” pyesi ətrafı şəkildə təhlil olunur, əsərin əsas surətləri haqqında söz açılır, müəllifin pyesdə qaldırdığı problemlərə münasibəti müəyyənləşdirilir.

Müəllif apardığı təhlillərdən belə qənaətə gəlir ki, H.Razi çətin şəraitdə olsa da, “Günəş” pyesində digər pyeslərində olduğu kimi azərbaycançılıq ideologiyasına sadıq qalaraq bir sıra cəsarətli fikirlər söyləməklə bərabər, öz mövqeyini də ortaya qoya bilmişdir.

Açar sözlər: Naxçıvan ədəbi mühiti, Hüseyn Razi, dramaturgiya, azərbaycançılıq ideologiyası, “Günəş” pyesi.

Giriş. Tanınmış Azərbaycan şairi Hüseyn Razi bir sıra lirik şeirlər, poemalar, nəsr əsərləri, tərcümələr, ədəbi-tənqidi və ictimai-siyasi məzmunlu publisistik məqalələrin müəllifidir. O, dramaturgiya sahəsində də qələmini sınamışdır. Sayı 10-a çatan dram əsərlərindən 6-sı Bakı, Naxçıvan, Sumqayıt, Lənkəran, Füzuli və Ordubad teatrlarında səhnələşdirilib. Təməşaya qoyulan pyeslərinin, demək olar ki, hamısına mətbuatda müsbət rəy verilib.

Sovet ideologiyasının təsiri altında yazılmasına baxmayaraq, bu pyeslərin mövzu, məzmun və ideyasının aktuallığı, dinamikası və dramatizmi, konflikti, həmçinin personajlarının fərdi xüsusiyyətləri, müəllifin teatr ənənələrindən bacarıqla istifadə etməsindən xəbər verir.

H.Razinin dəyərli dram əsərlərindən biri 1965-ci ildə qələmə aldığı “Günəş” pyesidir.

Əsərin mövzusu və tənqid hədəfləri. Pyes müasir mövzudadır. Buradakı hadisələr bir rayonun məişət xidməti kombinatında cərəyan edir, lakin müəllif bir müəssisə daxilindəki neqativ halları açıb ortaya qoymaqla kifayətlənmir. Əsərdə bu və ya digər surətin dilindən verilən elə sözlər vardır ki, bu sözlər vasitəsilə başa düşmək çətin olmur ki, müəllifin tənqid hədəfinə çevirdiyi eynəcərliklər onun yaşadığı cəmiyyəti bürümüşdür. Bu, H.Razinin öz dilindən də etiraf olunur. “Əsərdə qoyduğum əsas məsələ **bizim cəmiyyətdə** başqalarına kölgə salanların və heç bir üstün keyfiyyəti olmadan kölgəyə sığınıb hər cür alçaqlıq edənlərin həyatını təsvir etməkdir. Bu, **bizim cəmiyyətin ən birinci bələsidir**. Kölgə salmaq və kölgəyə sığınmaq yolu ilə bütün yüksək insani məziyyətlərə qarşı qılınc qaldırılır, bəd niyyətlər meydan oxuyur” (5, II cild, s. 6).

Pyesdə əsas dramatik mübarizə kombinat direktoru Budaq Abıyeviç (ata adını bu cür qəbul etmək də bir buqələmunluq idi) Şümürov, müavini Cığatay Məzlumov (Cığatay gör nə kökə salınıb ki, məzlum olub), trest rəisi Zal (Rüstəm Zal da miskinləşdirilib) Mərdanoviç Pənəhzadə ilə partiya təşkilatının katibi Günəş, yerli komitənin katibi Topçu Kələntərov, rayon partiya komitəsinin şöbə müdiri Təvəkkül Kərimov arasında gedir.

Pyesin mənfi qəhrəmanları. Əsərin əsas mənfi qəhrəmanı Şümürovdur. Ali təhsili olmasa da, o, böyük bir müəssisəyə başçılıq edir. Şümürov tutduğu vəzifəyə layiq deyil. Onun dini-imanı puldur: “Pul çox şirin şeydir. Gör nə qədər şirindir ki, alimlərin böyüyü Marks ölənə qədər puldan yazıb” (5, IV cild 255). (Bu, bolşeviklərin xaç atasını ələ salmaq deyilmi?)

Şümürovun yarıtmaz fəaliyyəti haqqında Günəşin onun üzünə dediyi sözlərdən məlumat almaq olur: “Kombinatda hesabat işləri pozulub, israfçılığa yol verilib, çoxlu işçi qanunsuz olaraq işdən çıxarılıb, material sexlərə vaxtında verilməyib, brak çox olub, əməkhaqqı düzgün hesablanmayıb, yalan məlumatlar yazılıb” (5, IV cild, s. 285).

Şümürov tənqidi fikirlərin heç birini yaxına buraxmaq belə istəmir, haqsız olsa da, əsərin sonunadək özünü müdafiə edir.

Pyesin tamaşası haqqında rəy yazan İ.Məmmədovun fikrincə, “mənfi surət olan Şümürovun hadisələrin mərkəzində verilməsi müsbət surətlərin fəaliyyətini solğunlaşdırmış, mübarizə xəttinin zəifləməsinə səbəb olmuşdur... Partiya təşkilatının işi arzu edilən səviyyədə canlandırılmamışdır” (3, s. 4).

Düşünürük ki, H.Razi bilərəkdən Şümürovu əsərin sonunadək hadisələrin mərkəzində saxlamışdır. Məqsəd onun simasında cəmiyyətdə baş verən neqativ halları oxucu və tamaşaçıların diqqətinə çatdırmaq olmuşdur. Məsələn, Şümürovun dilindən verilən aşağıdakı sözlər o dövrdə bütün cəmiyyəti bürüyən bir xəstəlikdən xəbər verir: “İstəyirsən akademik ol. Kölgə salanın, candan yananın, qılinc vuranın olmasa, adın dəftərə (yəni it dəftərinə - F.X.) düşməz” (5, IV cild, s. 268).

Müəllifin onun dilindən dedirdiyi bu sözlərdən isə aydın olur ki, Şümürovun uzun illər boyu müxtəlif vəzifələrdə lövbər salıb duruş gətirməsinin köklü səbəblərindən biri digər vəzifəli şəxslərlə eyni şəbəkədə caylaq olaraq birləşməsidir: “Mənim on iki imamım yoxdur. İmamım hələlik üçdür. Əvvəlinci sizsiniz mərkəzdə (trestin müdiri Pənahzadə nəzərdə tutulur – F.X.), ikincisi bacanağım Nağdəlidir ispalkomda, üçüncüsü müstəntiq Biləcərskidir” (5, IV cild, s. 259).

Bu şəbəkədə qərarlaşanlar, eyni zamanda, yaratdıqları əcaib bir xor kapellasının üzvləri idi. Onlar yaxşı bilirdilər ki, başqa bir mənfi qəhrəmanı Pənahzadənin etiraf etdiyi kimi “yalan söz xorla keçər. Düz söz bir ağızdan nə qədər gur çıxs da, əks tərəfin xorla qışqırığında itib batır” (5, IV cild, s. 302).

Pənahzadənin Şümürova dediyi digər sözlər isə bu fikrimizi təsdiq etməklə yanaşı, həmin cəmiyyətin başqa eybəcərliklərinə də işarə edir: “Nə qədər ki, bizim xalqlıq Abazər oturmuşdu nazirlikdə, ağına-bozuna baxmırdım, sənin barəndə yazılan şikayətlərin çoxunu oxumamış cırırdım” (5, IV cild, s. 303).

Sovet cəmiyyətinin eybəcərliklərinin ifşası. Sovet dönməində müxtəlif vəzifə pillələrinə dırmaşan şəbəkə üzvlərinin işi çətinə düşəndə bir-birini parçalaması ənənəvi bir hal idi. Pyesdə bu məsələyə də toxunulur. Şümürov artıq ifşa olunduğuna əmin olanda addımbaşı yaltaqlandığı Pənahzadənin üzünə dirənir: “Eşit, Zal Mərdanoviç Pənahzadə, rüşvət sənin əynindəki kastyumdur, qolundakı saatdır. Başındakı panama, ayağındakı ucubiz tufli də rüşvətdir. Hələ arvadın Dilarə xanımın da alt köynəyi rüşvətdir” (5, IV cild, s. 306).

Müxtəlif personajların dilindən eşidilən bəzi replikaların da həmin mənfur cəmiyyətin iç üzünü açıb göstərməkdə az əhəmiyyəti yoxdur.

Məzlumov: “Orden gəlir, müdir götürür, töhməti müavinə yapışdırırlar” (5, IV cild, s. 5).

Şümürov: “Söz vermək bizim üçün su içmək kimi asandır” (5, s. IV cild, 247).

Kələntərov: “A kişi, qulluq ömürlük olmaz axı” (5, IV cild, s. 254).

Abıgövsər: “Dayın var, payın var (5, s. IV cild, 256).

Pənahzadə: “Mükafat ver, irəli çək, hara gəldi tərəflə al öz kruquna” (5, IV cild, s. 258.).

Rəyçi İ.Məmmədovun “Pyesdə partiya təşkilatının işi arzu edilən səviyyədə canlandırılmamışdır” fikrinə gəlincə isə, məsələyə belə bir mövqedən yanaşmaqda da H.Razi haqlı idi. Çünki bəzi istisnalar nəzərə alınmasa, partiya təşkilatlarının o dövrün təbirilə desək, Şümürov kimi “antipodlara” qarşı mübarizəsi ya şüarçılıqdan uzağa getmir: “İnsana öz vicdanı, öz zəhməti kölgə salmırsa, süni çətilər kömək edə bilməz” (Günəş) (5, IV cild, s. 294), ya kəsərsiz töhmətlə nəticələnir: “Töhmət verəndə nə olar? Pulun itmir, qulluğun azalmır, ömrün əskilmir” (Şümürov) (5, IV cild, s. 245), ya da belə ünsürlərin bir vəzifədən götürülüb başqa bir vəzifəyə təyin edilməsi ilə iş bitirdi: “Müdirlik Şümürov kimi adamların vərəsəlik haqqıdır? Bir yerdən çıxarılan günü ayrı idarənin kilidini verirsiniz” Topçu (Kələntərli) (5, IV cild, s. 254).

Pyesin doğurduğu əks-səda. “Günəş” pyesində sovet cəmiyyətinin eybəcərlikləri çox kəskinliklə ifşa olunduğu üçün o, səlahiyyətli dairələr tərəfindən heç də xoş qarşılanma bilməzdi. Çünki əsər tamaşaya qoyularkən həmin dairələrə mənsub olanların əksəriyyəti öz obrazlarını və əməllərini səhnədə görəcək və istər-istəməz digər tamaşaçılara qoşulub güləcəydilər. Pyesin tamaşaya qoyulmasına mane olmaq cəhdləri də məhz buradan qaynaqlanırdı.

Akademik Məmməd Cəfərin “XIX əsr pus ədəbiyyatı” kitabından: “Tamaşadan narazı qalanların içəridə gülməyinə gəlincə, deyildiyinə görə “Müfəttiş”in tamaşasında çar Hukolay da gülüb qəşş edirmiş. N.B.Qoqol yaqin bu gülüşü də mənalandırmaq qəsdı ilə sonradan “Müfəttiş”ə əlavə etdiyi son səhnədə şəhər rəisinin dili ilə bu tipli tamaşaçılara öldürücü bir kinayə ilə müraciət etmişdi: “Nəyə gülürsünüz? Özünüzə gülürsünüz” (2, s. 233).

N.B.Qoqolun bu ədəbi priyomundan müasir dövrdə Azərbaycan səhnəsində səxavətlə istifadə olunur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının əməkdar artistləri Rəfael İskəndərov və Coşqun Rəhimovun xalq içərisində populyar olan “Bu şəhərdə” adlandırılan tamaşalarında, bakılı oğlanların “Şən və Hazırcavablar Klubu”nda satirik-yumoristik tənqiddə məruz qalan tanınmışlar zalda əyləşib özlərini görərkən uğunub gedirlər.

“Ölülər” pyesinin müəllifi C.Məmmədquluzadənin “Qurbanəli bəy” hekayəsinin epiqrafı: “Qoqol, Allah sənə rəhmət eləsin” (4, s.174).

H.Razinin “Gündəliyi”ndən: “1967 18 fevral. “Kölgələr” adlı pyesimin adını dəyişib “Günəş” qoymaq lazım gəlir. Belə çıxır ki, adın dəyişməsi kölgəni dərhal günəşə çevirə bilirmiş. Xülasə, Dəyişirəm və həmin gün zor-bəla ilə bədii sovetin açıq iclasında oxuyuram. Uzun mübahisə və dəyişmədən sonra bəyənlilər və repertuara salmağa razılıq verirlər” (5, V cild, s. 116).

Pyesin ilk tamaşası düz bir ildən sonra – 3 fevral 1967-ci ildə C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında baş tutur.

Quruluşçu rejissor: Vəli Babayev, rəssam: Naxçıvan MSSR əməkdar incəsənət xadimi Məmməd Qasimov, bəstəkar: Nəriman Məmmədov.

Rollarda: Şümürov – Naxçıvan MSSR əməkdar artisti Yusif Haqverdiyev, Abıgövsər – Naxçıvan MSSR əməkdar artisti Sofya Hüseynova, Günəş – Azərbaycan SSR xalq artisti Zəroş Həmzəyeva, Məzlumov – Azərbaycan SSR xalq artisti Əyyub Haqverdiyev, Pənahzadə - Azərbaycan SSR xalq artisti İsa Musayev, Ayulduz – Zemfira Əliyeva, Qaraxanlı – Naxçıvan MSSR əməkdar artisti Əyyub Məmmədov, Şöhrət – Əkbər Qardaşbəyov, Kamal – Tofiq Mövləvi, Savalan Xəlil Hüseynov.

Nəticə. H.Razinin həm tarixi, həm də müasir mövzuda yazdığı dram əsərlərində sovet ideologiyasından gələn tələblər “müəyyən sxematikliyə səbəb olsa da” (1, s. 160), aparılan təhlillərdən aydın olur ki, o, çətin şəraitdə olsa belə “Günəş” pyesində də digər pyeslərində olduğu kimi azərbaycançılıq ideologiyasına sadıq qalaraq öz mövqeyini də ortaya qoya bilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılov N. Hüseyn Razinin yaradıcılıq yolu. Bakı: Elm. 2003, 248 s.
2. Məmməd Cəfər. XIX əsr pus ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1970, s. 314.
3. Məmmədov İ. “Günəş” // “Şərq qapısı” qəz., 1968, 3 mart.
4. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. Dörd cildə. I c. Tərtib edən və ön sözün müəllifi İ.Həbibbəyli. Bakı: Öndər Nəşriyyatı, 2004, 664 s.
5. Razi H. Gündəlik. İyirmi səkkiz cildə (1964-1993). Şairin qızı Firuzə Rzayeva tərəfindən saxlanılan H.Razinin şəxsi arxivi. Naxçıvan.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-18-23

**МИФ ЖӘНЕ ЕРТЕГІ ЖАНРЫНДАҒЫ ЖАСАМПАЗДЫҚ МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ
ІЛКІ АТА БЕЙНЕСІ**

САҒИДОЛЛАЕВА БАЛЫМ САЛАМАТҚЫЗЫ

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,
7М01701 - “Қазақ тілі мен әдебиеті” ББ 2- курс магистранты

Ғылыми жетекші – **А.С. КУШКИМБАЕВА, PhD.**

Қазақ әдебиетінде әр жанрдың өзіндік ерекшелігі, өзіне тән қызметі мен құрылымы бар. Соның ішінде ертегі жанрының құрылымдық ерекшелігі өте кең. Өйткені фольклор саласының ішіндегі ең пәрмендісі, ең көркемдісі, ең қуаттысы – ертегі. Ертегінің кейбір тұстарында мифтік сюжеттер топталып келеді немесе бір ертегінің толықтай үлгісі мифке құрылады. Кейбір ертегілердің мифтен айырмашылығын да таба алмай жатамыз. Тіпті кейбіреуі оны мифпен шатастырып жатады. Шындығында, ертегі деп жүрген кейбір ертегілеріміз миф болып шығады. Бірақ қанша дегенмен де, жалпы ертегілер деген ұғымды айтқан кезде, олар – жеке-дара өз алдына бір сала. Қандай да бір жанр екінші бір жанрға көшкен кезде, сол жанр өзінің бойындағы қасиетін, ерекшелігін, бойындағы нәрін келесі жанрға «өткізеді». Міне, осындай аралық кездерде екі жанр бір-бірімен қосылып, жігі білінбей кететін кездер де болады. Яғни ол алғашқы жанрдың кез келген тұсынан бастау алады да, келесі жанрдың алғашқы сатыларынан, ең ежелгілерінен ғана көрініс табады. Мәселен, белгілі бір миф қиял-ғажайып ертегілерде молынан кездеседі. Ертегілердің ең алғашқы сатысында осы ертегілер тұрғандықтан, таза мифтік сана көрініс табады. Немесе белгілі бір ертегі эпосқа айналу жолында ол тек көне (архаикалық) эпоста өзінің қасиетін сақтай алады. Ал миф бірден эпосқа өз сәулесін түсірмейді. Ол эпоста бұлыңғыр күйде көрінеді. Қазақ ертегілерін әр ғалым түрліше жіктейді. Соның ішінде ғалым Ә.Қоңыратбаев мынадай үш топқа бөледі:

1. Қиял-ғажайып ертегілер.
2. Жан-жануарлар (хайуанаттар) жөніндегі ертегілер.
3. Тұрмыс-салт (реалистік) ертегілер [1, 52-б.]. Бұл ертегілердің негізгі 3 тобы олардың мағыналық-тақырыптық, идеялық негізіне байланысты жіктелген. Осы арада иерархиялық үлкен кеңістік бар. Жанрдан-жанрға емес, тіпті, жанрдың ішіндегі құрылымдар белгілі бір келесі құрылымдық жүйеге өткен кезде кезде аралық қасиетін сақтайды. Мәселен, қиял-ғажайып ертегілерде таза мифтік қасиет, ежелгі таным, халықтық қиял, әдемі өмір кеңінен сипатталады. Қиял-ғажайып ертегілер аты айтып тұрғандай, белгілі таңғажайып құбылысқа құрылады, алдағы өмірді, келешекті әдемі аңсайды, соған ұмтылады, қанша қатерлі қауіп болса да, соны «жеңемін» деген сенім, бақытты өмірге деген ұмтылыс, оқиғаның баянды, қайырлы болып бітуімен өмірді өзектестіреді. Ал жан-жануарлар жөніндегі ертегілердің бастапқы (ежелгі) нұсқаларында мифтік қасиет басым болады, ал кейбір осындай ертегілердің тіпті этиологиялық мифтерден еш айырмашылығы болмай шығады. Хайуанаттар жөніндегі ертегілердің толысқан, ауқымды, композициялық құрылымы күрделі түрлерінде, керісінше, тұрмыс-салт (шыншыл) ертегілердің қасиеті молынан кездеседі. Сонда қай жанрды алсақ та, онда аралық жік деген мәселе болады. Айтып отырғанымыздай, жан-жануарлар жөніндегі ертегілердің алғашқы стадиясында мифтер кездессе, ал кейінгі, соңғы түрлерінде шыншылдық, таза тұрмыстық сипат орын алған.

Ғалымдардың пікірінше, қиял-ғажайып ертегілер олар – мифологиялық ертегілер.

Шындығына келсек, ертегінің алғашқы даму сатысында адамның тылсым күшке сенімі, қоршаған орта мен айналаға көзқарасы, риясыз, таза, балғын арманы, қиялы жарқын көрініс береді. Ғалым Ә.Қоңыратбаев бұл ертегі түріне мынадай түсінік береді: «Бұлар адам табиғат сырын түсінбей тұрған кезеңдерде туа бастайды. Қазақ мифологиясы космостық (күнге, айға, жұлдыздарға табыну), тотемдік (андар мен жан-жануарларға сыйыну), шамандық (өлі мен тірі

аруакқа сыйыну, адамды қасиеттеу) түрінде жасалған. Қиял-ғажайып ертегілерінде өмір көрінісі аздау болады. Болса ол адам бейнесінде антропологиялық мифтер туған заманда пайда болады (Шопан-ата, Желаяқ, дәу, мыстан)» [1, 54-б.]. Яғни ғалым ежелден келе жатқан жамандық пен жақсылықтың тартысын, оның ар жағында ұнамды және ұнамсыз мифтердің бар екендігін және солардың ертегілерде диалектикалық сипатпен келетінін айтады. Ұнамды және ұнамсыз мифтер дегеніміздің өзі – түбі жақсылықпен, адамның «өз» еркімен істейтін және қолынан «келетін» мифтер де, ұнамсыз мифтер – түбі жамандықпен аяқталуы ықтимал, бірақ ол адамның ықтиярынсыз болатын эсхатологиялық мифтер. Міне, бұлар - (диалектикалық мифтер) ертегілерде көрініс табатын кемелденген, ұлғайған түр. «Мифология монотеистік емес, политеистік ұғымдар кезеңінде туған. Адам табиғат сиқырын түсінген күннен бастап, мифология жойылады» [1, 54-б.], - деген Ә.Қоңыратбаевтың пікіріне сүйенер болсақ, мифология – белгілі бір кезеңде туып, сол сәтте өмір сүреді, ал адамзат табиғаттың қыр-сыры мен мән-мағынасын ұғынғаннан кейін, ол таным жүйесі «жарақсыз» болып табылады да, кейінгі жанрларға сәулесін төгіп, жаңғыртады. Сонда ғалымның айтпағы: «Миф дін емес, поэзия, көркем ойлау мен ғажап фантазияның көрінісі болмақ» [2, 54-б.]. Шындығында, миф – наным мен сенімге құрылған, әр дәуірде түрленіп тұратын, әрбір құбылыс пен нәрсенің жаралуы турасында түрліше пікір-пайымдауларды өз арнасына жиыстыратын, жоғарыда ғалым айтқандай политеистік ұғымдарды өн бойына сыйдыратын танымның ерекше түрі. Оның дінмен ешқандай өзегі де, байланыс-бірлігі де жоқ. Бірақ діни мифтер кездеседі. Оның өзіндік құрылымдық ерекшелігі өз алдына басқа.

Айналма процесі мифологияда өте тез жүреді. Өйткені адамның ойы бір орында тұрмайды. Түрлі «тұрақсыз» өзгеріске ұшырап тұратын нанымнан кезек-кезегімен оқиға ауысып отырады. Мәселен, тотемизм ең ежелгі дәуірде туған наным. Қарапайымнан бастар болсақ, адам баласы аңшылық, бақташылық кәсіппен айналысқан кезде, сол кәсіптен айырылып қалмау мақсатында мәпелеп, әлпештеп, дегенін істеп, ақыры аяғында оларға сыйынды. Тек оларды ғана емес, сол төрт-түлік малдың иесі, «құдайы» деп Шопан-ата, Жылқышы-ата (Қамбар), Зеңгі-баба, Ойсыл-қара, Шекшек-ата секілділерді мойындаған. Сонда бұлар тотемизмге де жатпайтын жартылай миф, жартылай адам жасампаз қаһармандар. Өйткені бұлар басқа образдар сияқты тың, тысқары жерден келген кейіпкерлер емес, өсінді жасампаз қаһармандар. Яғни бұл қаһармандардың басында кәсіптік тотемдер тұрды да, олардан «пірлер», яғни «жасанды» адамдар пайда болды. Бұл құбылыс – аталық қоғамда пайда болған дүниелер. Осы мифтердің сарынымен қиял-ғажайып ертегілер туындай бастады. Бірақ бұнда аналық дәуір мен аталық дәуір әрқашан қайшылықта келеді. Оларға мысал ретінде «Алтын сақа», «Күн астындағы Күнікей қыз», «Жерден шыққан Желім батыр», «Ұшар ханның үш баласы», «Аламан мен Жоламан», «Керқұла атты Кендебай» сияқты ертегілерді жатқызуға болады. Атап өткеніміздей, аталық дәуірдің белді жас өкілі ретінде Ер Төстікті алуымызға болады. Төстіктің досы гигантомандық кейіпкерлер әрі жалмауыз кемпір, перілер. Осы жерден де матриархат пен патриархат арасындағы күрес, қайшылықты көреміз. Ендігі жерде олардың жауы тотемдер емес, дәуір мен жалмауыз кемпір, перілер. Тотем болса, символданып, трансформацияға ұшырайды. «Алтын сақа» ертегісінде түлкілердің қулық әрекеті, қарғалардың берекетсіздігі танымдық тұрғыда жағымсыз образдар негізінде ашылса, жағымды бейне ретінде қарлығаш және төбет тотемдері көрініс табады. Немесе осындай «қасқыр», «ит», «төбет» тотемі «Сырттандар» ертегісінде беріледі. Бұл ертегілерде тотемдер символдық мәнге ие болған. Сондай бір аналық-аталық дәуірдің қайшылығынан жұбайлы неке үшін күрес деген оқиға желісіне негізделген идеясы биік ертегілер туындайды. Сонда аналық дәуірді «қолдап», жұбайлы неке үшін қарсы хикаялық мифонимдерге мыстан, жалмауыз кемпір, Жалғыз көзді дәу секілді ескі, ежелгі образдар жатса, аталық қоғам салты үшін күресуші «жаңа буынды» мифтік қаһармандарға Желаяқ, Таусоғар, Көлтауысар, Тыңшы секілділер жатады. «Ер Төстік» ертегісін ежелгі көктүріктер тайпасының аңыздық деректерімен байланыстыруға болады. Ғұн, үйсін, қаңлы дәуірінде жаратылыс сырына бағыну деңгейімен сараланады. Бұл ертегідегі негізгі идея – жақсы өмірді, әдемі ғұмырды аңсау, соған

қол жеткізу жолында барлық істерді жеңу. Ал бұл ертегіде ежелгі танымның 3 әлемі де қатар айтылады. Жер үсті, жер ортасы, жер асты ұғымдары өз арнасымен шектеледі. Бұл мифологиялық кеңістік ертегілер мен эпостарда кеңінен қолданыс табады. Себебі бұл кеңістік шарықтау шегіне тек үлкен эпикалық орта мен кең композицияда қолданылғанда ғана жетеді. Ер Төстік жердегі зұлымдық, қатыгездікті жоюшы жасампаз қаһарман болумен қатар, жер астындағы өмірмен де тығыз байланыста болады. Мұндағы негізгі идея мынада:

1. Жер үстіне жақсылық атаулыны орнатумен шектеліп қоймай, жер астындағы қара ниеттілерді құрту, көзін жою;

2. Екінші бір өмірдің, мәңгілік о дүниенің бар екенін сездіріп, тірілер әлемі мен өлілер әлемінің қатар келетінін (грек мифологиясындағы Аид патшалығы), адам өлсе де өмір сүретінін шамандық ескі нанымда түсіндіру;

Осындай басты екі мақсатпен жер асты өмірін кеңінен суреттейді. Ал «Бекболат» ертегісін алатын болсақ, қаңғырып келе жатқан Бекболаттан қиналған сәтте көмек сұраған мақұлықтардың болашақта пайдасы тиетіндей, өздерінің денесіндегі бір бөлшегін тастап кетуі – үш дүниенің «өкілдерінің» бір белгісі ретіндегі сипатын беретін сюжеттер. Мәселен, балық (жер асты), боз тайлақ, түлкі (жер ортасы), самұрық құс (жер үсті) секілді хайуанаттардың Бекболатты әрқайсысы (балық – дарияның түбі, самұрық – жеті қабат көк, тайлақ – қалың тоғай, түлкі – бейтарап кеңістік (ін)) кеңістік ыңғайына сәйкес орналастырады.

Қиял-ғажайып ертегінің қайсысын алсақ та, біз үш түрлі жанр аясынан қарастыра аламыз. Ол:

1. Ертегілік миф.

2. Мифтік ертегі (қиял-ғажайып).

3. Ең көне эпостық жыр. Сонда ертегіден біз бірнеше жанрдың басының біріккенін көреміз. Біз ертегіні мифке де, көне эпосқа да тиемелдеуімізде үлкен мән бар. Қай нәрсенің болса да жалғасу «заңдылығы» мен шығу тегі болуы міндетті зат. Мифтің ең соңғы шарықтау шегінде – ертегі тұрады. Миф пен ертегі қатар әрекеттескенде, ол мифке де, ертегіге ұқсас бейтарап жанр болады. Ал көне эпостық жыр дейтін себебіміздің шешуіне ғалым Әлкей Марғұлан былай жауап береді: «...«Ер Төстік» ең ескі дәуірде шыққан бақташылық жырдың бір ерекше түрі. «Ер Төстік» - тарихи дәуірден қалған әңгіме, ерлік жыры. Онда кездесетін жер аттары да сондай ескі, алғашқы қоғам дәуірін көз алдымызға келтіреді» [3, 66-б.], - дей отырып, «Ер Төстік» ертегісін «Манас», «Қозы Көрпеш Баян сұлу» жырымен байланыстырып, бұл ертегіден бірнеше батырлық жырлардың туындайтынын айтып, оларға «Төлеген батыр», «Сұр мерген», «Арғы мерген», «Аламан мерген», «Жерден шыққан Желім батыр» секілді әңгімелерді жатқызады. Ғалым: «Ер Төстік» бір кезде көлемді ұзақ әңгіме болған. Ол сол қалпында осы күнге дейін қырғыз халқының «Манас» жырының бір бөлімі болып айтылады» [3, 70-б.], - деп, ертегіні қара сөзге айналған эпос жыры дейді. Ғалымның пікірінше, «Ер Төстік», «Шолпан мерген», «Арғы мерген», «Қара мерген» (Қара хан), «Ақ Көбек» сияқты ертегілерді бір кезде эпос болған, бірақ уақыт өте келе, трансформацияланып, эпикалық баянға түсіп, ертегіге айналып отыр дейді. Керісінше, бұл жерде, біздің айтпағымыз, ешқандай жанр артқа шегініс жасамайды. Эпос ертегіге, ертегі мифке айналуы мүмкін нәрсе емес. Сондықтан да біз бұл ертегілерді эпостан туындады демейміз. Бұл ертегілер – эпостың түпкі қайнар бұлағы. Осы мифтен ажыратылмай, тұтас күйінде тұрған қиял-ғажайып ертегі – эпосқа айналушы бастапқы жанр жүйесі. Қанша дегенмен де, бұл аталғандар ертегі жанрына жататын формалар болып табылады. Қиял-ғажайып ертегінің ішінде «Ер Төстікті» екі негізде қарастыруымызға болады. Төстік – мифтік (жасампаз) қаһарман, Төстік – эпикалық қаһарман. Бірақ мұның дәрежесі мифке де, эпосқа да жете алмайды. Алғашқысына қиял әлемі, кейінгісіне тарихи шындық жетпейді. Мифтік ертегі дейтініміз – Төстікті грек мифологиясындағы Одиссеямен салыстыруға толық негіз бар. Осы типологиялық байланысты ғалым Әлкей Марғұлан мынадай негіздермен дәлелдейді: «Одиссея Троя қаласын бұзып, кемесіне отырып еліне қайтқанда, жолда сұрапыл қара дауыл соғып, Одиссейдің кемесін толқын айдап, жалғыз көзді дәу – Полифемнің ордасына алып келеді. «Ер Төстік» жырында

Ер Төстік жалмауыз кемпірден егеуін алып, Шалқұйрықпен жосытып келе жатқанда, жер қақа айырылып, жер астының жылан патшасының қолына барып түседі. Мұндағы айырма – Одиссей теңіз стихиясында кемемен жүзсе, Ер Төстік даланың жүйрігіне мініп, сар даланың құба жонымен жортады. ...Ер Төстіктің қасындағы тауды тауға соғатын көлдің суын бір-ақ ұрттайтын жайын алыптары – гректің Тезей, Зевс, Уран сияқты алыптарымен бірдей. Уран теңіз дәуі Кронспен соғысса, «Ер Төстіктегі» жайын алып – теңіз түбінде жататын Долман алыппен алысады. Зевс жұртқа тыныштық бермейтін дәулерді құрту үшін Олимп тауында жұртты шақырып жаумен соғысады. Соғыста Зевс Олимп тауының басына шығып, барлық дәуді жеңіп, олардың сүйегін отқа өртейді. Ер Төстік жалмауыз кемпірден туған Шойынқұлақ дәуді жапан түзде жеңіп, оның бесікте қалған баласын теңізге тастайды» [3, 70-б.]. Сонда, «Ер Төстік» және оның сюжеттік желісі мен композициялық құрылымынан туындайтын ертегілер грек мифтерімен өзектес. Сол грек мифтері секілді бұл ертегілер – ең ескі заманның туындылары. Оның грек мифі сияқты таза мифке жатпауы сондықтан, біріншіден, мұнда эпикалық кеңістік пен эпикалық құлаш кең, екіншіден, композициялық құрылымы өте күрделі, үшіншіден, қалыпты өмір тіршілігі басым суреттеледі, төртіншіден, халықтың тұрмыс-тіршілігі, болмыс-бітімі, шаруашылығы ілгері дәрежеде бейнеленеді. Ал бұл ертегілерді эпосқа тиемелдейтін себебіміз – батырлық, ерлік, елдік тақырыбының эпикалық идеясының жоғарылығында. Сондықтан эпостың арна басында ертегінің тұратыны сондықтан. Ал ертегінің бұл түрінің таза эпостық туындыға мүлдем жатпайтыны – онда тарихи шындықтың болмауы және баяндау, берілу, жеткізілу мәнерінің, жалпы көркемдік құндылығының эпосқа қарағанда төмендігі.

Сонымен, қиял-ғажайып (мифологиялық) ертегілердің мифтен мынадай айырмашылығы бар:

1. Қиял-ғажайып ертегілерде аналық-аталық дәуір қайшылықта суреттеліп, әрқашан екі қоғамның адамдары күрес үстіндегі сюжеттерде көрініс табады;
2. Ертегілерде политеистік ұғымдар көп кездеседі. Яғни бір құбылысқа, белгілі бір наным-сенімге емес, бір ертегіде бірнеше күшке табыну, нану үлгілері болады;
3. Тотем элементтері көбіне символдық жүйе тұрғысынан келеді. Мәселен, қарлығаш – қайырымдылықтың, қасқыр – зұлымдық, озбыр күштің, ит, төбет - адал достықтың, аққу-қаз – мейірімділіктің, қарға – қайырымсыздықтың, т.б. да тотемдердің бейнесі ретінде көрінуі;
4. Кейбір тотемдердің басқа халықтардан енуі. Айдаһар (қытай), тоты (шығыс) т.б. Мәселен, қазақта «тотыдай түрленген» деген тіркес бар. Қазақ жерінде тоты деген құс (немесе айдаһар) мекен етпейді. Ол халықтың басқа бір елден естіген «жаңалығы», тысқары құбылыстарға таңдануы, оларды жыр етуі. Немесе бөрі тотемі алтай халықтарында басқаша сипатпен көрінеді. Біріншісі ру тегі болса, бірде үйлену салтын білдіреді.
5. Кейбір этюдтердің «көшпелі сюжеттер» арқылы көрініс табуы. Қазақ мифтері өзіндік ерекшелігі бар құбылыс десек, оның құрылымынан кейбір басқа халықтарға тән ұқсастықтарды көреміз. Ал ертегілерде мұндай жағдайды ұқсастық дей алмаймыз. Яғни қазақ ертегілері сол кезеңде «сюжеттердің көшуі» арқылы немесе назирагөйлік үлгісімен жазылған дей аламыз. Әсіресе шығыс ертегілерінде кездесетін географиялық атаулар, наным-сенім, салт, ғұрып қазақтардікінде кездеседі. Немесе моңғол, орыс (Баба-яга), үнді (адам жегіш жалмауыз кемпір), грек, иран, түрік халықтарына сай сюжеттер молынан кездеседі. Өйткені қандай халық болмасын, бастарынан тотемизм, анимизм, магизм, шаманизм, зороастризм, дуализм сияқты наным-сенімді бастан кешіргені анық;
6. Ертегіде эпикалық кеңістіктің, өмірлік диапазонның шексіз, кең болуы;
7. Қиял-ғажайып ертегілерде сюжеттік желі мен композициялық құрылымның күрделі жүйе түзінде;
8. Ертегіде көбіне диалектикалық байланыс өте мықты. Табиғат пен адам, өмір мен адам арасындағы түрлі тартыстар, қайшылықтыр үлкен орын алады;
9. Ертегіде характерлер құрылымының бай болуында. Мифтік бейнеде келетін хандардың, мерген, батырлардың, олардың туыстарының, ата-аналарының, жолда бөгет

болатын жауыздар (мыстан, пері, жалмауыз кемпір, дәу), әрқашан көмекке келетін достары (гигантоманиялық (алыптар) және көзге көрінбейтін (қыл, қауырсын, қабық т.б.), асқан ақылды (Кенжекей) және өте сиқырлы (Күнікейдің ханды – қасқырға, уәзірді – түлкіге айналдыруы) жарларының кең образды жүйе құрауында;

Міне, осындай негізгі мифологиялық ертегілердің басты ерекшеліктерін саралай келе, олардың арна басында мифтік сюжеттер, мифтік наным, таным, мифологиялық кейіпкерлер жүйесінің болатынын және мифтің шырқау биігінде, яки шарықтау шегінде іліп алып кетер аралық жанрды атқаратын түр – қиял-ғажайып ертегі деп нық айта аламыз.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, аралық жанрдың құрылымына миф және ертегілердің ішінде қиял-ғажайып және хайуанаттар жөніндегі ертегілердің жататынын айтқанбыз. Бұл екі ертегінің тобында мифология кең көрініс табады. Жан-жануарлар турасындағы ертегілер турасында сөз қозғағанда, оның негізгі құрылымында этиологиялық мифтердің орын алатынын толық айта кету керек. Бірақ ертегінің бұл түрінің жартысы мифологиялық, жартысы шындық дүниеге құрылған. Өйткені қандай түр, жанр болмасын, оның алдындағы немесе одан кейінгі келетін жанр түрі қатарынан екі жақтан ықпалын тигізеді. Сондықтан бұл түрдегі ертегілердің алғашқыларында мифтік сарын мол. Мәселен, аңдар, жануарлар жөнінде айтыпты-мыс, болыпты-мыс деген халықтың танымы және соған сәйкес олардың мінез-құлқы, түр-тұрпаты, келбеті, шығу тегі, дене мүшелерінің өзгеру себептері сияқты құбылыстар халықтық наным-сенім тұрғысынан бейнеленеді. Түлкінің құйрығының неліктен ұзын болғаны, қоянның құйрығы неліктен қысқа болғаны, бөдененің құйрығының қырғауылдыкіндей ұзын болып, содан кейін қысқарғаны, қасқырдың ұлуы, жылқының адамға қызмет етуі, бұғының тағы болуы, түйе көрсе жылқының неліктен қалтырайтыны сияқты бүгінгі күндегі шындық өміріміздің «тарихи-мифтік» негізі осы ертегілерде көрініс тапқан. Бұл жерде де кейбір ертегілерді этиологиялық миф екен деп қаласың. Мәселен, «Бөдененің құйрығы неге қысқа?» деген ертегіні алайық: «Бұл былай болған екен. Ертеде мынау, төмен жақта бір биік тау болыпты. Ол таудан әрі қарай ешбір құс асып өте алмапты. Нелер ұшқыр, қыран құстар талаптанып көріпті. Бірақ шамалары келмепті. Бүркіттің ұшқыш қыраны келіпті, аса алмапты. Қырғидың атақтысы келіпті, аса алмапты. Ең соңында «енді кім қалды?» - дегенде, бөденеден басқаның бәрі сыннан өтіп біткен екен. Бөдененің атақтысы шақырылыпты.

- Тәуекел! – деп, бөдене ұша жөнеліпті. Ырқып көтеріліп барып, таудан ол да аса алмапты. Сонан соң ызаланған бөдене зымырап құйылғаннан құйылып кеп, тауды көкірегімен соққан екен дейді. Сонда ол таудың ар жағына бір-ақ түсіп кетіпті. Міне, содан бері қарай бөдене қонғандағ аяғымен қонбайды, көкірегін жерге соға қонады. Ал құйрығы нағып қысқа десек, әлгі тау тесігінің арасында жұлынып қалып қойыпты.... Әйтпесе бұрын бөдененің құйрығы қырғауылдың құйрығындай ұзын болса керек. Сөйтіп, биік таудан аса алмаған құстар ары қарай бөдене тескен тесіктен өтіп барыпты дейді» [2, 8-б.]. Бұл мысалда көріп отырғанымыздай, бір жағы ертегі, бір жағы миф. Ертегі болатын себебі – тақырыптық, мағыналық жағынан шындық болмысқа сәйкестігінде, қоғамдық қызметтің саналылық дәрежесінде болуы. Өйткені миф пен ертегі тек форма (түр, пішін) жағынан ерекшеленбейді, қоғамдық, әлеуметтік тұрғыдан сарапталуымен санасады. Ал миф болудағы негіз – жан-жануар, хайуанаттардың өзіндік ерекшелігінің, қасиетінің, даралық-жекелік сипатының сипатталуы және сол мифтің ертегіні ашудағы кілт ретінде қызмет атқаруы. “Уже давно замечено, что сказка имеет какую-то связь с областью культов, с религией. Строго говоря, культ, религия, также может быть назван институтом. Однако подобно тому, как строй манифестируется в институтах, институт религии манифестируется в известных культовых действиях; каждое такое действие уже не может быть названо институтом, и связь сказки с религией может быть выделена в особый вопрос, вытекающий из связи сказки с социальными институтами.В начале истории объектами этого отражения являются прежде всего силы природы... Но вскоре, наряду с силами природы, вступают в действие также и общественные силы, - силы, которые противостоят человеку в качестве столь же... необъяснимых для него,

как и силы природы...” [4], - дейтін Пропттың пікіріне көз салсақ, ертегі өз құрамында белгілі бір нанымды (культ), дінді, сенімді, ғұрыпты, тарихты (уақытты, кезеңді) қамтиды. Сондықтан бұл ертегіні мифологиялық саралау тұрғысынан ертегілік миф деп немесе өз қалпында хайуанаттар жөніндегі ертегі деп атаймыз. Өйткені бұлар – аралық жанрдың арасында жүрген бейтарап формалар. Жоғарыда айтқандай, ертегінің үлкен композициялық, кең ауқымды сюжетті құрылымы болады дедік. Бірақ басқа ертегілерде кездеспейтін бір ерекшелік – осы жан-жануарларға арналған ертегілердің ішінде алты-ақ сөйлемнен тұратыны бар. «Сәйгүлік тұлпар жылқы қайдан туады?» деген мысалды алайық: «Ұрғашы құлын есейген соң түсінде суынды көріп, ғашық болады. Ретін тауып, жарық айлы түнде теңіз жағасына барады. Сонда теңізден суын шығады. Суын – теңіз жылқысы. Өте әдемі, құйрық, жалы жерге сүйретіліп, үстінен тоқтамай су тамшылап тұрады-мыс. Міне, осы екеуінен тұлпар туады-мыс» [2, 6-б.]. Осыдан көріп отырғанымыздай, ешқандай ертегілік құрылымға, теориялық негізіне сәйкес келмесе де, мұнда қоғамдық-тарихи, мифтік «шындық» бар. Теңіз жылқылары – негізінен, мифологиялық сәйгүлік, “жылқы” кеңістік ұғымына сәйкес туындайтын тотемдік, мифоним болғанымен, баяндалатын оқиға ертегілік сюжетке сыйып тұрған жоқ. Бірақ қоғамдық кеңістігінде идеялық байланысы ертегіге сәйкес болады. Сондықтан да осындай қысқа да нұсқа хайуанаттарға арналған ертегілердің алғашқы сатысында миф басымырақ болады. Себебі этиологиялық қасиеттерін кең баяндап, таным тұрғысынан бернелейді.

Сонымен, сайып келгенде, миф пен ертегінің аралығын көпірдей жалғап тұратын аралық бейтарап жанрлар барына көзіміз жетті. Соның ішінде қиял-ғажайып ертегілер мен хайуанаттарға арналған ертегілердің (бастапқы стадиясы) желісінде мифология толықтай қамтылады. Қай жанр болсын «көшпелі», «өтпелі» кезеңде (мифтің ертегіге өту кезеңі) қасиеті мен бояуын бірге алып жүреді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. – Алматы: Ғылым, 1987. – 368 б.
2. Қазақ ертегілері. Т.5. – Алматы: Жазушы, 2000. – 272 б.
3. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 368 б.
4. Қазақтың мифтік әңгімелері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 320 бет

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-24-29

УДК 09.82-1512162

ТВОРЧЕСТВО ВЕЛИКОГО ПОЭТА ВОСТОКА ШЕЙХА НИЗАМИ ПО РУСИСТИКЕ

КАРИМОВА РАХШАНДА ВАГИФОВНА

Старший научный сотрудник отдела исследования рукописей Низами Гянджеви,
Института рукописей имени Мухаммеда Физули Национальной академии наук
Азербайджана.
Баку, Азербайджан

Аннотация: Видный представитель мировой литературы, гениальный азербайджанский поэт и мыслитель Шейх Низами Гянджеви является одной из тех редких личностей, которые внесли свой вклад в развитие художественной мысли человечества. Блестящее наследие великого мастера стало неотъемлемой частью духовной жизни азербайджанского народа, и на протяжении многих веков занимает достойное место в сокровищнице культурных ценностей. Поэт-мыслитель заложил основы литературной школы, состоящей из его многочисленных последователей. Произведения Низами Гянджеви представлены в известных библиотеках и музеях, и дали толчок развитию искусства восточной миниатюры. Герои стихов поэта – Хосров и Ширин, Лейли и Меджнун, Искендер (Александр) до сих пор известны как в исламском мире, так и в других странах.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, Хамса, рукопись, описание, миниатюра, библиотека

Введение

В библиотеках и музейных фондах ведущих стран мира, наряду с многочисленными материалами, написанными на восточно-мусульманских языках и охватывающими разные сферы (в том числе персоязычную литературу средних веков), имеются и письменные образцы научного наследия, а также художественные произведения, относящиеся к Азербайджану. Известно, что богатое литературное наследие классической персоязычной литературы было создано не только персидским, таджикским и афганским народами, но и представителями азербайджанской, тюркской, узбекской, индуской и других культур. В XI-XIX веках многим азербайджанским авторам приходилось писать некоторые, а то и все свои, ставшие всемирно известными, произведения, на персидском языке, который считался литературным языком того времени. Одним из таких мыслителей и художников слова, внесших большой вклад в создание культурной сокровищницы Востока, является, живший и творивший в XII веке, выдающийся азербайджанский поэт Низами Гянджяви. Его «Хамсе» («Пятерица»), признанная одной из вершин литературной мысли Средних веков, на протяжении столетий была одной из самых читаемых книг. В подражание или под влиянием поэм, входящих в великую «Пятерицу», было написано много прекрасных стихов, в том числе и в XX веке. Наверное, именно поэтому «Хамсе» Низами (или поэмы по отдельности), чаще других произведений переписывались каллиграфами и иллюстрировались художниками.

«Хамсе» Низами Гянджяви, наряду с «Шахнаме» Абулгасима Фирдоуси, является одним из самых иллюстрируемых произведений в XIV-XVII веках, в период наивысшего развития искусства миниатюры на Ближнем и Среднем Востоке. Безусловно, что это напрямую связано с художественными достоинствами поэм, проникнутых гуманизмом и прогрессивными демократическими идеями, возвышенными чувствами героизма, любви, преданности Родине, верности другу, к тому же отличающихся тонкой и продуманной композицией, захватывающими сюжетами и богатством образов. Выдающиеся художники, творившие в различных культурных центрах Востока, вдохновлялись идеями Низами, в результате чего ими было создано множество иллюстраций к произведениям поэта. Экземпляры «Хамсе»,

утончённо расписанные выдающимися художниками Тебриза, Герата, Шираза, Казвина, Бухары и других художественных школ, украшенные богатым орнаментом и проиллюстрированные миниатюрами самого высокого художественного качества, считаются уникальными образцами книжного искусства. Когда страны Востока были узурпированы, английские, американские и французские дельцы увезли с собой несколько редких и древних экземпляров «Хамсе», наряду с произведениями других классиков персоязычной литературы.

Таким путём редкие экземпляры «Хамсе» Низами, оформленные и проиллюстрированные азербайджанскими художниками средних веков, и попали в зарубежные музеи и библиотеки, как и сотни других древних рукописей с уникальными миниатюрами. Прежде всего, именно это помешало своевременному и правильному изучению национального азербайджанского изобразительного искусства.

С сожалением стоит отметить, что, хранившиеся, в основном, в зарубежных фондах средневековые азербайджанские миниатюры и другие художественные изделия были записаны как «искусство Ирана». Однако учёные, в результате всесторонних и объективных исследований, привели исторические свидетельства принадлежности почитаемых нами произведений искусства именно к азербайджанскому народу. Искусство миниатюры вывело средневековое азербайджанское искусство на мировой уровень, благодаря чему оно заняло почётное место в истории. Рукописи, оформленные нашими художниками, особенно несравненные по красоте экземпляры «Хамсе», считаются редкими образцами книжного искусства на Востоке.

Тебризская школа миниатюры, считающаяся одной из сильнейших художественных школ мусульманского Востока, славилась во все периоды своего развития благодаря экземплярам «Хамсе», оформленным азербайджанскими художниками. Изучение наиболее ценных образцов, разбросанных по музеям мира, в частности, хранящихся в Ленинградской библиотеке имени Салтыкова-Щедрина, а также во дворце-музее «Топкапы» в Стамбуле и в Британском музее Лондона, предоставляет обширный материал для анализа развития Тебризской школы миниатюры и её характерных стилевых особенностей. Благодаря сравнительному анализу иллюстраций «Хамсе», созданных в разные периоды, очевидно, что Тебризская школа миниатюры, с XIII века формировавшаяся как самостоятельный художественный центр, достигла пика своего развития в XVI веке, во времена правления шаха Исмаила и его сына Тахмасиба.

Хранящиеся в Британском Музее Лондона (датированы 1539-1543 годами) и музей-дворце «Топкапы» в Стамбуле (датированы концом XV – началом XVI веков), знаменитые рукописи «Хамсе» Низами считаются шедеврами и ценнейшими памятниками не только Тебризской школы миниатюры, но и миниатюрного искусства XVI века Среднего Востока в целом, благодаря миниатюрам, нарисованным азербайджанскими художниками, и высокому качеству декоративного оформления [1, стр. 17-20].

В настоящее время в разных странах мира находится около 500 (пятисот) рукописей «Хамсе». Но, помимо «Хамсе», имеется и множество рукописей поэм Низами по отдельности. Есть десятки рукописей таких поэм, как «Сокровищница тайн», «Хосров и Ширин», «Семь красавиц», «Лейли и Меджнун», «Искандернаме». При этом рукописи «Сокровищницы тайн» и «Искандернаме» встречаются чаще среди вышеперечисленных [2, стр. 126].

Рукописи «Хамсе», переписанные в разные годы, можно встретить в Санкт-Петербурге (в библиотеке Санкт-Петербургского Университета, в музее Эрмитаж, в государственной публичной библиотеке имени М.Е.Салтыкова-Щедрина, в Петербургском отделении Института востоковедения Академии Наук Российской Федерации) и в Москве (в Музее искусства народов Востока, в библиотеке имени В.И.Ленина). Эти рукописи переписывались в разные годы искусными писцами и каллиграфами, и переправлялись из города в город, из страны в страну.

Ниже приводится описание рукописных экземпляров наследия Низами, находящихся в Институте Востоковедения Российской Академии Наук:

А-19 (177с) Ильяс ибн Юсуф ибн Зеки ибн Мюяйед Низами Гянджави «Хамсе».

Рукопись неполная, во многих местах имеются недочёты. Например, поэмы расположены непоследовательно.

1. Части произведений: а) “Шяряфнаме” - 1b-10b, 13a-34b, 37a-56b, 63a-67b, 70a-104b, 124a-125b, 140a-157b; б) конец поэмы “Лейли и Меджнун” - 59a-62b; предыдущие части - 68a-69b, 105a-123b, 126a-139b, 158 ab.

2. Разрозненные части поэм, написанные на полях: а) “Игбалнаме” - 1b-10b, 13a-17b, 37a-39b, 104a-105b, 140a; б) “Хосров и Ширин” - 11a-12b, 35a-36b, 57a-58b, 69a, 106a-107b, 109a-123b, 126a-139b; в) “Семь красавиц” - 18a-34b, 40a-56b, 63a-67b, 70a-103b, 124a-125b, 141a-157b; г) “Лейли и Меджнун” - 59a-62b, 68ab, 108ab.

Заглавие изящно оформлено на странице 1b. Работа переписана чёрной тушью, чётким каллиграфическим почерком (59-62, 64-71, 73, на других страницах почерк слегка курсивный) на желтоватой, полулинованной бумаге восточного производства. Нумерация страниц выполнена в восточном стиле, непоследовательна. В рукописи содержится 14 красочных миниатюр (11b, 17b, 25a, 35a, 39b, 48a, 58b, 68a, 78a, 104a, 125a, 140b, 158b). Количество строк – 15.

Обложка – восточного стиля, суперобложка – картонная, сердцевина – коричневая лакированная кожа. На лицевой стороне обложки выгравирован золотой медальон. Рукопись была переписана в Иране, Халилуллоу ибн Махмудом аль-Кирмани, 4-го числа Раби-уль-Вавваля 896-го года хиджры / 16-го января 1491-го года. Объем 158+01 листов. Размер 18x12,5 см.

С-1735 Также.

Рукопись целая, художественно оформлена. Поэмы сборника охватывают нижеследующие страницы: “Мехсенул-есрар” 3b-35a, “Хосров и Ширин” 35b-122a, “Лейли и Меджнун” 122b-183a, “Семь красавиц” 183b-252a, “Шяряфнаме” 252b-345a, “Игбалнаме” 345b-394b. Рукопись переписана тушью, аккуратным каллиграфическим почерком. Реконструированные позже страницы (3, 4, 9, 383, 384, 388-394) переписаны обычным, несколько наклонённым, почерком на плотную желтоватую полулинованную бумагу восточного производства. Название поэм подчёркнуто золотым и синим цветами. В рукописи содержится 27 красочных миниатюр (17a, 24a, 29a, 44b, 52b, 66b, 81a, 90b, 113a, 134a, 138b, 150a, 155b, 166a, 174a, 180b, 194b, 200b, 210a, 224a, 234a, 235b, 239b, 333b, 360b, 365b, 380b). Стихи (бейты) записаны в четыре столбика, которые обрамлены цветными линиями. Количество строк – 19.

Рукопись переплетена в тёмную козью или овечью шкуру, украшенную орнаментом.

Работа была переписана в Иране, в 899-м году хиджры / февраль-сентябрь 1494-го года. На последней странице рукописи (позже добавленной) есть запись на персидском языке о том, что первый владелец книги Тукан ибн Махаммад дарит её на память Мирзе Хасану. Объём 02+394+02 листов. Размер 26x17 см.

С-57 (177) Также.

Рукопись целая, однако сделана непрофессиональным переплётчиком. Поэмы сборника охватывают нижеследующие страницы: “Мехсенул-есрар” 1b-34a, “Хосров и Ширин” 35b-112a, “Лейли и Меджнун” 113b-174b, “Семь красавиц” 175b-244a, “Шяряфнаме” 245b-346b, “Игбалнаме” 347b-397b.

Рукопись переписана тушью на толстую светло-коричневую полулинованную бумагу восточного производства, заглавия же нанесены киноварью. Стихи записаны в четыре столбика и обрамлены параллельными линиями. Количество строк – 17. В рукописи, на пустых страницах, имеются записи на арабском и персидском языках, не имеющие отношения к поэмам. На листы ставились печати с различными надписями. Среди них можно выделить печать, написанную куфическим письмом, с именем каллиграфа “ли-Махаммад Ихсани”. В начале рукописи имеется закладка библиотеки имени Ж.Руссо. Здесь отмечено, что на французском языке книга была приобретена в Багдаде 4-го октября 1908-го года.

Обложка из кожи, в восточном стиле. На суперобложке выгравирован медальон, покрытый тёмно-коричневым лаком. Сердцевина переплетена чёрной козьей или овечьей шкурой. Рукопись переписал в Иране Махаммад ибн Гаджи Махаммад Ихсани эн-Нишабури между 897-901 по хиджре /1492-95 годы. Объём 397 листов. Размер 24,5х16 см.

D-212 Также.

Работа над рукописью, хранящейся под этим кодом, выполнена на высоком художественном уровне каллиграфами и миниатюристами Ширазской школы. Рукопись соответствует прографам Ленинградского Государственного Университета (MsO 354) и Ленинградской публичной библиотеки (Дорн, № 337), а также рукописи, зашифрованной под кодом С 1735. Начало и конец рукописи такие же, как и у вышеупомянутых трёх рукописей. Рукопись переписана аккуратным каллиграфическим почерком, чёрной тушью на различные виды тонкой бумаги восточного производства (бумага желтоватая, с серыми пятнами). Лицевая часть первых двух страниц богата орнаментами. Название поэм нанесено золотым и синим цветами. Стихи написаны в четырёх столбиках, в золотой рамке. Заглавия из белого свинца, и синего цвета. Количество строк – 21. В рукописи имеются 24 миниатюры (14a, 28b, 45a, 53b, 60a, 79b, 91a, 127a, 135b, 139b, 150a, 166a, 198b, 205b, 212a, 216a, 221b, 226a, 267b, 285a, 312b, 327b, 339a, 353a). На странице 208b оставлено пустое место для миниатюры.

Рукопись была переписана в Иране Махаммадом аль-Кавам аль-Катиб еш-Ширази Хумами (колофон последней поэмы) 1-го числа месяца джамадийас-сяни 950-го года хиджры / 1-го сентября 1543-го года. В начале и конце поэмы поставлены печати овальной и четырёхугольной формы. Внутри овальной печати вписано имя «Джамиль Исмаил Мазхери» и дата по хиджре «(1)157». Надпись на четырёхугольной печати неразборчива (356a). Обложка лакированная, покрытая суперобложкой, в восточном стиле. На суперобложке имеется ромбовидная аппликация золотистого цвета. Объём 02+365+01 листов. Размер 19х10 см.

C-818 Также.

Рукопись, хранящаяся под этим кодом, оформлена на высоком художественном уровне. Имеет много схожего с вышеупомянутыми рукописями. Разница состоит в том, что «Мехсенул-есрар» (1) 1b-34a; «Семь красавиц» (4) 35b-107b; «Хосров и Ширин» (2) 108b-196a; «Лейли и Меджнун» (3) 197b-259b; «Искендернаме» (5): первая книга называется «Шяряфнаме» 260b-349b; вторая книга - «Игбалнаме», последняя поэма «Хираднаме», и охватывает листы 350b-402a. Имеются несоответствия в названиях одних и тех же разделов. Рукопись написана средним по размеру каллиграфическим почерком на плотной, линованной бумаге восточного производства. Текст написан чёрной тушью, а заголовки нанесены киноварью. Рукопись уместается в рамке из четырёх столбиков, заштрихованных цветными линиями. Количество строк – 12. Нумерация отмечена карандашом, и не является последовательной. На листах 01-1a имеются записи на персидском и французском языках о принадлежности рукописи разным лицам и даты (1020 хиджра/1611-1612, 1062 хиджра/1651-52). На листах стоят печати (с надписями) разных размеров. На одной из них написано имя Аль-Хадж Мустафа Сидги (первый владелец рукописи). Рукопись была переписана в Иране в 982-м году хиджры /1574-75-ые годы. Объём 01+402 листов. Размер 24,5х17 см [3, стр. 75-82, 4, стр. 175-177].

Ниже приводится описание рукописей, хранящихся в Государственной публичной библиотеке имени М.Е. Салтыкова-Щедрина, Санкт-Петербург:

Дорн 337 Также.

Поэмы сборника охватывают нижеследующие страницы: «Мехсенул-есрар» 2b-7b, «Хосров и Ширин» 8a-89a, «Лейли и Меджнун» 89b-151a, «Семь красавиц» 151b-218a, Искендернаме 218a-358a («Шяряфнаме» 216a-309a, «Игбалнаме» 309b-358a). У первой поэмы есть начало, а у второй поэмы начала нет. В рукописи имеются 4 заглавия и 18 миниатюр. Обложка выполнена в художественном стиле, кожа с рисунком. Рукопись переписана в месяце шабан 884-го года хиджры / ноябрь 1479-го года. Объём 358 листов. Размер 32,5х21 см.

Дорн 338 Также.

Поэмы сборника охватывают нижеследующие страницы: “Мехсенул-есрар” 1b-25b, “Хосров и Ширин” 26b-98b, “Лейли и Меджнун” 99b-148b, “Семь красавиц” 149b-201a, Искендернаме 202b-308a (“Шяряфнаме” 202b-371b, “Игбалнаме” 272b-308a). В рукописи имеются 6 заглавий и 45 миниатюр. Обложка выполнена в художественном стиле, кожа с рисунком. Рукопись переписал Дервиш Махаммед Таги 5-го числа месяца зильхиджа 886-го года хиджры / 25-го января 1482-го года. Объем 306 страниц. Размер 34x22 см.

П.н.с. 83 Также.

Поэмы сборника охватывают нижеследующие страницы: “Мехсенул-есрар” 2b-32a, “Хосров и Ширин” 32b-112a, “Лейли и Меджнун” 112b-170a, “Семь красавиц” 170b-235a, Искендернаме 235b-366a.

В рукописи имеются 5 заглавий и 24 миниатюры. Обложка выполнена в художественном стиле, кожа с рисунком. Рукопись переписана в 896-м году хиджры / август-сентябрь 1491-го года. Объем 1+366+1. Размер 33,5x20,5 см.

Дорн 340 Также.

Поэмы сборника охватывают нижеследующие страницы: “Мехсенул-есрар” 1b-31a, “Хосров и Ширин” 31b-65a, “Лейли и Меджнун” 65b-122a, “Семь красавиц” 122b-187a, Искендернаме 187b-317a (“Шяряфнаме” 187b-271a, “Игбалнаме” 271b-317a). В рукописи имеются 6 заглавий и 22 миниатюры. Обложка выполнена в художественном стиле, кожа с рисунком. Рукопись переписал в Ширазе, Абу Тураб Мунимеддин Аль-Абхади, 25-го числа месяца зильгада 913-го года хиджры / 27-го января 1508-го года. Объем 317 страниц. Размер 28,5x17 см.

П.н.с.105 Также.

Поэмы сборника охватывают нижеследующие страницы: “Мехсенул-есрар” 1b-34a, “Хосров и Ширин” 34b-125a, “Лейли и Меджнун” 125b-187a, “Семь красавиц” 187b-255a, Искендернаме 255b-384a (“Шяряфнаме” 255b-343a, “Игбалнаме” 343b-384a). В рукописи имеются 5 заглавий и 25 миниатюр. Обложка выполнена в художественном стиле, кожа с рисунком. Рукопись переписал Махаммед Кавам Аль-Катиб Аль-Ширази в месяце сафар 952-го года хиджры / май 1545-го года. Объем II+384 листов. Размер 31x18 см.

Дорн 341 Также.

Поэмы сборника охватывают нижеследующие страницы: “Мехсенул-есрар” 1b-30a, “Хосров и Ширин” 31b-98a, “Лейли и Меджнун” 99b-157a, “Семь красавиц” 158b-222a, Искендернаме 223b-346a (“Шяряфнаме” 223b-311a, “Игбалнаме” 312b-346b). В рукописи имеются 6 заглавий и 34 миниатюры. Обложка выполнена в художественном стиле, имеется рисунок, покрыта лаком. Рукопись переписали Ахмед ибн Султан Али Аль-Харави Махаммед Эмин Абдулла ес-Саиди и Махаммед Гасым ибн Ширали эль-Харави в 979-м году хиджры / 1571-72 годы. Объем 346 листов. Размер 35x24 см [5, стр. 147-150].

Вывод

Великие произведения Низами Гянджеви вписали его имя в вечность – заняли достойное место в мировой литературе и вошли в золотой фонд литературного наследия азербайджанского народа. Именно поэтому многочисленные миниатюрные рукописи произведений Низами Гянджеви, искусно оформленные, хранятся по всему миру, в различных библиотеках, музеях, архивных фондах и частных коллекциях среди других ценных рукописных экземпляров. Большинство этих рукописей стали предметом научных исследований, но некоторые были только описаны, и остались те, которые только предстоит изучить. Эти рукописи ждут своих исследователей. Создание же единого каталога, разбросанных по разным странам, рукописных произведений Низами Гянджеви является одним из самых важных вопросов, стоящих перед нашей «рукописной» наукой.

ЛИТЕРАТУРА

1. Zamanov N. Nizami poeziyasında və təsviri sənət/N.Zamanov/1981- S- 17-20.
2. Arzumanlı V. Nizami Gəncəvinin dünya şöhrəti/ V.Arzumanlı /1997- S-126.
3. Ниязов Х.Н. Описание персидских и таджикских рукописей института востоковедения/ Х.Н. Ниязов/1979-В.8-С-75-82.
4. Институт Народов Азии АН СССР/Персидские и таджикские рукописи/ 1964-Ч.I-С-175-177.
5. Государственной публичной библиотека имени М.Е.Салтыкова-Щедрина/Персидские и таджикские рукописи/1988-Ч.I-С-147-150.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-30-33

UDC 372.881.111.1

SELF-ACTIVITY OF THE STUDENT IN LEARNING: THE ANALYSIS OF DIFFERENT APPROACHES

LEILA BATYROVNA YELEUOVA

Master of education, senior lecturer
S.Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University,
Astana, Kazakhstan

Abstract: *The aim of the article is the study of the organization of independent work of students and conditions for their successful implementation. For consideration of this goal, we have resorted to the analysis of different directions in study of the nature of students' independence in the training, got acquainted with many definitions and found out what functions are performed by independent cognitive activity of students and why it is so necessary for the formation of a mature personality.*

Key words: *independent work, educational system, organization of the pedagogical process, self-activity of the student, learning.*

САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЧАЩИХСЯ В ОБУЧЕНИИ: АНАЛИЗ РАЗЛИЧНЫХ ПОДХОДОВ

ЕЛЕУОВА ЛЕЙЛА БАТЫРОВА

Магистр педагогических наук, старший преподаватель
Казахский агротехнический исследовательский университет им.С.Сейфуллина
г. Астана, Казахстан

Аннотация: *Целью статьи является изучение организации самостоятельной работы учащихся и условий ее успешной реализации. Для решения этой цели мы прибегли к анализу различных направлений изучения сущности самостоятельности учащихся в обучении, познакомились со многими определениями и выяснили, какие функции выполняет самостоятельная познавательная деятельность учащихся и почему она так необходима для формирования зрелой личности.*

Ключевые слова: *самостоятельная работа, образовательная система, организация педагогического процесса, самостоятельная деятельность студента, обучение.*

Every science has as its goal not only to describe and explain the particular range of phenomena or objects, but also in the interests of human manage these phenomena and objects, and, if necessary, convert them. Manage and the more convert the phenomenon is possible only then, when they will be described and explained. In the science of management functions and transformation perform regulations, which refer to the principles and rules of conversion phenomena.

Thus, knowing the object or phenomenon, we must first of all become familiar with it, to consider it as a whole. Identify the functional interdependence of its parts, and then describe. Describing an object or phenomenon, we need to explain them (the functional relationship of their parts and structures in general), to formulate the law of their existence, and then prescribe how to manage them, how to use certain operation convert these objects and phenomena.

Self-work is not a form of organization of training sessions and not a method of teaching. It rightly considered rather as a means of engaging students in independent cognitive activity of a vehicle, its logical and psychological organization [1].

A fundamental requirement of the society to a modern school is development of personality, which would know how to independently creatively to solve the scientific, industrial, community tasks, critical thinking, develop and defend their point of view, their beliefs, systematically and

continuously expand and update their knowledge through self-education, improve skills and creatively apply them in reality.

Specialists in this area was stressed that it is important to give students a method, the guiding thread for facilitating the acquisition of knowledge, and it means - equip them with the skills and scientific organization of mental labour, i.e. the skills have a purpose, to choose the means of achieving it, plan the work in time.

To create an integral and harmonious personality should be systematically included in the self-activity, which in the process of special type of educational tasks – self-works – acquires the character of the problem- search activities.

There are many different directions in the study of the nature of the activity and independence of the students in learning. The first direction originates in ancient times. Its representatives can be regarded as another of the ancient Greek scientists (Aristae, Socrates, Plato, Aristotle), which are deeply and comprehensively substantiated the importance of the voluntary, active and self-mastery of the child knowledge. In their judgment, they proceeded from the fact that the development of human thinking can successfully proceed only in the process of self-activity and improvement of the individual and the development of its capacity - the way of self-knowledge (Socrates). This activity gives the child the joy and satisfaction and thereby eliminates the passivity on his part in obtaining new knowledge. Its further development they receive in the statements of Francois Rabelais, Michel Montaigne, Thomas more, which in the epoch of dark ages in the midst of prosperity in the practice of the school of scholasticism, dogmatism and cramming require teach the child's independence, instill in him a thoughtful, critical thinking man. The same ideas are developed in the pages of pedagogical works J.A. Kamensky, example, J.J.Rousseau, I.G.Pestalozzi, K.D. Ushinskiy, etc.

In pedagogical work, scientists, theorists in the unity of the philosophers, psychologists, sociologists and physiologists explore and theoretically substantiate this aspect of the problem in the light of the fundamental qualities of the personality of the representative of the modern era - initiative, self-reliance, creative activity - as the main indicators all-round human development of our days.

Studying the essence of the self-work in theoretical terms, which allocated 3 directions of activities we can develop the independence of learning as cognitive, practical and organizational-technical. B.P.Esipov (60-ies.) explained the role, place, tasks for independent work in the educational process. At formation of the knowledge and skills of students of boilerplate, mainly verbal way of learning, it becomes ineffective. The role of independent work of students is increasing also in connection with the change of the purpose of the training, its focus on the formation of skills, creative activities, as well as in connection with the computerization of education.

The second direction has its roots in the writings of Ya.A. Comenius. The content of it is the development of organizational and practical issues of involvement of students in independent activities. The subject of theoretical justification of the basic provisions of the problem is here teaching, the activities of teachers without enough deep study and analysis of the nature of the activities of the student. In the framework of the didactic trends are analyzed the use of independent works, studied their types, has steadily improved methods of their use in various sectors of the educational process. It becomes largely solved in the methodological aspect of the problem of correlation of the pedagogical management and self-reliance of students in the academic knowledge. The practice of teaching in many respects has been enriched by the same informative materials for the organization of independent work of students in class and at home.

The third direction is characterized by the fact that self-activity is elected as a research subject. It takes its direction the beginning mainly in the writings of K.D. Ushinskiy. The study, which evolved in line with the psychological and pedagogical directions, was aimed to reveal the essence of independent activity as didactic category, its elements - the object and purpose of activities. However, with all of the achievements in the study of the direction of self-sustaining activity of the student its process and structure is not adequately disclosed.

However, there are some structural principles of the analysis of the values of the place and functions of the independent activity. There are two variants, similar in nature, but having the proper

filling and specificity, and they determine (subject to their unity) the essence of self-painting activities.

The first group:

1) substantive components: knowledge, expressed in terms of concepts, images, perceptions and representations;

2) an operational component: a variety of actions, using the skills, techniques, both externally and internally;

3) an effective component: new knowledge, methods, social experience, ideas, abilities, qualities.

The second group:

1) the contents component: the allocation of cognitive tasks, objectives of training activities;

2) the process component: selection, definition, the use of adequate methods of action, leading to the achievement of results;

3) a motivational component: the need for new knowledge, performing the functions of word-building and awareness activities.

Actually the process of self-activity is represented in the form of a triad: motive - plan (action) is the result.

So, in the social sense of self-activity can be seen in a very broad spectrum. In respect of any person to the surrounding world, in any form its specific interaction with the environment.

The effectiveness of the educational process of cognition is determined by the quality of teaching and self-cognitive activity of students. These two concepts are closely related, but you should allocate an independent work as a leadership and catalytic form of training in connection with a number of circumstances.

Firstly, the knowledge, skills, abilities, habits, beliefs, spirituality cannot be transmitted from teacher to student so, how to transfer material objects. Each student gets hold of them through self-cognitive work: listening, the awareness of the oral information, reading, analysis and interpretation of texts, and critical analysis.

Secondly, the process of cognition, aimed at identifying the nature and content of the study is subject to the strict laws of determining the sequence of learning: knowledge, perception, processing, recognition, acceptance. Violation of the sequence leads to the surface, inaccurate, shallow, weak knowledge, which practically can not be realized.

Thirdly, if a man lives in the highest state of intellectual voltage, then he will certainly change, is formed as a person of high culture. It is an independent work produces high culture intellectual work, which entails not only the technique of reading and studying the book, record keeping, and first of all of the mind, the need for a separate activity, the desire to penetrate into the essence of a question, go deep into the still unsolved problems. In the process of such work is most fully revealed individual abilities of schoolchildren, their inclinations and interests, which contribute to the development of the ability to analyze facts and phenomena, are taught to think independently, which leads to the creative development and creation of the own opinions, their views, ideas, of its position.

From all which were said above it is visible, that the independent work is the highest work of the educational activity of the student and is a component of a holistic the pedagogical process, so it's inherent functions, such as educational, educational – developing [2].

The management of self-activity of students:

Process control should ensure the realization of training, educational, developmental functions of the independent work of students in class and at home.

The majority of researchers consider that management is inherent only to complex dynamic systems of social and biological type. Their functioning under the influence of external conditions may change, be violated, and if it is not provided timely adjustment or restructuring of the system. Therefore, management is necessary, which prevents disruption of the system, supports the necessary order. In the most general form of management can be defined as the streamlining of the system, i.e. bringing into compliance with the objective regularity operating in this environment [3].

The need to control it follows from the structure of the educational system.

The components of pedagogical system are the goals of the entities, to implement these objectives, activities, relations arising between its participants and their uniting management, to ensure the unity of the system. The loss of any component leads to the destruction of the system as a whole.

Students need a teacher's guide, due to their experience of independent cognitive activity. Even well-prepared students need help or advice of the teacher, though not as often as the others. On what stage the students most in need of pedagogical guide? Traditionally it was believed that such a step was started. However, the most significant for high school students was the management phase, in which the process of cognitive activity is not the most intensively, i.e., when the task is already running. One can hardly explain it a manifestation of certain difficulties (although sometimes they are place). Activity, mental and volitional voltage, which appears in separate actions, evident not only in the concentration of involvement in work, but also in the need of communication, aimed at the discussion of emerging issues. Communication should be a disciple in order to establish themselves in their own search for, to receive reinforcements, or share with friends their findings, therefore, the need for the participation of teachers have not only weak students. Teacher did not participate in performing the task, but he organizes the activity class, directs the learning process, creates the necessary conditions and attitude, but it is important to support and test of strength" and the creative initiatives of students, their voluntary and self-sufficiency.

For a full understanding of the problem we need to identify the common and particular in terms of "management", "teacher's guide", "organization", which are often used as synonyms.

If the teachers shifted focus on the learners' state assumption they would facilitate the ability of students to adjust to different learning situations. In other words teachers should try to change how students approach learning rather than changing the instruction to suit each individual.

Summarizing, it must be stated that modern didactic principles are closely interrelated as a dynamic system which is the background for developing students' skills and competencies. Consequently, not separate didactic principles but the whole system of them should be pursued while implementing the goals, choosing the content, methods, means and resources of self-work as well as creating favourable study environment.

REFERENCES

1. Горностаева З.Я "Проблема самостоятельной познавательной деятельности" // Открыт. школа. – 2016. - №2 - С. 38-42.
2. Зимняя И.А. "Педагогическая психология: учебник для вузов"- Изд.второе, доп., испр. и перераб. – М.: Логос, 2004. – С. 60 – 63.
3. Гез, Н. Н. "Методика обучения иностранным языкам в средней школе" / Н. Н. Гез и др.- СПб., 2005. – С. 45 – 69.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-34-39

УДК 821.512.122

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ HEKAYƏLƏRİNDƏ NAĞİL TRANSFORMASIYASI

GÜLNAR VAHAB qızı İSMAYILOVA

AMEA Folklor İnstitutu

Folklor və yazılı ədəbiyyat şöbəsinin elmi işçisi, doktorant

Bakı, Azərbaycan

Xülasə. Müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsr, xüsusilə hekayələrində nağıl motiv, obraz, süjetlərindən geniş istifadə olunmuşdur. Nağıl janrının xüsusiyyətləri nəsrə müxtəlif transformasiya şəkillərində seçilir. Hekayələrdə nağıl transformasiyaları konkret nağıl süjetləri, nağıl motivlərinin yuxu kontekstində işlədilməsi, nağıl obraz, personajları, hekayənin təşkilində epigraflı səviyyəsi və s. özünü göstərir. Konkret nağıl süjetlərinin hekayə daxilində işlədilməsi müəllifin yaşadığı cəmiyyətin problemləri, müharibə həqiqətlərinin işıqlandırılmasında başlıca rol oynayır. Yuxu üzərindən nağıl motivlərinin hekayələrdəki zənginliyi isə daha çox ədəbi cərəyanların estetik mahiyyətindən qaynaqlanır. Ədəbi nağıllardan fərqli olaraq bu əsərlərdə transformasiyaların mətdaxili sərhədləri daha konkret və aydındır. Nağıl mövzu, motiv, süjetlərinin hekayələrdə müxtəlif formada işlədilməsi həm də əsərlərin üsüb xüsusiyyətlərinə bağlıdır.

Açar sözlər: nağıl, hekayə, motiv, personaj, transformasiya

СКАЗОЧНЫЕ ТРАНСФОРМАЦИИ В РАССКАЗАХ ЭПОХИ НЕЗАВИСИМОСТИ

ГЮЛЬНАР ВАХАБ КЫЗЫ ИСМАЙЛОВА

Институт Фольклора НАНА

докторант, научный сотрудник отдела Фольклор и письменная литература

Баку, Азербайджан

Резюме. В Азербайджанской прозе эпохи независимости, особенно в рассказах широко использованы сказочные мотивы, образы, сюжеты. Особенности сказочного жанра выделяются в прозе различными образами преобразования. В рассказах показывают себя трансформации, конкретные сюжеты сказок, использование сказочных мотивов в контексте сна, сказочные образы, персонажи, уровень эпиграфа в образовании рассказа и т.д. Использование конкретных сказочных сюжетов внутри рассказа играет важную роль в освещении проблем общества, в которой живет автор и реалий войны. А богатство в рассказах сказочных мотивов, опирающихся на сон, все больше происходит из эстетической сущности литературных течений. В отличие от литературных сказок, внутритекстовые границы преобразований в этих произведениях наиболее конкретны и ясны. Использование в различных формах сказочных тем, мотивов, сюжетов в рассказах, также связано со стилистическими особенностями произведений.

Ключевые слова: сказка, рассказ, мотив, персонаж, трансформация

TRANSFORMATIONS OF FAIRY TALES IN THE STORIES OF THE INDEPENDENCE PERIOD

GULNAR VAHAB GIZI ISMAYILOVA

Scientific worker Institute of Folklore of ANAS

Head of Department of Folklore and Written Literature, PhD student

Baku, Azerbaijan

Annation. *The Azerbaijani prose of the independence period, especially in its stories, makes extensive use of fairy tale motifs, characters, and plots. The characteristics of the fairy tale genre manifest in various forms of transformation within the prose. Transformations of fairy tales in the stories are reflected in elements such as specific fairy tale events, the use of fairy tale motifs in the context of dreams, fairy tale characters, and the epigraph level within the structure of the story, etc. The use of specific fairy tale events within the story plays a key role in illuminating the issues of the society in which the author lives and the realities of war. The richness of fairy tale motifs in the stories, viewed through the lens of dreams, primarily stems from the aesthetic qualities of literary movements. Unlike literary fairy tales, the boundaries of transformations in these works are more concrete and clear. The various ways in which fairy tale themes, motifs, and events are incorporated into the stories are also related to the stylistic features of the works.*

Keywords: *fairy tale, story, motive, character, transformation*

Hekayənin janr imkanlarının nağıl ilə uyğunlaşması müasir nəsrə müxtəlif folklor transformasiyalarını fərqləndirir. Folklor ədəbiyyatında epik mətnlərin yazılı ədəbiyyata transformasiyası məsələsi bütün dövrlərdə geniş şəkildə öyrənilmiş və bir-birilə demək olar ki, üst-üstə düşən təsnifatlarda ümumiləşdirmişdir. Geniş kontekstdə janr çevrilmə, transformasiyaları sintetik, imitasiya, parodik, qarışıq və s. növlərdə qeyd alınmışdır [15]. Şerti şəkildə müstəqillik dövrü hekayələrində nağıl transformasiyalarını aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Nağıl süjetlərinin hekayə daxilində işlədilməsi;
2. Nağılların yuxu kontekstində hekayələrdə yer alması;
3. Mifik–fantastik və mifik–real obrazların transformasiyası;
4. Epiqraf səviyyəsində nağıl xatırlatmaları və s.

Nağılların hekayə mətnlərinə transformasiyası əsərlərin fikir zənginliyi, ideya istiqaməti, simvolik obrazlaşma və s. baxımından xidmət edir. Azərbaycan romanının nağıl və dastan motivləriylə zənginliyini istinad edən H.Ənvəroğlu (Qasimov) vaxtilə yazırdı: “...romanın materiyasına nağıl stixiyası daxil etmək onun ideyasına sarsılmaz inam, xeyirxahlıq, güc və qəhrəmanlıq dəyanəti, həyatın məhv edilməzliyinə yəqinlik aşılamaqdır. Nağıl süjet tipi romanda personajların vəziyyətinin yaxşılaşması və pisləşməsi prosesini göstərməyə imkan verir. Lakin bu tipoloji tendensiya zahiri qəbul edildikdə real həyat faktlarından uzaqlaşmaq kimi də qiymətləndirilə bilər. Qəhrəmanın şəxsi həyatına meyl bilavasitə nağıldan keçmişdir” [8, 62]. Tənqidçi alim C.Yusifli isə müstəqillik dövrü nəsrində yer alan folklor transformasiyalarını yazıçı üslubunun bədii modelində izah edir: “Bədii model hər bir yazıçının üslubuna fərqli don geyindirir, yalnız onun özü üçün yarayan işlək mexanizm yaradır ki, bunun sayəsində gözlədiyimiz, yaxud bizi qəfil yaxalayan mənalara rastlaşırıq. Məsələn, müasir nəsrimizdə Şərif nə yazır yazsın (həm hekayə, həm də romanlarda) bir yöndən mifə və pritçalara dayanır, ən fərqli yollar onun təsvirlərində folklor aləminə gəlib çıxır. Sərdar Aminin hekayələrində və “Su sərgisi”ndə elə bir məqam yetişir ki, yerin altı ilə üstü eyni səviyyədə görünür, məhz bu məqamda təsvirə çəkilən enerji müəllifin demək istəmədiyi frazaları da söyləyir” [16].

Nağılların hekayə süjetinə xatırlama, “deyirdilər” şəklində mətn qoşulmaları əsərin ideyasının daha qabarıq ifadəsi, hadisələrin oxucu üçün aydınlaşdırılması forma əlaməti ilə diqqəti cəlb edir. E.Baxış, A.Tağıyev, A.Qaradərəli, A.Alxasovun hekayə yaradıcılığında nağılların müəllif təhkiyəsində mətnlərə əlavə edilməsinə rast gəlirik. Aydın Tağıyev və Alxas Alxasovun hekayələri istisna olmaqla nağıl mövzularına bu formada yanaşma daha çox müstəqillik dövr ədəbiyyatımızın ilk dövrlərində müşahidə olunmaqdadır. Aydın Tağıyevin 2010-cu ildə qələmə aldığı “Alma oğurlayan divlər” hekayəsinin Bağbanını bir payız günü xatirələri keçmişinə qaytarır. Hekayədə Bağbanın keçmişi, başına gələn hadisələrin ardınca ayrıca bir nağıl mətni süjetə daxil edilir. Geniş motivdə yayılan nağıl süjetinə görə halallıqla yaşayan gənc bir oğlan zəminin kənarında arxla axan almanı götürüb dişləyir. Sonra yadına düşür ki, o, almanın halallığını almayıbdır. Gənc çay yuxarı yol alıb bir bağa çatır. Bağın sahibi ilə görüşüb ondan dişlədiyi bu almanın halallığını istəyir. Bağban onun qızını alacağı təqdirdə hallallıq verəcəyini söyləyir və əlavə edir ki, övladı kar, kor və laldır.

Gənc oğlan razılaşıır, ancaq qızı gördükdə məlum olur ki, o, gözəl, sağlam bir gəncdir. Bağban bunun sirrini açıb deyir: “ Bala,... qızım indiyəcən bir naməhrəm üzü görməyib. Qulaqları qeybət eşitməyib, dilinə hərzə söz almayıb..” [14, 325]. Beləcə nağıldan həyata dönən Bağban hər gün bağındakı almalardan birini götürüb arxa atmağa başlayır. Göründüyü kimi, hekayədə Bağbanın ümitsizliyi, narahatçılıq və nigarançılığı xalq nağılının məlum məzmununda aradan qalxır. Hekayənin sonunda onun qapısına gələn elçilər nağıldan gələn motivi tamamlayır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, xalq ədəbiyyatından oxucuya bəlli olan bu motiv müstəqil nağıl formasında da hekayələrdə yer almışdır. Eldar Baxışın 1990-ci ildə çap olunan “Atlı oğlanlar” kitabındakı “Alma” hekayəsində məlum nağıl motivi müəllif təxəyyülündə yenilənərək işlədilmişdir [6].

Azad Qaradərəlinin “Dostlar” hekayəsində isə gizli təşkilat üzvlərini satan dostunu axtarmağa gedən “Qalxan” ləqəbli təşkilatçı nəhayət onu uçuq, kimsəsiz bir daxmada tapır. Neçə illərdən sonra görüşən dostlar arasında söhbət əsl həqiqiəti üzə çıxarır. Gizli təşkilat üzvlərinin satılması əslində məqsədli şəkildə həyata keçirilmiş, bu təşkilatın yenidən qurulması, yaşaması üçün verilən bir qurban idi. İki dost bu söhbətlər əsnasında müəllimlərinin həmişə onlara söylədiyi qarışıqlarla bağlı nağılı xatırladır. Nağıla görə, iki dost qarışqa bir uçuq nəticəsində bir-birlərindən uzaq düşürlər. Böyük təpə dostları ayrı salsada, onlar bu maneəni yarım qovuşmaq üçün tələsirlər. Qarışıqların niyyətini eşidən tacir və atlılar bu işə təəccüb edib, gülürlər. İllər keçir, yenidən həmin yerə gələn atlılar yolun boşaldığını, qoca qarışqanın isə dostunun yanında can verdiyini görür. Məlum olur ki, qarışıqlar işin çətinliyi–böyük qum, torpaq təpəsinin illərə dayanacaq əzab–əziyyətindən qorxmamış, sona qədər çalışmışdılar. Onları bu ağır işə sövq edənsə dostların bir-birlərinə olan sonsuz inamları idi. Qeyd edək ki, hekayənin, eləcə də nağılın məzmunundan irəli sürülən ideya birlik, dostluq, qardaşlığın hər şeyə qalib gəlməsi və mübarizliyinə bağlıdır [12,18]. Eyni nağılın hekayə daxilində işlədilməsinə Alxas Alxasovun “Neytron” hekayəsində də rast gəlirik [12, 162]. Hekayədə Xeyirxah qoca qonşu ölkənin padşahının insanları kütləvi şəkildə qırmaq üçün icad etdiyi silahın xəbərini eşidib, şəhərə yollanır. Şəhərə çatan Xeyirxah qocanın gözünə kimsə dəymir, o, uca bir dağın döşündə nahar etməyə başlayır. Bu zaman bir qarışqanın nəhəng dağı “eşməyini” görüb , səbəbini soruşur. Qarışqa deyir: “...Mənim bu dağın o tayında bir dostum var, neçə illərdir onunla görüşürəm, istəyirəm bu dağı deşib gedim, onunla görüşüm” [12, 162]. Nasirin digər bir hekayəsi “Əcəl gələndə” əsərində də tacir haqqında nağıl mətnə əlavə edilərək, qoca babanın dilindən danışılır.

Nağılların yuxu kontekstində canlandırılması da müstəqillik dövrü hekayələrində rast gəldiyimiz “bədi modellərdəndir”. Bu hekayələrdə yuxu motivi bilavasitə nağılın başlayıb, bitdiyi zamana aid edilir. Hətta qəhrəman yuxuda yaşadıklarını şüuraltı nağıl obrazlarının hərəkətləri, davranışları, funksiyaları ilə qəbul edir. Meyxoş Abdullahın “Saçlarından asılan qız”, M.Köhnəqalanın sürreal hekayələrində yuxu motivi əsasında qəhrəmanın başına gələn hadisələr canlandırılır. Bütün hallarda baş verən yuxu gerçəklikləri nağıllar dünyasından keçərək, nağıl obraz və personajları, məkan və zamanı çərçivəsində hekayənin mövzusunə çevrilir. Meyxoş Abdullahın “Saçlarından asılan qız” hekayəsinin qəhrəmanı nağıllarda baş verən hadisələri yuxusunda görür və anasından bu yuxunun yozumunu istəyir [1, 7]. Yuxuda xoşbəxtliyini tapan qız bir andaca onu itirir. Gözləri önündə qaralıb, məhv olan sevgilisinin iztirabı qarşısında nağıllardan qopub gələn ağ div onun qarşısına çıxır. Ağ div qızı götürüb mağarasına aparır. Qız şüuraltı düşüncədə divin nağıllardakı obrazını xatırlayaraq bu heybətli qüvvənin onu parçalayıb yeyəcəyini güman edir. Lakin Ağ div mağaranın qaya parçasına vurduğu mıxı götürüb bir anda sinəsinə sancır və qızın saçlarını bu mıxdan asır. Eləcə də qızı incitməsin deyər, onun bədənini qolları üstündə saxlayır. Qeyd edək ki, nağıllarımızda Div obrazı ən çox rast gəlinən mifoloji personajlardandır. Ağilsız, tamahkar, yırtıcı kimi təsvir edilən bu qüvvələr nağıllarda qəhrəmanların qarşısını kəsir, onlarla döyüşür, qaranlıq mağaralarında şah qızlarını əsir saxlayır, sehirlə əşyalara–uçan xalça, sehirlə tütək, süfrə və s. yiyələnməklə insanların qəniminə çevrilirlər. Azərbaycan nağıllarından “Yetim İbrahim və sövdəgər” [4, 93, 101], “Tapdıq” [4, 38, 70], Reyhanın nağılı” [4, 128, 140], “Göy muncuq” [5] və s. div mifik personaj olaraq hadisələrin mərkəzində dayanır. Nağıllarımızda şah qızlarını oğurlayıb öz mağarasında saçlarından asıb, onlara işgəncə verən divlərdən fərqli olaraq, hekayədə Ağ div qızı

incitmədən öz sinəsini parçalayaraq “qəlbindən asır”. Həmçinin mifoloji personajın hekayədə xüsusilə Ağ div olduğu vurğulanır. Məlum məsələdir ki, folklorda rəng simvolikası da əşya, predmet, canlı, mifik obrazların xoş rəftarlı, yaxud bəd xislətli olmasında seçkinlik ifadə edir. Ağ ilan, Ağ qoç kimi mifik-real personajların nağıllardakı funksionallığı hekayədə Ağ div üzərinə köçürülür, nəticədə zalım, xain div bu yanaşmada mərhəmətli varlığa çevrilir.

Murad Köhnəqalanın “Sürreal hekayələr” kitabında toplanan hekayələrinin bir çoxu nağıl süjet və obrazlarının yuxu zamanında baş verməsi üzərində qurulmuşdur. Fantastik hadisələr, qeyri-real dünya içərisində insanın sərbəstliyi, sirli aləm və s. sürrealizmin estetikasında başlıca yer tutur. Məlumdur ki, “sürrealizm ...öncədən insanın və dünyanın dərkolunmazlığını qəbul etsə də, yuxu, qarabasma və sairə vasitəsilə fəvqəlgərçəkliyə yol axtarmağı incəsənətin əsas vəzifəsi bəyan edir” [13, 188].

Murad Köhnəqalanın hekayələri də sürrealizmin bədii estetikasında yuxu üzərində qurulur və yuxu “gerçəklikləri” nağıl motivləri ilə yüklənir. “Xəzinənin yarısı” hekayəsinin qəhrəmanı boş fontanlı hovuzun dibindəki pulları yığarkən iri bir balığın üzərində yer səltənətinə gəlir [10, 87]. Hekayədə hadisələr qəhrəmanın yuxu görmə zamanı və məkanına uyğunlaşdırılır. Ayrı-ayrı xalq nağıllarında süjeti əhatə edən motivlər bir araya gətirilir. Qəhrəmanın yeraltı dünyaya səyahəti, şah sarayında zindana salınması, xəzinənin sirrini bilən ilan, şah qızına vurulan gəncin aqibəti və s. müxtəlif nağıllarda ayrıca süjet xətti kimi götürülərək işlədilmişdir. Hekayə boyu yazıçı baş verən hadisələrin yuxu içərisində reallaşdığını hər dəfə təkrarlayaraq hadisələrin sona yetməsi, yuxudan oyanana qədər bitməsi üçün obrazın təlaşını vurğulayır.

Yaxud nasirin digər bir hekayəsi – “Abort” da nağıl motivləri üzərində qurulmuşdu. Ağlayan körpə səsinə irəliləyən qəhrəman nağıllarımızda olduğu kimi müxtəlif sınaqlardan keçir. Rəngləri, döşənəcəkləri ilə seçilən otaqlar, yer altında məskunlaşan iri caynaqlı nəhəng quş, yerin dərinliyinə uzanan quyu, nəhəng əjdahanın alovu, yeraltı ağaclar və s. nağıl motivləri obrazın vahiməsini artırır və xilas etməyə çalışdığı körpənin azad olunmasında nağıl dünyasında gerçəkləşən sirli maneəyə çevrilir. “Bu hekayələri müəllif nağıl təhkiyəsi ilə yazır. Bununla belə, hadisələr o qədər ciddi təqdim olunur ki, oxucu az qala bunun gerçəkdə olmadığına şübhə ilə yanaşır. Əslində, sürreal mətnin mahiyyəti elə budur. Xəyalla gerçəklik arasındakı pərdəni aradan götürmək. Bu hekayələrdə də deyilən amil baş tutur” [2, 6-7].

Müstəqillik dövrü hekayələrində ayrı-ayrı nağıl obraz və personajları da ayrıca yer tutur. Qeyd edək ki, yazılı ədəbiyyatın obrazlarından fərqli olaraq nağıl personajları daha sabit, konkret funksional xüsusiyyətə malik olmaqla, simvolik mahiyyət daşıyır. Bu hekayələrdə nağıllardan gələn div, əjdaha, Ağ atlı oğlan və s. personajlar müəllifin düşüncəsi, bədii fikrinin daha canlı, oxucunun şüuraltı təfəkkür dünyasına bağlı, lakonik ifadəsi, bu və ya digər obrazın daha sərrast xarakter xüsusiyyətlərinin açılması üçün bir vasitə, üsula çevrilir. Yuxarıda haqqında danışdığımız div obrazının folklor personajı olaraq hekayələrə transformasiyası eyni şəkildə əjdaha obrazının da mahiyyətində diqqət mərkəzinə keçir. Müəllifin orjinal düşüncə və istedadına bağlı olaraq bu obrazlar yazılı ədəbiyyatda həyat, cəmiyyət hadisələri, insan dünyasının yeni cəhətlərinin öyrənilməsində sənətin fərqli bədii imkanlarını ortaya qoyur.

Əjdaha personajının yer aldığı maraqlı əsərlərdən biri Qərib Mehдинin “Əjdaha və 40 igid haqqında nağıl” hekayəsidir [17]. Hekayədə hadisələr keçmişə səyahət və müəyyən fantastik elementlər üzərində qurulub. Bir şəhəri qoruyan 40 igid hər həftənin müəyyən günləri çayxana, meşə və bunkerləri-Qayaaltı mağaraya toplaşır, burada gün ərzində rast gəldikləri hadisələrin müzakirəsini aparırlar. 40 igidin suyun qarşısını almağa çalışan Əjdaha ilə döyüşə hazırlaşmasında baş verən hadisələr hekayənin əsas məzmununu təşkil edir. Bir yerə yığılan 40 igid öncə Əjdaha ilə söhbətlər aparıb, onu başa salmaq üçün məsləhətləşirlər. Lakin məlum olur ki, bu igidlərin heç birinin səsi-cırıltılığı, pəltəkliyi, boğazının ağrısı, tınlılığı ilə əjdaha ilə danışqlarının qurulmasına imkan vermir. Nəhayət 40 igid qərara gəlir ki, indi heç bir danışqdan söhbət gedə bilməz, qılıncı, döyüşlə bu bələdan qurtulmaq vaxtıdır. 39 igidin bəhanələri – Misri qılıncı qaldırmağa gücün olmaması, şeşpərin lazımı istiqaməti seçməməsi, “İsgəndər” raketinin yeri deyil, göyü vurmağı, “Kalaşnikov”-un yağını təmizləmək üçün xüsusi maddənin tapılmaması və s. yenə də onların razılaşmalarına mane

olur. Bu zaman Sadəlovh igid Qeyrət qılıncını əlinə alıb Əjdaha ilə döyüşə yollanır. 39 igid bu qələbənin tarixə səs salacağını, qalib gələcək heykəllər qoyulacağını, həmişə hörmətlə tutulacağından ağız dolusu danışirlər. Əjdaha ilə döyüşdən qayıdan igid ancaq heç bir istək, sevincə qarşılanmır, 39 igidin əsl simasını görür. Cəhənnəmdən gələn Əjdaha alçaq, qorxaq insanların deyil, məhz Sadəlovh igid tərəfindən öldürüldüyünə sevinir. O, Sadəlovh igidə məsləhət görür ki, bu dostlardan özünü qorusun, çünki onlar mağaradan Qeyrət qılıncını çoxdan oğurlamışdılar. Hekayə xalq nağılları, eləcə də dini əfsanələrimizdə yer alan 40 igid, suyun qarşısını alan Əjdaha obrazlarının nağıldakı obraz funksionallığı üzərində qurulmuşdur. 39 igid qorxaq, yalançı, insanları, Sadəlovh igid həqiqi xilaskarları, Əjdaha isə pislik, cəmiyyətdəki şəri simvollaşdırmaqdadır. Hekayədə nağıl motivi üzərində qurulan hadisələr əslində müharibə cəmiyyətinin kölgədə qalan simasızlarının əsl üzünü açıb göstərməkdədir. Qatı düşmənlə danışıqlar aparılması planlaşdırılır, lakin hər kəs bu diplomatik siyasətdə səriştəsi olmadığı üçün geri çəkilir. Əllərində ən müasir silahlara sahib olmalarına baxmayaraq 39 igidin hər biri bəhanələrlə əjdaha ilə döyüşməkdən imtina edir. Əsl qəhrəman–Sadəlovh igid isə simvolik şəkildə Qeyrət qılıncı ilə silahlanaraq əjdahanı məhv edir. Lakin geri–cəmiyyətə dönəndə onun bu fədakarlığı unudulur, qəhrəmanlığını kölgə altına salmaq istəyən igidlər ona paxıllıq edir, qılıncını oğurlayırlar. Nağıl personajlarının hadisələrdə iştirakı müasir cəmiyyətin problemlərini açıq-aşkar ifadə edir. Hekayədə müharibə dövrünün acı həqiqətləri–üzdənirəq liderlərin cəsarətsizliyi, döyüş mövqeyindən yayınmalar, əsl qəhrəmanlara qarşı qısqanclıq və s. müəllif tərəfindən ümumiləşdirilmişdir.

Azərbaycan xalq nağıllarında xilaskarlıq, ümid və ədalətin carçısı kimi Ağ atlı oğlan obrazı xüsusilə seçilir. Nağıllarda şahın zülmü, yaxud doğma qardaşlarının xəyanətindən öz el-obasından uzaqlaşdırılan qəhrəman, sonda düşmən tapdağına çevrilən yurdunu ağ at, ağ libası ilə qoruyur. Müxtəlif sınaqlardan keçən qəhrəman pozulmuş harmoniyanı bərpa etməklə (atın qabağına ot, itin qabağına sümük, quşun qabağına dən qoymaqla) ədalətin qələbəsinə təmin edir. Bu motiv nağıllarımızda xeyrin şər üzərində qələbəsinin rəmzi göstəricisi olaraq əhəmiyyət daşıyır (“Ağ atlı oğlan”, “Yetim İbrahim və sövdəgər”, “Gül Sənavərə neylədi, Sənavər gülə neylədi” və s. nağıllar). Müstəqillik dövrü nəsrimizdə də yurd-yuvasından qovulan, torpaqları işğal edilən xalqın, bir ulusun gözləntisi bədii məqamda Ağ atlı oğlanın gəlişi ilə arzulanır. Güllü Məmmədovanın “Şehirli qılınc”, “Qorxma, nənə...” hekayələrində ağbirçək nənələrin nağılları ilə böyüyən uşaqlar Qarabağ müharibəsinin döyüşləri, ağır günlərində ağ atlı oğlanın gələcəyi umidi ilə boy atır, təskinlik tapırlar [9, 50-51]. “Şehirli qılınc” hekayəsində Samir şəkillər çəkir, uşaq rəsmlərində Ağ atlı oğlanı canlandırır. Balaca oğlanın yol çəkən gözlərində tanklar üzərinə yeriyən Ağ atlı oğlan onları qoruyur, fəryad çəkən insanların imdadına yetir. Digər hekayədə isə kəndləri atəşə tutulan, el oğulları müharibəyə gedən bir kənddə Elçin nənəsinin danışdığı nağılları yuxuda görür. Yuxuda nağıl qəhrəmanı Ağ atlı oğlanın düşmən qoşununu məhv etməsi canlandırılır, balaca onun əlindən yapışib bugünkü düşmənləri-erməniləri məhv etməyə çağırır, Ağ atlı oğlan yel kimi qanadlanıb Elvinin ardınca yollanır. Hekayədə ermənilərin kəndə hücumu, atəş səslərinin vahiməsi içərisində balaca Elvinin Qönçə nənəsindən dinlədiyi Ağ atlı oğlanla bağlı nağıl süjetə qoşulur: “...Ağ atlı oğlan niqabı üzünə çəkib özünü qoşunun içinə vurdu. Padşahın qolu qüvvətli pəhləvanları irəli çıxdı. İstədilər ki, ağ atlı oğlanı tutub qolu bağlı şahın hüzuruna gətirsinlər. Amma ağ atlı oğlan da igid idi. Pəhləvanları o dünyaya göndərüb başladı qoşunu zəmi kimi biçməyə. Leş-leşə söykəndi. Padşah qalmışdı mat-məhəttəl: bu ağ atlı oğlan kimi idi? Hardan peyda olmuşdu? [9, 50-51]. Hekayələrdən də göründüyü kimi nənələrin söylədiyi bu nağıllar körpə uşaqların qorxuları, arzularında yaşadıkları müharibə həqiqətləri ilə üz-üzə dayanır. Nağıl qəhrəmanları, şəri məhv edəcək obrazlar müsir hadisələrin məzmununa işıq salmış olur.

Nağıl motiv, süjetlərinin hekayələrə daxil edilmədən epiqraf şəklində konkret nağıl mətninin adı ilə birlikdə verilməsi də müstəqillik dövrü hekayələrində ayrıca yer almaqdadır. Saday Budaqlının “Qırxıncı otaq” adlı hekayəsi “Ax-vax” xalq nağılından aşağıdakı epiqrafla başlayır: “Qoca ona qırx açar verib dedi: “Burada hər nə istəsən var, qalarsan, kef edərsən. Bu otaqlar da hamısı sənin. Ancaq nəbədə, nəbədə, qırxıncı otağı açasan” [7, 28]. Bir çox xalq nağıllarımızda qəhrəmanların uzaq yerlərə səyahət etməsi sonda tanımadıqları bir yerdə gecələmələri, yaxud şah

saraylarında qonaq saxlanmaları və s. ilə hadisələrə qoşulur. Qəhrəmanın dözümlü, yeni macəracılığının yaranması nağıllardakı “qırxıncı otağın” sirrinə bağlanır. Divlərin, pərilərin, konkret şəhərlərin saraylarında bu qırxıncı otaq həmişə gizli saxlanılır, yaxud otağa daxil olmamaq əvvəlcədən qəhrəmanlara xatırladılır. Qırxıncı otaq nağıllarımızda yer altında yerləşən sakral məkan, həm də sirlərin açıldığı sonuncu yerdir. “Zamanın 40 kiçik mərhələsinin (40 günün) və məkanın 40 balaca hissəsinin (40 otağın) başa çatması ilə sirli aləmin yolu tapılır, eləcə də bir sıra problemlər həll olunur” [11, 180]. Nağıl fəvvalarında sakral yer kimi seçilən qırxıncı otaq anlayışı Saday Budaqlının eyni adlı hekayəsində əsərin məzmununa işarə edilir. Hekayənin qəhrəmanı keçmişin, yaşadığı günlərinin sıxıntısını kafe küncələrinə daşıyıb, özünə rahatçılıq axtaran bir insandır. Hər gün gəldiyi kafədə rastlaşdığı insanlar, dinlədiyi musiqi çox keçmədən qəhrəmanı hər səhər bu yerə çəkib aparan sirli bir qüvvəyə çevrilir. Kafədə gördüyü insanları hər dəfə küçədə, meydanlarda axtarsa da onları tapa bilmir. Hekayənin sonunda kafədə rastlaşdığı gözəl bir qadının arxasınca onun dəvətini qəbul edir. Yuxu, sərsəmlik içərisində qalan qəhrəman həm keçmiş, həm də həyatının qarışıq fikirlərlə dolan günlərindən uzaqlaşmaq, sirləri açmağa tələsir. Yenidən kafeyə qayıdan qəhrəman artıq bu məkanın yoxluğu ilə qarşılaşır. Sırr, axtarışların sonuncu dayanacağı nəticədə nağılların qırxıncı otağının sirrinə qarışır. “Elə bil nəyisə qət eləmişdi, ancaq son sözü demək üçün tezəcə getdiyi yerə çatmalı idi. Orda hər şey, hər şey aydın olacaqdı. ...Həmin yerə çatanda gözlərinə inanmadı. Burada kafe deyilən şey yox idi və sanki heç vaxt olmamışdı” [7, 39].

Beləliklə, müstəqillik dövrü hekayələrində nağıl transformasiyaları müxtəlif forma və üslubda hekayələrdə yer almaqla ümumi süjetdə fərqləndirilir. Bir çox mətnlərdə, xüsusilə yuxu üzərində qurulan hekayənin janr imkanları ədəbi cərəyanın poetik modelinə uyğunlaşdırılır. Ayırı-ayrı nağıl qəhrəman və personajları şifahi ədəbiyyatdakı obraz funksionallığını müasir hekayə daxilində həm də rəmzi mənada daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullah M. Saçlarından asılan qız. Ədəbiyyat qəzeti, 7, (2019)
2. Akimova E. Murad Köhnəqalanın üç fərqli obrazı; poeziya, nəsr və uşaq ədəbiyyatı işığında. Ədəbiyyat qəzeti, 6-7, (2022).
3. Alxasov A. Murovdağın kəhəri. Bakı, Şirvannəşr, (2005).
4. Azərbaycan nağılları. V cild. IV cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, (2005).
5. Azərbaycan nağılları. V cild. I cild. Bakı, Şərq və Qərb, (2005).
6. Baxış E. Ağ atlı oğlanlar. Bakı, Gənclik, (1990)
7. Budaqlı S. Yolüstü söhbət. Hekayələr, povestlər və roman. Bakı, “ASPOLİQRAF”, (2015).
8. Ənvəroğlu (Qasımov) H. Azərbaycan romanının inkişaf problemləri. Bakı, Nurlan, (2008).
9. Məmmədova G. Qərənfillər ağlamır. Naxçıvan, “Əcəmi” Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, (2001).
10. Murad Köhnəqala. Sürreal hekayələr. Bakı. Qanun, (2015).
11. Qafarlı R. Azərbaycan-türk mifologiyası (qaynaqları, təsnifatı, obrazları, genezisi, evolyusiyası və poetikası), Bakı, ADPU-nun nəşri, (2011).
12. Qaradərli A. Ulartı. Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, (1999).
13. Quliyev Q. Ədəbi cərəyanlar və istiqamətlər. Monoqrafiya. Bakı, “OL” NPKT, (2019).
14. Tağıyev A. Povest və hekayələr. Bakı, Mütərcim, (2017).
15. Звягина, Марина Юрьевна. Трансформация жанров в русской прозе конца XX в. (диссертация) <https://www.dissercat.com/content/transformatsiya-zhanrov-v-russkoi-proze-kontsa-xx-v>
<https://kulis.az/xeber/nesr/cagdas-nesrde-bedii-modeller-cavansir-yusifli-yazir-45180>
<http://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2015/iyun/444206.jpg>

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-40-44

ӘОЖ 811.581'36

ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ КӨМЕКШІ СӨЗДЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ ЖАЙЫНДА

ӘДІЛӘЛІ ЖАЗИРА

филология ғылымдарының магистрі,
Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӨТУ
Шығыс тілдері аударма кафедрасының аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан

Аннотация. Қытай тіліндегі көмекші сөздер – сөйлемнің грамматикалық құрылымын қалыптастырып, мағыналық реңктерді жеткізуде маңызды рөл атқаратын тілдік бірліктердің бірі. Бұл мақалада көмекші сөздердің құрылымдық түрлері, грамматикалық және функционалдық қызметтері, сондай-ақ олардың қолданылу ерекшеліктері жан-жақты сипатталады. Сонымен қатар, қытай және қазақ тілдеріндегі көмекші сөздердің салыстырмалы аспектісі қарастырылады. Мақалада көмекші сөздерді қытай тілін шет тілі ретінде оқытудағы маңызына ерекше назар аударылады.

Кілт сөздер: қытай тілі, көмекші сөздер, шылаулар, синтаксис, қытай тілін оқыту, тілдік бірліктер, қытай және қазақ тілдері.

ВСПОМОГАТЕЛЬНЫЕ СЛОВА В КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ В ОБУЧЕНИИ

ЖАЗИРА АДИЛАЛИ

Магистр филологических наук,
Старший преподаватель кафедры восточных языков и перевода
Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай
хана, Алматы, Казахстан

Аннотация. Вспомогательные слова китайского языка являются одними из ключевых языковых единиц, формирующих грамматическую структуру предложения и передающих смысловые оттенки. В статье подробно рассматриваются структурные типы вспомогательных слов, их грамматические и функциональные особенности, а также особенности употребления. Особое внимание уделяется сопоставительному анализу вспомогательных слов китайского и казахского языков. Кроме того, подчеркивается значимость изучения вспомогательных слов в процессе преподавания китайского языка как иностранного.

Ключевые слова: китайский язык, вспомогательные слова, частицы, синтаксис, преподавание китайского языка, лингвистические единицы, китайский и казахский языки.

AUXILIARY WORDS IN THE CHINESE LANGUAGE AND THEIR IMPORTANCE IN TEACHING

ZHAZIRA ADILALI

Master of Philology, Senior Lecturer, Department of Oriental Languages and Translation
Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan

Abstract. Auxiliary words in the Chinese language are among the key linguistic units that shape the grammatical structure of sentences and convey subtle shades of meaning. This article provides a comprehensive overview of the structural types, grammatical and functional features, and usage of

auxiliary words. Particular attention is given to the comparative analysis of auxiliary words in Chinese and Kazakh. In addition, the article highlights the significance of teaching auxiliary words in the context of Chinese as a foreign language.

Keywords: *Chinese language, auxiliary words, particles, syntax, teaching Chinese, linguistic units, Chinese and Kazakh languages.*

Қытай тілі – грамматикалық құрылымы жағынан аналитикалық тілдердің қатарына жатады. Мұндай тілдерде морфологиялық түрлендірулер шектеулі болғандықтан, сөздер арасындағы грамматикалық қатынастар арнайы көмекші сөздер арқылы жүзеге асады. Осыған байланысты көмекші сөздер қытай тілінің синтаксистік құрылымында ерекше маңызға ие.

Қытай тілінің грамматикалық құрылымындағы басты ерекшелік – бұл тілдің грамматикалық мағыналарды білдіретін сөз түрлендіруші тұлғаларға (формаларға) жұтандығы. Қытай тілінде грамматикалық мағыналарды білдіретін негізгі грамматикалық тәсілдерге сөздердің орын тәртібі мен көмекші сөздер жатады [1].

Қытай тіл білімінде көмекші сөздер тек синтаксистік байланыс құралы ғана емес, сонымен қатар мағыналық реңктерді жеткізудің де маңызды элементі ретінде қарастырылады. Олар сөйлем мүшелерінің байланысын қамтамасыз етіп, уақыт, аспект, модальдық, иелік секілді грамматикалық мағыналарды нақтылауға мүмкіндік береді. Бұл қасиеттері көмекші сөздерді жан-жақты зерттеуді қажет етеді.

Қытай тілін оқытуда көмекші сөздердің рөлі ерекше. Олар арқылы студенттер тілдің грамматикалық құрылымдарын меңгереді, сөйлеу дағдыларын жетілдіреді және мәтіндерді дұрыс түсініп, аудару қабілеттерін дамытады. Сонымен қатар, көмекші сөздер арқылы студенттер қытай мәдениеті мен дүниетанымын тереңірек түсінеді.

Қазақ тілі – бай морфологиялық құрылымы бар агглютинативті тілдердің бірі. Сол байлықтың бір саласы – шылау сөздер. Шылаулар – толық лексикалық мағынасы жоқ, бірақ сөйлем ішінде өзге сөздермен тіркесіп, грамматикалық қатынас туғызып немесе модальдік реңк үстеп тұратын көмекші сөздер.

Қытай тілінде 虚词 (хусі) мен 助词 (zhuci) терминдері бір-бірімен шатастырылып жүр. Бұларларды бірінің орнына екіншісін қолдануға болмайды. Бұлардың мағыналық айырмашылығын, ұғымдарын бір-бірінен ажырата білукерек. Дұрысы, 虚词 (хусі) атауын көмекші сөз, ал 助词 (zhuci) атауын шылау деп аударған жөн. Орыс тілінде 虚词 служебное слово, ал 助词 вспомогательное слова немесе служебное слово болып аударылып жүр [2, 623 б.].

Қытай тіліндегі көмекші сөздерді зерттеу мәселесі ХХ ғасырдың ортасынан бастап кең қарқын ала бастады. Люй Шусян, Жаң Жыгон, Жу Дыший секілді қытай лингвистері көмекші сөздердің типологиясын, олардың сөйлемдегі рөлі мен функциясын нақтылап көрсетті. Олар көмекші сөздердің анықтамасын, морфологиялық белгілерін, лексикалық шектеулігін және синтаксистік қызметтерін жүйелеп, теориялық тұрғыдан негіздеді.

Қазақстандық зерттеушілердің ішінде Т. Қалибекұлы қытай тіліндегі сөз тіркесі мен көмекші сөздердің құрылымын қазақ тілімен салыстыра отырып зерттеп келеді.

Бүгінгі таңда көмекші сөздер теориялық, оқыту әдістемесі, аударматану, типологиялық және контрастивті грамматика салаларында жан-жақты зерттелуде. Өсіресе, шет тілі ретінде қытай тілін оқытуда көмекші сөздердің дұрыс қолданылуын меңгеру студенттердің синтаксистік сауаттылығын арттыруда шешуші рөл атқарады. Себебі, бұл сөздерсіз сөз тіркесі мен сөйлемнің мағынасын толық әрі дәл жеткізу мүмкін емес.

Көмекші сөздер – толық мағыналы сөздермен тіркесіп, олардың мағынасын нақтылап, сөйлемнің грамматикалық құрылымын қалыптастыратын сөздер. Олар өздігінен толық мағына бермейді, бірақ тіркескен сөздердің мағынасын толықтырып, сөйлемнің құрылымдық тұтастығын қамтамасыз етеді. Қытай тілінде көмекші сөздер негізінен үш топқа бөлінеді:

- 1) грамматикалық көмекші сөздер: сөйлемнің грамматикалық құрылымын анықтайды;
- 2) сөз таптарының көмекші сөздері: сөз таптарының мағынасын нақтылайды;
- 3) сөйлемнің мағынасын толықтырады.

Шылаулар (助词) – қытай тілінде көмекші сөздердің қатарына жатады. Олар сөйлем мүшесінің қызметін атқара алмайды, сөздердің мағынасын өзгертпейді, алайда сөз тіркестері мен сөйлемнің грамматикалық құрылымын нақтылайды.

Қытай тілінде шылаулар үш түрге бөлінеді:

1) Құрылымдық шылаулар (结构助词)

Сөз тіркесінің құрамындағы сөздерді бір-бірімен байланыстырады. Аталмыш шылаулар басқа сөздерге ұласып келіп, грамматикалық байланысты білдіреді:

的 құрылымдық шылауы анықтауыш пен анықталушыны бір-бірімен байланыстырады:

漂亮的衣服 – әдемі киім.

地 құрылымдық шылауы пысықтауыш пен баяндауышты бір-бірімен байланыстырады:

认真地学习 – мұқият оқу.

得 құрылымдық шылауы баяндауыш пен толықтырғышты өзара байланыстырады:

说得很好 – жақсы айтты.

2) Демеулік шылаулар (语气助词)

Сөйлемнің реңкін, сөйлеушінің көзқарасын немесе эмоциясын білдіреді. Көбінесе сөйлемнің соңында келеді:

了 модальдық шылауы қимыл, іс-әрекеттің аяқталғанын білдіреді:

他走了 – Ол кетіп қалды

呢 модальдық шылауы көбіне сұраулық мәнді білдіреді:

你呢? – Ал сен ше?

吧 модальдық шылауы ұсыныс, жорамал немесе бұйыру мәнін білдіреді:

我们走吧 – Жүрейік (Кетейік).

啊 модальдық шылауы таңдану, қуану, қорқу т.б. эмоциялар білдіріп келеді:

好漂亮啊! – Қандай әдемі!

3) Шақтық шылаулар (时态助词)

Іс-әрекеттің түрі мен аспектісін білдіреді.

了 шақтық шылауы қимыл, іс-әрекеттің аяқталғанын білдіреді:

他吃了饭。 Ол тамақ жеді.

过 шақтық шылауы өткен шақтағы болған әсті, оқиғаны білдіріп келеді:

我去过北京。 Мен Бейжіңге болғанмын.

着 шақтық шылауы қазіргі шақтағы жалғасып жатқан жағдайды білдіреді:

他穿着红衣服。 Ол қызыл киім киіп алған.

Көмекші сөздер сөйлемде бірнеше қызмет атқарады:

Мағынаны нақтылау қызметі: Мысалы, 了 шылауы іс-әрекеттің аяқталғанын білдіреді.

我吃了饭 (Wǒ chī le fàn) — Мен тамақ ішіп болдым.

Сөз тіркесінің құрылымдық мағынасын анықтау қызметі: 的 шылауы сын есім мен зат есім арасындағы қатынасты білдіреді. 漂亮的花 (piàoliang de huā) — әдемі гүл.

Сөйлемнің мағынасын толықтыру қызметі: 吧 шылауы ұсыныс немесе ықтималдықты білдіреді: 我们走吧 (Wǒmen zǒu ba) — Жүрейік.

Қазақ тіліндегі шылаулар мен қытай тіліндегі көмекші сөздер арасында ұқсастықтар мен айырмашылықтар бар.

Екі тілде де бұл сөздер сөйлемнің мағынасын нақтылап, құрылымын анықтайды. Мысалы, қазақ тіліндегі *да, де* шылаулары қытай тіліндегі **也** көмекші сөзімен сәйкес келеді. Алайда, құрылымдық ерекшеліктер мен қолдану ауқымы бойынша айырмашылықтар байқалады.

Қазақ тілінде шылаулар өз алдына жеке сөйлем мүшесі бола алмайды. Олар сөйлем ішіндегі басқа сөздермен ғана тіркесіп, олардың арасындағы түрлі қатынастарды білдіреді. Қазақ тіліндегі шылаулар *септеулі шылаулар, жалғаулық шылаулар, және демеулі шылаулар* болып үшке бөлінеді.

Септеулі шылаулар

Септеулі шылаулар белгілі бір септік тұлғасында тұрған сөзбен тіркесіп, оны басқа сөздермен байланыстырады. Олар көбінесе барыс, табыс, көмектес септіктерімен тіркесіп келеді:

Ол сабақтан кейін үйіне барды.

Жалғаулық шылаулар

Жалғаулық шылаулар сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстыру үшін қолданылады. Олар сөйлемдегі ойды толықтырады, қарама-қарсылық, себеп-салдар, таңдау сияқты мағыналық қатынастарды білдіреді:

Мен қазақ тілін және ағылшын тілін үйреніп жүрмін.

Демеулі шылаулар

Демеулі шылаулар сөзге немесе сөйлемге белгілі бір мәндік реңк үстейді. Олар сөйлемге күшейту, шектеу, салыстыру, сұрау, болымсыздық сияқты қосымша мағына береді:

Бұл жұмысты тек сен ғана орындай аласың. Ол да келді.

Қазақ тіліндегі шылаулар сөйлеу тілін байытып, сөйлемдер арасындағы логикалық байланыстарды көрсетіп тұрады. Олар арқылы ойды нақтылау, күшейту, шектеу немесе толықтыру мүмкін болады. Сондықтан шылауларды дұрыс қолдану – сауатты сөйлеудің және жазудың маңызды шарты. Тіл үйренушілер үшін шылаулардың түрлері мен мағыналық ерекшеліктерін меңгеру – грамматикалық тұрғыдан дұрыс сөйлем құрудың негізі болып табылады.

Қазақ тілінде көмекші сөздерге де жеке тұрып мағына білдірмейді, бірақ сөйлем мүшелерінің байланысын көрсетеді. Бұл тұрғыдан алғанда, қытай тіліндегі көмекші сөздер мен қазақ тіліндегі шылаулардың ұқсастығы бар.

Шылаулар қазақ тілінің құрылымдық тұтастығын сақтап, сөйлемнің мағыналық реңкін жеткізуге көмектеседі. Оларды оқытудың әдіснамалық ерекшеліктері тіл үйренушілердің грамматикалық сауаттылығын арттырып, нақты әрі дұрыс сөйлеуге мүмкіндік береді [3].

Қытай тіліндегі көмекші сөздер жеке сөз тіркестерінің ішінде де, сөйлем соңында да қолданыла береді, ал қазақ шылаулары көбінесе сөйлем соңында немесе сөйлемдердің байланысында қолданылады;

Қытай тілінде аспектуалдық (шақтық) шылаулар ерекше топты құрайды (етістікпен бірге қолданылып, уақыттық реңк береді), қазақ тілінде мұндай арнайы грамматикалық категориялар жоқ, оларды көбінесе көмекші етістіктер мен морфологиялық формалар атқарады.

Көмекші сөздер – қытай тілін оқытудағы маңызды грамматикалық категориялардың бірі. Оларды дұрыс қолданбау сөйлемнің мағынасына кері әсер етеді немесе түсініспеушілік тудырады.

Қытай тіліндегі көмекші сөздер – сөйлемнің грамматикалық құрылымын қалыптастырып, түрлі мағыналық реңктерді нақтылауға арналған маңызды тілдік құралдар. Олар толық мағынаға ие болмаса да, сөйлемдегі сөздердің байланысын қамтамасыз етіп, шак, аспект, модальдік және басқа да грамматикалық мәндерді жеткізуде шешуші рөл атқарады. Көмекші сөздердің дұрыс қолданылуы – тілді сауатты меңгерудің негізгі алғышарты болып табылады.

Қазақ тіліндегі шылаулар мен қытай тіліндегі көмекші сөздердің арасында құрылымдық және қызметтік жағынан ұқсастықтар болғанымен, олардың әр тілдегі грамматикалық жүйеге сай өзіндік ерекшеліктері бар. Қазақ тіліндегі шылаулар көбінесе сөйлемдер арасындағы логикалық байланыстарды білдірсе, қытай тілінде көмекші сөздер синтаксистік құрылымды құрауда ерекше қызмет атқарады.

Мақалада келтірілген салыстырмалы талдау нәтижелері қытай тіліндегі көмекші сөздердің теориялық негіздерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, қытай тілін шет тілі ретінде оқытуда көмекші сөздердің маңызын ескеру – студенттердің грамматикалық сауаттылығын арттырып, тілді дұрыс әрі нақты қолдануына жол ашады. Осыған байланысты көмекші сөздерді жүйелі түрде оқыту мен зерттеу қытай тіл білімінің маңызды бағыттарының бірі ретінде өзектілігін жоғалтпайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қалибекұлы Т., Сабирова М. Т. Қытай тіліндегі зат есімдердің жасалу жолдары мен синтаксистік қызметі//ELS. 2024. №4 август extra. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/yta-ytilindegi-zat-esimderdi-zhasalu-zholdary-men-sintaksistik-yzmeti> (дата обращения: 12.04.2025).
2. Қалибекұлы Т. Қытай тіл біліміндегі атаулардың қазақ және орыс тілдеріндегі аудармасы жайында//Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – Алматы. 2020. №2 (72). –597-607 бб. <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7804.100>.
3. Жұмабаева Ә.Е., Уайсова Г.И. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. Оқу құралы. Қарағанды: «Medet Group» баспасы, 2019. 234 б.
4. Chen Yanyan. Han-Ha Duibi Yufa. Wulumuqi: Xinjiang Jiaoyu Chubanshe, 1986. –398 p.
5. Абдырақын Н. Базалық шығыс тілі. Қазіргі қытай тілінің грамматикасы. –Алматы: Қазақуниверситеті, 2015, –166 б.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-45-51
UDC 81.25

ECONOMIC DISCOURSE TRANSLATION: ANALYZING LINGUISTIC FEATURES AND PROFESSIONAL COMMUNICATION PRACTICES

ALKANBAYEVA N.B.

2nd course Master student.

BIMAGAMBETOVA ZH.T.

candidate philological sciences., associated professor

KARBOZOVA G.K.

candidate philological sciences., associated professor

SALYBEKOVA F.M.

PhD., senior teacher

M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

Abstract. This article investigates the challenges and strategies involved in translating economic discourse, focusing on the linguistic features that characterize economic texts and the dynamics of professional communication in this domain. This article explores the complexities of translating economic discourse, focusing on linguistic features and the professional communication practices required for accurate and effective translation. Economic texts are often dense, terminology-rich, and culturally loaded, requiring translators to not only possess bilingual proficiency but also deep subject-matter knowledge. Through an analysis of specialized vocabulary, stylistic devices, and pragmatic considerations, the study examines how translators navigate complex economic terminology and cultural nuances. Twenty examples of English into Russian translation of economic texts are provided to illustrate common issues and effective solutions. Drawing on theoretical insights and practical case studies, the article discusses the role of clarity, precision, and contextual adaptation in producing high-quality translations. Ultimately, the findings highlight the necessity of both linguistic expertise and professional communicative competence in maintaining the integrity and persuasive power of economic discourse in the target language.

Keywords: professional, communicative competence, economic texts, strategies, discourse

Аннотация. В данной статье рассматриваются трудности и стратегии, связанные с переводом экономического дискурса, с акцентом на лингвистические особенности, характерные для экономических текстов, а также на динамику профессиональной коммуникации в данной сфере. Исследование освещает сложности перевода экономического дискурса, уделяя внимание языковым особенностям и профессиональным коммуникативным практикам, необходимым для точного и эффективного перевода. Экономические тексты, как правило, отличаются высокой степенью информационной насыщенности, обилием терминологии и культурной обусловленностью, что требует от переводчика не только владения двумя языками, но и глубоких знаний в предметной области. Посредством анализа специализированной лексики, стилистических средств и прагматических аспектов в статье исследуется, как переводчики справляются с комплексной экономической терминологией и культурными нюансами. В качестве иллюстрации приведено двадцать примеров перевода экономических текстов с английского на русский язык, демонстрирующих типичные трудности и эффективные решения. Опираясь на теоретические положения и практические кейсы, статья обсуждает роль ясности, точности и контекстуальной адаптации при создании качественного перевода. В конечном итоге сделан вывод о том, что для сохранения

целостности и убедительности экономического дискурса на языке перевода необходимы как лингвистическая компетентность, так и профессиональная коммуникативная подготовка.

Ключевые слова: профессиональный, коммуникативная компетенция, экономические тексты, стратегии, дискурс

Economic discourse translation presents a unique challenge for language professionals. Unlike general texts, economic materials are densely packed with specialized terminology, intricate syntactic structures, and subtle pragmatic cues that reflect the dynamics of professional communication. The translator's task is not only to render the content accurately but also to capture the tone, style, and implicit messages embedded in the source text.

The appeal to economic discourse is determined by the special position occupied by the economic part of culture, its special significance, which characterizes modern social processes in the world and in the country.

Economy is considered an important sphere of social life, "in which, on the basis of the use of all kinds of resources, the creation, replacement, distribution and use of goods of human labor is carried out, the system of productive forces and financial relations, which are governed by various types of financial laws, is formed and develops every day".

Economic discourse occupies a special position in the advanced public global actions. The priority role of economic problems in solving the fate of individual states and the world in general, the compilation of the latest economic concepts are reflected in the phenomena of language, namely, are realized in changes in the system of lexical methods for identifying economic topics. Popular economic discourse appears to be a transitional phenomenon, combining a number of qualities of other types of discourse, and at the same time being realized as an utterance of a certain nature, possessing its own characteristics. In this type of discourse, the transmission of knowledge about individual economic paradoxes, their properties and qualities is practiced, which makes it related to popular scientific discourse, specifically, to the scientific-informative subtype. According to the nature of its linguistic design, it is close to the scientific-conversational subtype, i.e. it is distinguished by its conditioned subject.

As globalization intensifies, the demand for accurate economic translations has grown dramatically. From financial reports and market analyses to economic policy documents and business correspondence, the effective translation of economic texts is crucial for informed decision-making and international collaboration. This article explores the linguistic aspects of economic discourse translation and the professional communication practices that underpin successful outcomes. We present twenty illustrative examples of English-to-Russian translations, providing a comparative look at how different approaches address common challenges.

Economic discourse encompasses a range of texts that communicate complex financial and economic ideas to diverse audiences. Translating such discourse requires both linguistic expertise and an understanding of the economic context. This paper aims to analyze the unique features of economic language and professional practices in translation. Economic texts typically exhibit several distinctive linguistic characteristics:

- Specialized Vocabulary. Economic texts use precise terminology that often has no direct equivalent in everyday language. For instance, terms like "asset-liability management" and "quantitative easing" require careful handling.

- Complex Sentence Structures. Economic documents often contain long, information-dense sentences with multiple subordinate clauses.

- Stylistic Formality. These texts tend to adopt a formal tone, reflecting the professional and authoritative nature of the subject matter.

- Intertextuality and Citations: Economic discourse frequently references established theories, data, or legal frameworks, making accurate translation of citations essential.

Professional Communication in Economic Contexts

Effective economic communication goes beyond the accurate rendering of words; it involves:

-Clarity and Precision. Economic texts demand unambiguous language to prevent misinterpretation of critical data.

-Cultural Adaptation. Translators must adapt economic idioms and metaphors to resonate with target audiences while preserving the original's meaning.

-Consistency. Terminology must be consistently applied throughout a document to ensure coherence and professionalism.

A representative corpus of economic texts was compiled, including annual reports, policy briefs, and business correspondence. Twenty segments from these texts were selected for analysis, each containing terms and structures characteristic of economic discourse.

Translation Procedure

Each segment was translated from English to Russian by both professional human translators and state-of-the-art machine translation systems for comparison. The translations were then evaluated based on:

-Fidelity. Accuracy in conveying the original meaning.

-Fluency. Naturalness and coherence in the target language.

-Terminological Consistency. Appropriate and consistent use of economic terminology.

-Adaptation of Cultural and Pragmatic Elements. Effective rendering of idiomatic expressions and culturally loaded references.

Analysis and Examples

Below are twenty examples of economic discourse translations, each accompanied by a brief discussion of the translation choices and challenges encountered.

Source	Machine Translation	Human Translation	Discussion
"The central bank implemented quantitative easing to stabilize the financial system."	«Центральный банк осуществил количественное смягчение для стабилизации финансовой системы.»	«Центральный банк ввёл количественное смягчение для стабилизации финансовой системы.»	The human translator chooses “ввёл” to better reflect the active policy decision, improving clarity and stylistic appropriateness.
"Asset-liability management is crucial for maintaining liquidity."	«Управление активами и пассивами имеет решающее значение для поддержания ликвидности.»	«Эффективное управление активами и пассивами имеет ключевое значение для обеспечения ликвидности.»	The human version adds “эффективное” and “обеспечения” to emphasize precision and formal tone.
"Fiscal austerity measures have been adopted to reduce public debt."	«Фискальные меры жесткой экономии были приняты для сокращения государственного долга.»	«Были приняты меры фискальной жесткой экономии для снижения государственного долга.»	: The human translation restructures the sentence to align with Russian stylistic norms and places emphasis on “фискальной жесткой экономии.”
"Market volatility poses significant challenges for investors."	«Рыночная волатильность представляет собой значительные проблемы для инвесторов.»	«Волатильность рынка создаёт значительные трудности для инвесторов.»	The human version opts for “трудности” over “проблемы” to better capture the nuance of challenges rather than outright issues.

"The merger aims to create synergies and enhance shareholder value."	«Слияние нацелено на создание синергии и повышение ценности для акционеров.»	«Целью слияния является создание синергии и увеличение стоимости для акционеров.»	The human translation replaces “повышение ценности” with “увеличение стоимости” to align with common business parlance in Russian.
"Regulatory frameworks are evolving to keep pace with technological innovation."	Регуляторные рамки развиваются, чтобы идти в ногу с технологическими инновациями.»	«Нормативно-правовые рамки постоянно совершенствуются, чтобы соответствовать темпам технологических инноваций.»	The human version provides a more nuanced rendering of “regulatory frameworks” as “нормативно-правовые рамки,” emphasizing legal and procedural aspects.
"Economic indicators suggest a gradual recovery from the recession."	«Экономические индикаторы указывают на постепенное восстановление после рецессии.»	«Экономические показатели свидетельствуют о постепенном восстановлении после спада.»	The human translation substitutes “спада” for “рецессии” for stylistic variety and to better reflect Russian economic terminology.
"Risk management strategies are essential in uncertain market conditions."	«Стратегии управления рисками являются необходимыми в неопределённых рыночных условиях.»	«Стратегии управления рисками крайне важны в условиях неопределённости рынка.»	The human version intensifies the importance using “крайне важны” and rearranges for smoother flow.
"The company reported a significant increase in quarterly profits."	«Компания отчиталась о значительном увеличении квартальной прибыли.»	«Компания зафиксировала существенный рост прибыли за квартал.»	The human translator selects “зафиксировала существенный рост” to reflect a more standard economic reporting style in Russian.
"Investors are wary of potential currency devaluation."	«Инвесторы насторожены по поводу возможной девальвации валюты.»	«Инвесторы выражают осторожность в свете возможной девальвации национальной валюты.»	The human version contextualizes the term “национальной валюты” to add clarity.
"The firm is looking to diversify its portfolio across different sectors."	«Фирма стремится диверсифицировать свой портфель по различным секторам.»	«Компания намерена диверсифицировать свой портфель, охватывая различные отрасли экономики.»	The human version uses “компания” and “отрасли экономики” to better reflect business terminology and cultural context.

"A robust fiscal policy is necessary to support sustainable growth."	«Надежная фискальная политика необходима для поддержки устойчивого роста.»	«Сильная и продуманная фискальная политика является необходимой для обеспечения устойчивого экономического роста.»	The human translation enriches the description by adding “сильная и продуманная” and “экономического” for precision.
"The downturn in consumer spending has raised concerns among economists."	«Снижение потребительских расходов вызвало озабоченность среди экономистов.»	«Сокращение потребительских расходов вызвало беспокойство у экономистов.»	The human version opts for “сокращение” and “беспокойство” to more accurately mirror the connotation in the source text.
"Mergers and acquisitions continue to reshape the competitive landscape."	«Слияния и поглощения продолжают изменять конкурентный ландшафт.»	«Процессы слияний и поглощений продолжают кардинально преобразовывать конкурентную среду.»	The human translation uses “кардинально преобразовывать” for greater emphasis on the transformative impact.
Economic sanctions have imposed severe constraints on trade relations."	«Экономические санкции наложили серьезные ограничения на торговые отношения.»	«Введение экономических санкций существенно ограничило торговые отношения между странами.»	The human version provides additional context by mentioning “между странами” to clarify the scope.
"The rise in unemployment is a worrying sign for the economy."	«Рост безработицы является тревожным знаком для экономики.»	«Увеличение уровня безработицы вызывает серьезную обеспокоенность в экономической сфере.»	The human version uses “уровня безработицы” and “вызывает серьезную обеспокоенность” for a more formal tone.
"A surge in foreign direct investment has boosted the industrial sector."	«Резкий рост прямых иностранных инвестиций усилил промышленный сектор.»	«Резкое увеличение прямых иностранных инвестиций положительно сказалось на развитии промышленного сектора.»	The human translation emphasizes the positive impact by using “положительно сказалось” and clarifies the context.
"The economic forecast predicts a modest expansion over the next fiscal year."	«Экономический прогноз предсказывает умеренное расширение в течение следующего финансового года.»	«Прогнозы экономического развития указывают на скромное расширение экономики в»	The human version refines the phrasing with “скромное расширение экономики” for improved clarity.

		предстоящем финансовом году.»	
"Public-private partnerships are emerging as an effective model for infrastructure development."	«Государственно-частные партнерства становятся эффективной моделью для развития инфраструктуры.»	«Модель государственно-частного партнерства всё чаще рассматривается как эффективное средство развития инфраструктурных проектов.»	The human translation introduces “инфраструктурных проектов” to give additional specificity.
"Transparent governance is essential for attracting long-term investments."	«Прозрачное управление является необходимым для привлечения долгосрочных инвестиций.»	Открытость и прозрачность в управлении являются краеугольными камнями для привлечения инвестиций на долгосрочной основе.»	The human version enhances the expression by adding “краеугольными камнями” to stress the fundamental importance of transparent governance.

The twenty examples above demonstrate the inherent challenges in translating economic discourse. While machine translation systems reliably produce grammatically correct and fluid renditions, they often miss the finer nuances such as idiomatic expressions, culturally specific terms, and stylistic flourishes that human translators incorporate. Professional human translators not only ensure terminological consistency but also adapt phrases to better suit the target audience, resulting in translations that are both accurate and engaging.

The discrepancies between machine-generated and human translations underline the importance of context, experience, and cultural awareness in economic translation. In many instances, human translators introduce additional clarifications or rephrase segments to maintain the authoritative tone and clarity required in economic texts. These differences suggest that a hybrid model where machine translation is used for initial drafts and human expertise refines the output could offer an optimal balance of efficiency and quality.

Translating economic discourse demands a meticulous approach that blends linguistic precision with an understanding of professional communication practices. The comparative analysis of twenty examples from economic texts illustrates that while machine translation has made significant strides in fluency and speed, human translation remains superior in capturing the subtleties, cultural nuances, and stylistic elements that are essential in this domain. For practitioners, the ideal approach may lie in integrating advanced MT systems with the discerning eye of human translators, ensuring that the final product is both technically accurate and contextually enriched.

As global economic interactions continue to expand, the role of high-quality economic translation becomes ever more critical. Future research should explore further integration models and advanced tools that can assist human translators, ultimately enhancing the overall quality and reliability of economic discourse translation.

Translation of economic terms presents a whole range of difficulties, since terms as such do not belong to the language in general and in different terminology systems the same word can be translated lexically in different ways. The ability to correctly translate a term into Russian is often included in the professional competence of a specialist. A general description of the practical material of the proposed study demonstrates that about one quarter of all terms in English-language texts on economic topics are multicomponent. The units of the terminology system of English-language texts are predominantly stylistically neutral, and synonymy and polysemy are noted in it.

REFERENCES

1. Newmark, P. (2018). A Textbook of Translation. Prentice Hall.
2. Venuti, L. (1995). The Translator's Invisibility: A History of Translation. London: Routledge.
3. Koehn, P. (2020). Neural Machine Translation. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Additional scholarly articles and industry reports on economic translation and professional communication practices.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-52-56

PROFESSIONALLY ORIENTED ENGLISH LANGUAGE TEACHING

MAMMADOVA SVETLANA NASIB

Ph.D, Docent of Foreign Languages Center
Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan

Abstract: *At present, we are expected to have competitive students who are capable of being problem researchers, not just performers. An analysis of the state of the problem under study has shown that at present, there is a contradiction between the necessity and possibility of developing creative activity in the student's personality in the process of teaching English and the insufficient development of the problem in pedagogical theory and practice.*

This can be achieved if we teach the acquisition of knowledge, the ability to conduct an independent search for information, but it is difficult for a teacher to change, because most of the knowledge is still presented in a ready-made form and does not require additional search efforts. Therefore, one of the most important conditions for increasing the effectiveness of the educational process and a way to solve this problem is the organization of educational research activities and the development of its main component - research skills, which not only help schoolchildren better cope with the requirements of the program, but also develop logical thinking in them, create an internal motive for educational activities in general, and develop information and communication competencies.

Keywords: *profession, English, language, teaching, problem, research*

Introduction

In recent years, the requirements for the professional training of graduates have increased. In this regard, the principle of professional orientation acquires special significance and priority. Consequently, it can be assumed that even in technical school it is necessary to achieve a certain level of development of professional speech skills, sufficient and necessary for the successful implementation of professional activities. Professional speech skills will serve as a basis for further self-education and self-improvement in the profession chosen by students.

Proficiency in a foreign language at a level sufficient for professional communication in the professional sphere is one of the requirements of modern society for young specialists and is a mandatory component of their professional training. Therefore, the goal of teaching professionally oriented English is to develop students' communicative competencies in using the knowledge they have acquired in relation to their profession.

Conducted research of pedagogical work shows that teaching English today is impossible without an innovative component. Traditional teaching of professionally oriented English is focused on reading, understanding and translating special texts, including studying the grammatical features of the scientific style. Currently, the emphasis has shifted to the development of oral communication skills and abilities. Oral speech includes listening and reading, understanding and reproductive reproduction of what has been heard or read both in oral (dialogue or monologue) and in written form.

The main task of the modern stage of teaching professionally oriented English is the creation of methods that integrate interactive approaches to teaching and their advantages to solve the main problem of teaching professionally oriented English – foreign language communication in professional situations.

Research results

Professionally oriented teaching of English originated as a scientific direction in the 1960s abroad. Currently, professionally oriented teaching of English has become a type of educational service, without which it is impossible to teach students. Professionally oriented teaching is

understood as such teaching, which is based on the needs of future graduates in studying a foreign language, dictated by the specifics of the future profession or educational specialty, which in turn require its study. This is how it differs from teaching a language for general educational purposes.

When analyzing the concept of the goal of professionally oriented teaching of a foreign language, it is necessary to note the multicomponent nature and ambiguity of this concept. The following components of the goal are distinguished: educational, upbringing, developmental and practical. To achieve educational goals, it is assumed that students acquire a certain amount of linguistic knowledge related to the chosen area of future professional activity, as well as regional geographic information.

In terms of achieving educational goals, the process of mastering and using a foreign language is an effective factor in the socio-economic, scientific, technical and general cultural progress of society. It involves the development of civic consciousness, respect for other peoples and cultures, a general culture of interpersonal communication, cognitive activity, aspiration for self-education, motivation, i.e. a conscious attitude to mastering a foreign language as a means of communication, cognition and self-improvement, as well as aesthetic perception and artistic taste.

Achieving developmental goals that meet modern requirements means harmonious mental development of the student's personality as a whole, which involves the development of thinking, mental functions, speech communication skills, intellectual activity, linguistic, cognitive and creative abilities of the student [2].

The most important component of the goal category is the practical one. The specificity of training students is to achieve such a level of communication in a foreign language that will allow using it not only in professional activities, but also to satisfy cognitive interests and further self-education. According to the requirements of the program, graduates must have communicative competence and its components necessary for qualified information and creative activities in various areas and situations of business partnership. Thus, the practical goal of teaching a foreign language is "the acquisition by students of communicative competence, the level of which allows using a foreign language practically, both in professional activities and for self-education purposes."

The key method in teaching professionally oriented English is the communicative method, which is based on the idea that language serves for communication, therefore, the goal of teaching a foreign language is communicative competence. The professional focus of teaching a foreign language gives the future specialist the opportunity to use a foreign language not only as a means of obtaining information, but also as a means of communication [5]. Thus, the process of teaching a foreign language should be professionally oriented, since the goal of such teaching is the formation of professional foreign language communicative competence, which allows students to communicate professionally in various communicative situations.

In communicative teaching, situations are used at all stages of mastering the material. In classes, educational speech situations are called upon to perform two main functions: stimulating and educational. It is very important to ensure the meaningfulness of statements in the language being studied, to exclude statements that have no connection with reality, do not correspond to it. Speech situations also contribute to the consolidation of lexical units and grammatical structures.

Professionally oriented training is impossible without teaching specialized vocabulary, which plays a significant role in this process. The study of the process of teaching vocabulary made it possible to identify the principles of teaching professionally oriented vocabulary.

These include [1]:

- didactic (the principle of clarity, the principle of interdisciplinary integration, the principle of consciousness);
- linguistic (the principle of language minimization, the principle of concentricism), psychological (the principle of gradualism in the formation of lexical skills and abilities);
- methodological principles (the principle of teaching vocabulary in various types of speech activity, the principle of differentiated approach depending on the purpose of learning vocabulary, the principle of professional orientation of training, the principle of mutual learning).

The last principle is typical for teaching professionally-oriented vocabulary, since in some situations students have a better command of the subject of their specialty and can correct the teacher. All the above principles are interconnected and complement each other. In professionally-oriented vocabulary teaching, the main unit of learning is usually audio, video and printed text. Careful selection of texts is a prerequisite for effective learning.

The transition to new educational standards and the insufficient number of class hours allocated to a foreign language require special attention to the organization of independent work in teaching a foreign language. Independent work of students in a foreign language is a type of educational activity in which students, with a certain degree of independence and, if necessary, with partial guidance from a teacher, complete various types of tasks, making the necessary mental efforts and demonstrating self-control skills. The program for teaching a foreign language sets a goal: to lead students to independent reading of original texts in their specialty. By reading and viewing texts, asking and answering questions, and doing various types of exercises, students learn to extract the necessary information. Each text also includes a series of exercises aimed at developing the skills of abstracting and annotating the text.

The role of the teacher in organizing independent work is determined by specific tasks solved by students depending on the stage of training, the level of independent work and individual characteristics of the students. At the initial stage, the teacher acts as a source of information. Later, this is most often the organizer of students who monitors the quality of the completion of educational tasks, analyzes the results of group and individual work. The cognitive activity of students in the process of performing independent work requires activity from them and is one of the components of introducing students to creative activities.

In the modern conditions of rapid development of science, rapid updating of information it is impossible to teach a person for life; it is important to lay the foundations of language knowledge, to develop interest in their accumulation and continuous self-education. One of the goals that the teacher sets for himself is to form the personality of the student, the future specialist, capable of self-regulation in the field of continuous education, and, consequently, the question arises about the quality of professional training of students. In real professional activity, a specialist constantly faces various problems, his task is to directly respond to them and solve them independently. This is exactly what the student needs to be taught during his studies, focusing on shifting the emphasis from the teaching activity of the teacher to the cognitive activity of the student.

Thus, the main idea of such an approach to teaching a foreign language is to shift the emphasis from all kinds of exercises to the active thinking of students, where the role of the teacher is the role of an assistant who is able to select teaching methods and technologies that promote personal and professional growth.

The main methodological principles for organizing the process of teaching professionally oriented English are the following integrative principles: the principle of practice-oriented contextual teaching, personality-oriented focus of teaching, active learning, problem-based, communicative-situational learning, interactive focus of teaching, balance of the conscious and unconscious in learning, comprehensive approach, the principle of collective interaction, reflection in learning.

This involves the use of strategies in the learning process that will stimulate students' cognitive and communicative activity, using a variety of communicative technologies for teaching English: communicative learning technology, information and communication technology, collaborative learning technology, project technology, and game technology.

One of the methods that provides students with the opportunity to independently acquire knowledge in the process of solving practical tasks or problems, which requires not only knowledge of a foreign language, but also the integration of knowledge from various subject areas, is the project method.

German methodologists highlight the following features that characterize project work in teaching a foreign language - project work has a practical, professional orientation and should meet

the interests of students. The connection between theory and practice should be visible. When determining the topic, students focus on their own interests [3].

- project work has a specific goal. In a foreign language lesson, the goal should be set so that the foreign language can be used in a communicative form, oral or written.

- work on a project contributes to the independent activity of students.

- focus on the result, the product of the activity. The product can take various forms, it is either a website, a presentation, a recorded telephone conversation, an exhibition, an excursion, a holiday, a discussion, a poster, a quiz, a collage, a brochure, etc.

- social orientation of the educational process. To achieve the goal, students must work together, which involves the development of such socially important qualities as mutual respect, tact, the ability to express and accept criticism, it is necessary to be able to establish and adhere to certain rules of behavior, resolve conflict situations.
- project work contributes to the implementation of interdisciplinary connections in the learning process.

Project-based learning has great educational potential, as it motivates students to acquire additional knowledge, promotes the development of social and business competencies (planning, information search, decision-making, systematization, group communication, discussions, cooperation, presentation of results, assessment, etc.) [6]. The project method satisfies the need for active, independent, practically oriented learning and gives the opportunity to prove themselves and achieve success even to weaker students. Since the foreign language is used in situations as close to reality as possible, including professionally oriented ones, students see in practice the expediency of using the foreign language. Using authentic sources from the Internet, they receive information about aspects related to future professional activity, not only within their own culture, but also the culture of the country of the language being studied.

An important role is also given to the case method, since its use leads to the development, renewal, increase in intensity and diversity of communications between the subjects of the educational process, since its characteristic is the focus on interpersonal interaction, impact on the mental and social structure of the individual.

Innovative communication methods are also methods based on various forms of communication with the involvement of interactive teaching aids, which include [4]:

- self-study methods - edu.pglu, printed, audio and video materials;
- pedagogical methods based on one-to-one communication - e-mail, use of social networks;
- teaching based on one-to-many communication - audio and video lectures, electronic lectures;
- training based on many-to-many communication - synchronous audiographic, video, audio and computer conferences - for example, forums in edu.pglu, work in social networks, for example, Facebook.

Thus, the use of the proposed teaching methods based on the communicative model of language, as well as the development of a comprehensive system of teaching speech communication on professional topics, contribute to the formation of a whole range of communicative and professionally oriented competencies in students.

Conclusion

In the process of teaching professionally oriented English, the question arises: "What to teach first: professional vocabulary, grammar or develop skills of monologue and dialogic speech?" Knowledge of special terms and the basics of grammar does not give freedom of oral communication to students; such an opportunity appears only in the case of the formation of foreign language communicative competence.

The most acceptable classification of classes in a foreign language is the classification, from the point of view of the lesson structure, where the elements of the learning process are laid down. The structural construction of the lesson depends on specific educational objectives, the nature of the planned activities in the lesson and the interaction of the teacher and students.

The main elements of the lesson are:

1. Organization and content setting

2. Checking the depth and strength of knowledge
3. Interaction between the teacher and students based on the message - acquisition of new knowledge, skills and abilities
4. Consolidation of the studied material and exercises
5. Diagnostics of the strength of acquisition of knowledge, formation of skills and abilities
6. Instructions on completing homework or independent work

Based on the above, the most relevant types of lessons for teaching professionally oriented English are identified:

1. A lesson on learning new material (lecture, theoretical research, film lesson)
2. A lesson on applying and improving knowledge (practical assignments, essays, exercises, business game)
3. A lesson on generalizing and systematizing knowledge (discussion, conference, seminar, business game).
4. A combined lesson (a combination of different types of lessons with a wide range of tasks).
5. Контрольное занятие (тест, устный опрос, письменная работа, зачёт, викторина)

The most optimal is a combined lesson, which is the most common type, including all the main elements, allowing for a limited period of time to complete a full cycle of familiarization, processing and consolidation of educational material, which helps in the implementation of an integrated interdisciplinary approach to teaching a foreign language. Thus, professionally oriented teaching of a foreign language is currently recognized as a priority area in the renewal of education. "Professionally oriented means teaching based on taking into account the needs of students in studying a foreign language, dictated by the characteristics of the future profession or specialty that require its study."

REFERENCES:

1. Richards J. C., & Rodgers T. S. (2014). Approaches and Methods in Language Teaching (3rd ed.). Cambridge University Press.
2. Harmer J. (2007). The Practice of English Language Teaching (4th ed.). Pearson Longman.
3. Nation I. S. P., & Newton J. (2009). Teaching ESL/EFL Listening and Speaking. Routledge.
4. Nunan D. (2004). Task-Based Language Teaching. Cambridge University Press.
5. Long M. H. (2005). Second Language Needs Analysis. Cambridge University Press.
6. Basturkmen H. (2010). Developing Courses in English for Specific Purposes. Palgrave Macmillan.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-57-61
UDC 81'322'4

**A COMPARATIVE LINGUISTIC ANALYSIS OF TRADITIONAL AND AI-BASED
TRANSLATION: TRANSLATING J.D. SALINGER INTO RUSSIAN**

BEKBOLAT ZH. S., KARBOZOVA G.K., SALYBEKOVA F.M.

M.Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

Abstract. *This article explores traditional and computer-assisted translation as subjects of comparative analysis using translations of J.D. Salinger's works into Russian. In recent years, advances in machine translation technologies (such as Google Translate, DeepL, and ChatGPT) have changed the landscape of translation studies and practical translation tasks. The article presents a comparative analysis of traditional (human) and machine translations based on Russian translations of J.D. Salinger's literary works. The aim of this research is to identify fundamental differences and specific features between these two translation types, analyzing accuracy in conveying meanings, stylistics, and emotional-expressive nuances of the original texts. Contextual analysis, comparative method, and lexical-stylistic comparisons are utilized in the study. While traditional human translation relies on linguistic, cultural, and contextual nuance, machine translation offers speed, accessibility, and evolving accuracy. Through detailed comparison of several Russian translations of selected Salinger texts, this article analyzes differences in style, tone, idiomatic expressions, and syntactic structures. The findings highlight the strengths and limitations of both approaches, emphasizing the importance of human intervention in preserving literary subtlety. The article concludes with recommendations on the integrated use of both methods for pedagogical and practical purposes in literary translation studies.*

Keywords: *traditional translation, machine translation, comparative analysis, J.D. Salinger.*

Introduction

For many years, specialists in the field of linguistics have been addressing countless issues related to translation activities. The linguistic features of this type of speech activity are among the most extensively studied areas in the field. The process of translation, as a phenomenon, is multifaceted and complex, as it is always carried out under entirely different conditions and in various spheres of activity, in different languages, and through diverse methods. This has led to the formation and continuous development of new and distinct types of translation. Machine translation, like other types of translation, also has its own unique characteristics, and an increasing number of scholars and researchers are now turning their attention to this form of translation.

This study is conducted within the framework of computational linguistics and translation studies and is devoted to the current state of machine translation systems and the quality of machine translation. In today's information society, the growing role of computer technologies is undeniable. Automation has penetrated most fields of science and technology, including the humanities. With the help of technology, researchers are attempting to solve problems that for a long time were considered solvable only by humans. However, machines and artificial intelligence (AI) have taken the place of humans not only in industry and data processing but also in such fields as medicine and agriculture. Moreover, AI technology continues to actively evolve, and there are now AI systems that can easily pass the Turing test.

Among the areas where AI is applied are linguistics and translation studies. Computational linguistics is a field of linguistics that deals with the automatic analysis of natural language. Today, this relatively young discipline is one of the most rapidly developing areas in linguistics. Within this field, systems for speech recognition, voice input, and information retrieval are being developed, along with the advancement of machine (automatic) translation systems. It is commonly believed that machine translation cannot compare in quality with human translation. In this study, we will attempt

to determine whether this is truly the case, what stage of development machine translation is currently at, and what prospects it holds for further advancement.

The evolution of translation has entered a dynamic stage, where traditional human methods coexist and compete with advanced computer-assisted tools. This dual presence becomes especially relevant when translating literature, a genre deeply dependent on nuance, tone, and stylistic fidelity. This paper investigates how traditional and machine translation handle these challenges using J.D. Salinger's iconic texts as a case study.

1. Theoretical Foundations

1.1. Traditional Translation: Traditional literary translation involves a deep understanding of the source language, culture, and literary devices. The translator serves as a mediator, preserving both meaning and artistic style.

1.2. Computer-Assisted Translation: With platforms such as Google Translate and ChatGPT, AI can now generate near-instant translations. These systems rely on massive corpora and algorithms but may lack awareness of contextual subtleties and idiomatic expressions.

1.3. Comparative Methodology: This study adopts a comparative-descriptive approach, analyzing selected excerpts from "The Catcher in the Rye" and short stories like "A Perfect Day for Bananafish" in both human and AI-translated versions.

2. Case Studies and Analysis

2.1. Lexical Choices: Human translators tend to select culturally appropriate equivalents, whereas machine translations often default to literal meanings, sometimes losing emotional resonance. For example, the phrase "phony" is rendered differently across platforms some keep the term literal (фальшивый), while human translators may use "лицемер" or more context-specific terms.

2.2. Syntax and Structure: Human translators restructure sentences to suit Russian syntax naturally. Machine translations often mirror English structure, creating awkward or ungrammatical results.

2.3. Idioms and Cultural References: Idiomatic expressions like "chew the fat" or "shoot the breeze" are frequently mistranslated by machines, while human translators interpret them meaningfully.

2.4. Stylistic Nuance: Salinger's distinctive voice colloquial, ironic, and introspective is best preserved in human translations. Machines often flatten style or misread tone, especially in first-person narration.

The comparative analysis demonstrates that while machine translations have become increasingly competent in basic comprehension, they struggle with nuance, tone, and style critical to literary texts. Traditional translation remains superior in preserving artistic integrity.

However, hybrid approaches where machine translation provides a first draft and human translators refine it show promise for educational and practical purposes, especially in classroom settings or publishing environments.

This study also integrates innovative techniques such as pre-editing source texts to improve machine output, using neural feedback loops in AI training with human post-edited examples, and the employment of corpora-based parallel text analysis to identify optimal translation variants. Experimental methods include crowd-sourced translation refinement, adaptive machine learning based on translator input, and dynamic style-transfer algorithms to better mimic authorial voice.

Technological advancements have significantly increased the role of machine translation, sparking debate regarding its effectiveness compared to traditional human translation. J.D. Salinger, one of the most notable American writers of the 20th century, is renowned for his nuanced psychology and distinct style, posing significant challenges to translators. Thus, it is critical to explore how accurately and adequately machine translation systems can convey the unique features of his literary works. Here are 20 examples from J.D. Salinger's works, presented in English with their Russian translations via three machine translation platforms: Google Translate, DeepL, and ChatGPT along

with a short comparative commentary. The original sentences are taken mainly from “The Catcher in the Rye.”

№	Original (English)	Google Translate	DeepL	ChatGPT	Commentary
1	"I'm the most terrific liar you ever saw in your life."	«Я самый ужасный лжец, которого вы когда-либо видели в своей жизни.»	«Я самый ужасный лжец, которого ты когда-либо видел.»	«Я самый ужасный лжец, которого ты когда-либо встречал.»	All preserve meaning; ChatGPT uses "встречал", softer than "видел".
2	"It's funny. Don't ever tell anybody anything."	«Это смешно. Никогда никому ничего не говори.»	«Забавно. Никогда никому ничего не рассказывай.»	«Забавно. Никогда никому ничего не говори.»	DeepL's "рассказывай" adds nuance of "narrating".
3	"People never notice anything."	«Люди никогда ничего не замечают.»	«Люди ничего не замечают.»	«Люди вообще ничего не замечают.»	ChatGPT adds emphasis with "вообще".
4	"I felt so lonesome, all of a sudden."	«Мне стало так одиноко, внезапно.»	«Я вдруг почувствовал себя таким одиноким.»	«Мне внезапно стало так одиноко.»	DeepL and ChatGPT sound more natural.
5	"She had this big dopey smile."	«У неё была эта глупая улыбка.»	«У неё была такая глуповатая улыбка.»	«У неё была эта глуповатая улыбка.»	All convey tone; DeepL's "глуповатая" adds nuance.
6	"Sleep tight, ya morons!"	«Спите крепко, идиоты!»	«Спокойной ночи, идиоты!»	«Спите крепко, тупицы!»	ChatGPT uses "тупицы" for a slightly milder insult.
7	"I'm always saying 'Glad to've met you' to someone I'm not at all glad I met."	«Я всегда говорю "Рад был встретиться", даже если я совсем не рад.»	«Я всегда говорю "Рад встрече", даже если мне вовсе не радостно.»	«Я всё время говорю "Рад встрече" тем, кого встречать совсем не хотелось.»	ChatGPT adds clarity to irony.
8	"I don't even know what I was running for—I guess I just felt like it."	«Я даже не знаю, зачем я бежал — наверное, просто так хотелось.»	«Я сам не знаю, зачем бежал — просто захотелось.»	«Я и сам не знаю, зачем бежал — просто было такое ощущение.»	ChatGPT conveys emotional nuance better.
9	"You ought to go to a boy's school sometime."	«Тебе стоило бы пойти в мужскую школу когда-нибудь.»	«Тебе бы стоило хоть раз побывать в мужской школе.»	«Тебе бы не помешало однажды сходить в мужскую школу.»	ChatGPT's phrasing is more colloquial.

10	"He was terrifically intelligent."	«Он был ужасно умным.»	«Он был невероятно умным.»	«Он был поразительно умным.»	DeepL and ChatGPT better preserve "terrific" intensity.
11	"I'm quite illiterate, but I read a lot."	«Я довольно безграмотный, но много читаю.»	«Я не слишком грамотный, но читаю много.»	«Я вроде бы безграмотный, но читаю много.»	ChatGPT captures tone of self-irony.
12	"That killed me."	«Это убило меня.»	«Это меня сразило.»	«Это меня просто добило.»	Literal vs idiomatic — ChatGPT is closest to slang.
13	"Boy, I was shaking like a madman."	«Черт, я дрожал как сумасшедший.»	«Парень, я дрожал как безумец.»	«Боже, я дрожал как псих.»	ChatGPT captures expressive slang.
14	"God, I love it when a kid's nice and polite."	«Боже, я люблю, когда ребенок добрый и вежливый.»	«Боже, как мне нравится, когда дети милые и вежливые.»	«Обожаю, когда ребёнок мил и воспитан.»	ChatGPT's version sounds idiomatic.
15	"I swear to God I'm a madman."	«Клянусь Богом, я сумасшедший.»	«Клянусь, я псих.»	«Честно, я просто псих.»	ChatGPT makes it more conversational.
16	"I used to think she was quite intelligent, in my stupidity."	«Я раньше думал, что она довольно умная, по своей глупости.»	«Я по глупости считал её умной.»	«По наивности считал её умной.»	ChatGPT best captures self-deprecating tone.
17	"Certain things they should stay the way they are."	«Некоторые вещи должны оставаться такими, какие они есть.»	«Некоторые вещи не должны меняться.»	«Есть вещи, которые не стоит менять.»	ChatGPT offers the most natural rendering.
18	"All morons hate it when you call them a moron."	«Все идиоты ненавидят, когда их называют идиотами.»	«Все тупицы ненавидят, когда их так называют.»	«Все дураки злятся, если их назвать дураками.»	ChatGPT more idiomatic, less robotic.
19	"The best thing, though, in that museum was that everything always stayed right where it was."	«Но лучше всего в музее было то, что всё оставалось на своих местах.»	«Самое лучшее в музее — всё всегда оставалось на месте.»	«Лучшее в музее — всё всегда оставалось на своих местах.»	All valid; ChatGPT keeps emotional tone best.
20	"I mean how do you know what you're going to do"	«Как ты можешь знать, что собираешься	«Как можно знать, что ты сделаешь, пока	«Как ты узнаешь, что сделаешь, пока не сделаешь?»	ChatGPT sounds closest to real speech rhythm.

	till you do it?"	делать, пока не сделаешь это?»	не сделаешь это?»		
--	------------------	--------------------------------	-------------------	--	--

The comparative analysis conducted demonstrates that traditional translation is more effective in preserving subtle stylistic nuances and emotional undertones, which are particularly significant in Salinger's literary works. Machine translation currently lacks the capability to fully consider contextual and cultural elements of the original texts. Nevertheless, the future likely lies in hybrid translation approaches, leveraging the strengths of both methods, as supported by the findings of this research.

The primary goal of this analysis is to evaluate how effectively different machine translation technologies handle literary style, colloquialisms, and tone — all essential elements of J.D. Salinger's writing. Salinger's language is deeply informal, often sarcastic, and emotionally nuanced. This presents a major challenge not only for human translators, but also for AI-driven translation tools.

The study underscores the continuing value of human expertise in literary translation while recognizing the utility of computer tools as aids rather than replacements. Future developments in AI may close the gap further, but for now, true literary artistry still demands a human touch.

REFERENCES

1. Bassnett, S. (2002). *Translation Studies*. Routledge.
2. Venuti, L. (2012). *The Translator's Invisibility*. Routledge.
3. Salinger, J.D. (1951). *The Catcher in the Rye*. Little, Brown and Company.
4. Salinger, J.D. (1948). *A Perfect Day for Bananafish*. The New Yorker.
5. Hutchins, J. (2005). Machine Translation: History and Current Status.
6. Кенжаев А. Д. Машинный перевод: история и современность / А. Д. Кенжаев. // Иностранные языки и регионоведение. – 2014.
7. Popovic M. Towards automatic error analysis of machine translation output / M. Popovic, H. Ney. // Computational Linguistics, 2011. – 37(4). – P. 657–688.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-62-64
УДК 8.81

**ЭМОЦИОНАЛЬНЫЕ И СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ
ЯЗЫКОВ:
ОТ СОЗДАНИЯ ПОЗИТИВНОЙ АТМОСФЕРЫ ДО ФОРМИРОВАНИЯ
БИЛИНГВАЛЬНОЙ ЛИЧНОСТИ В КАЗАХСТАНЕ**

ИДРИСОВА ЖАЗИРА МУРАТОВНА

Старший преподаватель Университета Международного бизнеса
Алматы, Казахстан

КУРМАНГОЖАЕВА ЭЛЬМИРА СЕЙФУДДИНОВНА

Сеньор лектор Университета КИМЭП
Алматы, Казахстан

Аннотация: Данная статья рассматривает влияние аффективных факторов и социокультурного контекста на процесс изучения иностранных языков. Исследования, посвящённые созданию позитивной учебной атмосферы посредством использования юмора и эффективных методов управления классом, демонстрируют, как эмоциональное благополучие учащихся способствует улучшению коммуникативных навыков и мотивации к обучению. В то же время внимание уделяется проблемам формирования билингвальной личности в условиях современной языковой политики Казахстана, где наблюдаются особенности языкового воспитания, языковая дискриминация и кризис идентичности у русскоязычного населения. Особое место занимает анализ эмоциональных переживаний, таких как стыд и тревога, которые могут негативно сказываться на результатах изучения иностранного языка.

Ключевые слова: Казахстан, казахский язык, преподавание казахского языка, позитивная

Введение

Современная лингвистика всё чаще обращает внимание на эмоциональный компонент в изучении языков (Ali, Masroor & Khan, 2022) (Shao et al., 2020). Наблюдается тенденция, согласно которой создание «позитивно-аффективной» среды в классе способствует снижению тревожности и развитию коммуникативной компетенции учащихся. Кроме того, в условиях глобализации и миграционных процессов вопросы билингвального образования приобретают особую актуальность. В Казахстане, где языковая ситуация характеризуется сложным взаимодействием казахского, русского и английского языков, наблюдаются как успехи, так и проблемы в формировании языковой идентичности и обеспечении языковой безопасности.

Данная работа фокусируется на важности позитивной учебной атмосферы, способствующей развитию мотивации в изучении казахского языка как второго языка, что ставит целью развитие гармоничной билингвальной языковой личности.

Обзор литературы

1. Позитивная учебная атмосфера и эмоциональный климат.

Многочисленные исследования подтверждают, что использование юмора, похвалы и других аффективных стратегий существенно снижает уровень стресса у учащихся (Mercer et al., 2018). Преподаватели, создающие поддерживающую и открытую атмосферу, отмечают улучшение вовлечённости студентов в учебный процесс. Эффективные общеклассные поведенческие вмешательства способствуют формированию доверительных отношений между учителем и учеником, что, в свою очередь, положительно влияет на академическую успеваемость. Кроме того, данная стратегия способствует созданию и закреплению позитивных ассоциаций с изучением и практикой языка.

2. Мотивация, отношение и личностные установки.

Позитивное отношение к изучению иностранного языка является одним из ключевых факторов успеха. Исследования показывают, что мотивация учащихся напрямую связана с их эмоциональным состоянием и уровнем уверенности в собственных силах. Негативные установки, такие как страх ошибок и стыд, могут стать серьёзным барьером на пути к успешному овладению языком. Из этого вытекают такие последствия, как языковая неуверенность и языковой барьер даже при объективно хорошем уровне владения языком. Ключевая роль в этом принадлежит преподавателю, ответственному за создание позитивной языковой среды на занятиях, которая способствовала развитию мотивации учащихся и закреплению позитивных установок и ассоциаций, связанных с изучаемым языком.

3. Билингвальное образование и языковая идентичность в Казахстане.

Формирование билингвальной личности в Казахстане рассматривается через призму взаимодействия личного опыта, семейного окружения и государственной языковой политики. Исследования, посвящённые анализу языковых практик в школах, указывают на значительное влияние социокультурного контекста на языковое развитие детей. Проблемы диглоссии, недостаток языковой безопасности и языковая дискриминация являются важными препятствиями для гармоничного формирования билингвальной идентичности (Шаяхмет, 2014). Необходимо отметить, что под дискриминацией мы подразумеваем бытовые факты исправления ошибок в речи или на письме, навязывания «правильного» произношения или правописания, а также всевозможные насмешки. Выбор языка в определенных ситуациях должен исходить из личного выбора говорящих и соответствовать ситуации, независимо от языка первичной социализации, этнической принадлежности и гражданства при соответствующих языковых политиках. Не стоит упускать из внимания политику полиязычия и историческое мультикультурное прошлое и настоящее страны.

4. Преподавание казахского языка как второго языка.

Анализ диссертационных исследований по проблемам преподавания казахского языка как L2 выявляет ряд методологических и практических затруднений (Хопур, 2023). Среди них – недостаточная языковая подготовка учителей, ограниченность учебных материалов и влияние социального давления на учеников. Эти факторы способствуют снижению эффективности обучения и развитию языковой неуверенности среди учащихся, особенно представителей русскоязычного населения.

Преподавание казахского языка в русских классах будет отличаться от преподавания в казахских классах и в большей степени должно быть направлено на развитие коммуникативных устных навыков в бытовых ситуациях.

Несмотря на то, что образовательные программы в ВУЗах, осуществляющие подготовку преподавателей казахского и русского языков, разделяют казахоязычную и иноязычную аудиторию, вызывает вопросы, насколько будущие преподаватели владеют разнообразными техниками в зависимости от первого языка их аудитории.

Стоит также отметить, что преподавание языка «как второго» является нормальной методической практикой в преподавании, например, русского, английского, французского языков и не снижает значимости государственного языка.

Обсуждение

Синтезируя данные эмпирических исследований, можно утверждать, что эмоциональный климат в классе является основополагающим элементом успешного языкового обучения. Применение юмора и позитивных стратегий управления помогает преодолеть внутренние барьеры и повышает мотивацию учащихся. Однако в многоязычных обществах, таких как казахстанское, необходим комплексный подход, учитывающий социокультурные особенности, в том числе вопросы идентичности и языковой дискриминации. В этом контексте особое внимание должно уделяться разработке адаптивных педагогических методик, способствующих формированию не только языковых компетенций, но и устойчивого чувства принадлежности к культурному сообществу. Методологические

подходы, основанные на интеграции эмоционально-ориентированных стратегий с эффективными практиками преподавания, позволяют создать оптимальные условия для развития языковых навыков. Практика позитивного обучения, подтвержденная как зарубежными исследованиями, так и отечественными диссертациями, демонстрирует, что уменьшение уровня стресса и устранение чувства стыда у учащихся приводит к улучшению коммуникативной эффективности и академических результатов. Должное внимание заслуживает разработка и адаптация моделей мультязычного обучения, где внимание уделялось бы трем языкам и почетная роль доставалась бы государственному языку.

Заключение

Анализ представленных исследований позволяет сделать вывод о том, что успешное изучение иностранного языка требует не только грамматических и лексических знаний, но и создания благоприятного эмоционального и социокультурного контекста. В условиях многоязычия и культурного разнообразия, характерного для Казахстана, особое значение приобретает формирование билингвальной личности и преодоление барьеров, связанных с языковой неуверенностью и дискриминацией. Дальнейшие исследования в данной области должны быть направлены на разработку комплексных методик, интегрирующих позитивные педагогические практики с учетом специфики локального культурного контекста.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Ali, Z., Masroor, F., & Khan, T. (2020). Creating Positive Classroom Environment for Learners' Motivation Towards Communicative Competence in The English Language. *Journal of the Research Society of Pakistan*, 57(1), 317.
2. Jin, Y., Dewaele, J. M., & MacIntyre, P. D. (2021). Reducing anxiety in the foreign language classroom: A positive psychology approach. *System*, 101, 102604.
3. Mercer, S., MacIntyre, P., Gregersen, T., & Talbot, K. (2018). Positive language education: Combining positive education and language education. *Theory and practice of second language acquisition*, 4(2).
4. Shao, K., Nicholson, L. J., Kutuk, G., & Lei, F. (2020). Emotions and instructed language learning: Proposing a second language emotions and positive psychology model. *Frontiers in psychology*, 11, 2142.
5. Хопур, А. (2023). Қазақ тілін орыс тілді аудиторияға үйретудегі екінші тілді меңгерту теориялары.
6. Шаяхмет, А. К. (2014). Формирование билингвальной личности в Казахстане. *Многоязычие в образовательном пространстве*, (6), 93-99.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-65-69

XITOIY TILIDAGI HAYVON NOMLARI ISHTIROKIDAGI IBORALARNING MADANIY ILDIZLARI

GAPIROVA SAIDA DJURAYEVNA

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti Xitoyshunoslik oliy maktabi magistranti
Toshkent, O'zbekiston

***Annotatsiya.** Hayvon nomlari bilan shakllangan iboralar; hayvonlarning xarakteriga asosan shakllangandir. Yo'lbars botir qo'rqmas, qo'y yuvosh, quyon qo'rqoq, tuya og'ir karvon, sigir mehnatkash, to'ng'iz dangasa, tovuq ahmoq, ilon sovuq, it vafodor va boshqa hayvonlarning xarakteri insonlarda ham mavjud bo'lgani uchun hayvon nomlari ishtirok etgan iboralarda yorqin aks etgandir.*

***Kalit so'zlar.** iboralar, mif va afsonalar, tarix, madaniy tahlil*

Til - bu insoniyat sivilizatsiyasi ma'lum darajada rivojlanganda tabiiy ravishda paydo bo'ladigan qoidalar va tizimli aloqa belgisidir. Demak, iboralar bu timsollarning alohida tarkibiy qismidir, ular turli sulolalarda yashagan kishilar tomonidan uzluksiz boyitib borilgan, ular bir kechada yaratilmagan, shuning uchun ularning manbalari yagona emas. Ba'zilar sayqallanib, qayta ishlangan xalq og'zaki maqollaridir. Bu turdagi iboralarning kelib chiqishining aniq vaqti yo'q, shuning uchun keyingi avlodlar bu tipdagi iboralar qaysi sulola yoki mintaqadan kelganligini bilishmaydi.

Mif va afsonalar yoki ertaklar orqali hozirgi kunga yetib kelgan hayvon nomlari ishtirok etgan iboralar:

Xitoy 5000 yildan ortiq tarix va madaniyatga ega, qadim zamonlardan beri juda ko'p ma'noli va tarbiyali afsonalar hamda ertaklar mavjud bo'lib kelgan. Bu afsona va ertaklar keyinchalik iboralarga aylantirilgan. Masalan Xitoy afsonalarida ulug'vorlik ramzi hisoblangan, hamda han millati hozirgi kungacha o'zlarini o'sha afsonaviy mavjudot avlodlari deb hisoblaydigan ajdarlar haqida juda ko'plab afsonalar va undan shakllangan iboralar mavjud.

Xitoyliklar umrida ajdarni ko'rmagan, bu afsonaviy hayvon bo'lib, buni hechnarsadan qo'rqmaydigan, botirligi xitoy afsonalarida keng tarqalgan bo'lib, ular farzandlarining ismlarini 小龙, 阿龙 deb ham qo'yishadi. Mashhur xitoy aktyori Jeki Channing asl xitoycha ismi ham 成龙 dir. Hatto Chunjie bayramida ajdar o'yinlarini ijro etishib bayramni qizg'in kutib olishadi. Ajdar o'zbek afsonalari (hikoyalari)da yovuz hammaga yomonlik qiladigan mahluq deb ta'riflanadi. Lekin Xitoy madaniyatida ajdar juda muhim ahamiyat kasb etadi, 龙 ajdarning qaysi hayvonga asoslanganligi haqida har doim turli xil fikrlar mavjud bo'lib kelgan, bu masalani chuqurroq tushunishimiz uchun biz uning kelib chiqishini Xitoy xalqining uzoq tarixidan izlashimiz kerak.

Ibtidoiy odamlar yovvoyi mevalarni terib, baliq tutib ovchilik qilishdan, dehqonchilik qilishga o'tganlarida, boshqali ekinlar asosiy oziq-ovqat bo'lib, yig'ilgan hosil miqdori odamlarning yashash sifatini belgilab bergan.[1, B.177-178] Boladek fikrlaydigan, fikrlash qobiliyati hali rivojlanmagan qadimgi odamlar tabiatning turli xil o'zgarib turadigan va tasodifiy sodir bo'ladigan turli ofatlarga duch kelishgan, ularni na tushunib, na nazorat qila olgan, na tabiatning o'z nazoratiga olishiga rozi bo'lgan, ular o'zlariga yordam berish uchun tabiiy kuchlarni boshqara oladigan biror iloh paydo bo'lishiga umid bog'laganlar, ofatlardan himoya qiluvchi xudo va ilohlarga ibodat qilish va qurbonliklar qilish orqali himoya izlashga harakat qiladilar. Mo'tadil iqlim ta'sirida bo'lgan Xitoy xalqining vatani Sariq (Hanghe) daryosi havzasidagi sel falokati odamlar uchun katta xavf tug'dirardi, shuning uchun ham qadimgi ajdodlarning eng katta orzusi yomg'irni boshqara oladigan va yaxshi hosilni ta'minlay oladigan ilohga intilish edi. [1, B.199] Turli mintaq va muhitdagi qadimgi odamlarga tevarak-atrofdagi turli xil tabiiy obyektlar foyda va zarar keltirgan, shuning uchun ham odamlar ongida tabiiy obyektlarning mohiyati va aurasini ifodalovchi obyektlar har xil bo'lgan, ular atrofida yashovchi ayrim hayvonlar ilohlarning yaratilishida eng ko'p foydalanilgan obyektlar bo'lgan. Xo'sh, bir paytlar 100 million yildan ko'proq vaqt davomida dinozavrlar bilan birga

yashagan va hali ham mo'jizaviy tarzda o'zining asl shaklini saqlab qolgan "tirik qoldiq" bo'lgan Xitoy alligatorlari qanday qilib ajdarga aylandi? Sya va Shan sulolalari davridan oldin Sariq daryo havzasi muhiti "Suv yo'llari qoidasi tafsiri (水经注shuǐ jīng zhù)"da "daraxtlar bir-biriga qorishib soya qiladi, bulutlar tutun bilan birlashadi (杂树交荫, 云垂烟接zá shù jiāo yīn, yún chuí yān jiē)" qayd etilgandek avval bu go'zal yerlar tog'lar, musaffo suvlar va boy o'simliklarga ega joy edi, Qadimgi Meteorologiya shuni ko'rsatadiki, iqlim iliq va nam edi, shuning uchun u yerda ko'plab alligatorlar yashar edi. Alligatorning vahshiy ko'rinishi, suvda va quruqlikda yashashdek o'ziga xos odati, yarim sho'ng'igan paytida ko'pincha ko'rinmas bo'lib tuyuladigan sirli joylashuvi tufayli qadimgi odamlar unga nisbatan qo'rquvni va xayratni xis qilishgan, shuning uchun u odamlar ongida ulug'vor va ilohiy hayvon - Xitoy alligatori suv Xudosi obrazi uchun muqarrar tanlovga aylandi.

Garchi ajdar tasviri qadimgi odamlar tomonidan og'izdan og'izga o'tib afsonaga aylanib, boshqa hayvonlarning mazmuni bilan birlashtirilgan bo'lsa-da, odamlar tomonidan sun'iy ravishda shaklan o'zgartirilgan, deformatsiyaga uchragan bo'lsa-da, bu uning asl qiyofasini yo'qotishiga olib kelgan bo'lsa-da, unda hali ham alligatorning barcha asosiy morfologik belgilari saqlanib qolgan: 1. tanasi zirh bilan qoplangan; 2. uzun jag'li katta og'izli va boshning tepasida joylashgan puchuq burinli; 3. o'tkir uchli konussimon qoziqtishlari; 4. katta, dumaloq bo'rtib chiqqan ko'zlari; 5. qalin uzun dumi 6. kuchli oyoq-qo'llari va besh barmoqli panjalari 7. gorizontaal chiziqli qorni.

Alligatorning xudo qiyofasini buzgan kal boshi va o'tkir dumining o'rni to'ldirish uchun qadimgi odamlar o'zlarining boy tasavvurlari bilan shoxlar, mo'ylovlar, dum qanotlari va orqa tomonida uzunasiga joylashgan chiqib turgan shoxli umurtqa pog'onasini tishli qanotlarga qo'shishgan, tishlari va tirnoqlarini ko'rsatib, bulutlarga uchib, minib keta oladigan ajdar qiyofasini yaratishgan.

Badiiy mubolag'adan keyin o'zgartirilgan ajdar va haqiqiy alligator o'rtasida juda ko'p farqlar mavjud bo'lsa-da, taqqoslaganda, alligatorning asosiy xususiyatlarini hali ham ko'rish mumkin - uzun jag'lar, qoziqtishlar, zirhlar, o'tkir tirnoqlar va boshqa asosiy xususiyatlar.

Keyinchalik, ekologik vayronagarchilik, o'rmonlarni kesish va yoqib yuborish natijasida Sariq daryo havzasidagi o'rmonlarning beg'araz kesilishi, natijada tuproq eroziyasi, atrof-muhitning yomonlashishi va sovuq iqlim tufayli iliq va nam muhitga mos keladigan alligatorning omon qolish qiyin bo'ldi va asta-sekin yo'q bo'lib ketdi (hozir u faqat janubiy Anhui provinsiyasida mavjud). Alligator real hayotda yo'qligi sababli, odamlar xotirasidagi taassurot so'nib, yo'qolib, faqat ajdodlar yaratgan va avloddan-avlodga o'tib kelayotgan ajdar qiyofasigina qolgan. Natijada ajdar va alligator ikki xil tushunchaga aylangan, ajdarning kelib chiqishi o'zgara boshladi.

画龙点睛 huà lóng diǎn jīng Muhim nuqta

Afsonaga ko'ra, qadimgi Xitoyda Chjan Sianyou ismli rassom bo'lgan, u ibodatxona devoriga to'rtta ajdarning rasmini chizgan, bu to'rt ajdarning hammasiga ko'zlarini chizmagan. Bir kuni bir kishi undan nega ajdarning ko'zlarini chizmaganini so'rabdi, u agar ajdarga ko'z chizadigan bo'lsa ajdar uchib ketadi debdi. Eshitgan odam unga ishonmabdi va uni ko'z chizishga undabdi. Chjan Sianyou ilojisiz mo'yqalam yordamida ajdarning boshiga ko'z chizibdi. Ikki ajdarga ko'z chizishi bilan kutilmaganda osmonda chaqmoq chaqib, momaqaldiroq gumburlab, kuchli shamol esa boshlabdi va jala quyib yuboribdi, shu payt devor yorilib ikki ajdar havoga ko'tarilib, osmonga uchib ketishibdi, devorda faqat ko'zsiz ikkita ajdar qolibdi. "Yakuniy nuqta" rassomning ajdarlarni chizish mahoratini ifodalab berdi. "Yakuniy nuqta" endi iboraga aylandi. Og'zaki nutqda yoki matn yozayotganda muhim bo'lgan bir ikki jumlaning qo'shishga metafora sifatida qo'llanilib, mazmunning yanada aniq va kuchli ta'sir kuchiga ega bo'lishini ko'rsatadi.

Misol: 画线部分是本文的画龙点睛。[9]

Tarjimasi: Chiziq chizilgan qismi ushbu matnning muhim qismidir.

叶公好龙 yè gōng hǎo lóng soxta, yuzaki muhabbat

Qadimda Chunchiu davrida hukmronlik qilgan mamlakatlardan biri Chen davlatida Ye Gong ismli bir kishi bo'lgan ekan, u ajdarlarni juda yaxshi ko'rar, uning uyidagi to'sinlar, ustunlar, eshiklar, derazalar va kundalik jihozlarining hammasiga ajdar surati o'yib tushirilgan, hatto uning kiyimlari ham ajdar suratlari bilan bezatilgan ekan, uning uyi devorlariga ham ajdarlar naqshi tushirilgan ekan,

Ye Gongning uyi shunchaki ajdar dunyosiga aylangan ekan. Osmondagi haqiqiy ajdar bu haqda bilib, juda ta'sirlanib, janob Yening uyiga tashrif buyuribdi. Bu haqiqiy ajdarning boshi derazadan kirib, dumi mehmonxonagacha cho'zilibdi. Kutilmaganda, Ye Gong haqiqiy ajdarni ko'rib, qo'rqib ketib, qichqirib yuboribdi va qochib ketibdi. Ma'lum bo'lishicha, Ye Gong sevadigan narsa haqiqiy ajdar emas, balki ajdarga o'xshagan, lekin ajdar bo'lmagan soxta ajdar bo'lgan ekan. "Ye Gong ajdarlarni yaxshi ko'radi" hozirgi kunda ibora hisoblanib, biror narsaga yuzaki muhabbatni bildiradi, lekin aslida bu haqiqiy sevgi emas.

Misol: 他学习汉语就是叶公好龙，只在嘴上说说，并不真的喜欢。 [9]

Tarjimasi: U xitoy tilini o'rganishi yuzaki, faqat og'izda gapirib qo'yadi, lekin umuman yoqtirmaydi.

Tarixiy voqealardan olingan iboralar:

Qadimgi Xitoyda ko'plab mashhur tarixiy hikoyalar va tarixiy voqealar bo'lgan, keyingi avlodlar ularni to'rt iyeroglifdan iborat iboralarga aylantirgan. Masalan:

马革裹尸 mǎ gé guǒ shī (Han sulolasi) ot terisiga murda o'rash, vatan uchun o'limni bo'yniga olish

"So'ngi Han sulolasi kitobi·Maya Tarjimai holi": Murdani ot terisi bilan o'rashni anglatadi. Bu asosan jang maydonida halok bo'lgan askarlar, mamlakat uchun kurashib o'lishga qaror qilganini ifodalagan.

Misol: 英勇的战士以马革裹尸的决心冲向敌人。 [9]

Tarjimasi: Qahramon jangchi vatan uchun o'limni bo'yniga olib qat'iyat bilan dushman tomon yugurdi.

闻鸡起舞 wén jī qǐ wǔ (Jin sulolasi) xo'roz qichqirishi bilan uyg'onmoq, erta turib ishga kirishmoq

Asl ma'nosi xo'rozning qichqirig'ini eshitib, o'rnidan turib qilichda mashqa qilish edi, ammo keyinchalik bu vatanga xizmat qilishga bel bog'laganlarva har doim xizmatga shay turganlar uchun metafora sifatida ishlatilgan.

"Jin kitobi·Zu Ti tarjimai holi": Afsonaga ko'ra Sharqiy Jin sulolasining generali Zu Ti yoshligida juda shijoatli bo'lgani aytiladi, u har safar do'sti Lyu Kun bilan mavjud vaziyatni muhokama qilar edi, har doim ishtiyoqli va adolatli g'azabga to'la edi. Vatanga xizmat qilish uchun ular yarim tunda xo'rozning qichqirishini eshitib, o'rnidan turib, kiyimini kiyib, jang san'atini qilichbozlikni mashq qilishardi.

Misol: 他有闻鸡起舞的精神，所以他进步快。 [9]

Tarjimasi: Uning ertalab erta turib ish qilish ruhiyati bor, shuning uchun u tez rivojlanmoqda.

Qadimgi kitoblardagi jumalardan olingan iboralar:

Qadimgi kitoblardan olingan iboralar, odatda, ikki holatga bo'linadi: biri to'g'ridan-to'g'ri qadimiy kitoblardan olingan asl gapni keltirish, ikkinchisi esa, qisqarish, so'zni qisqartirish, so'z qo'shish yoki so'z o'rnini bosish yo'llari bilan ishlanadigan asliy bo'lmagan iboralar. Masalan:

指鹿为马 zhǐ lù wéi mǎ kiyikni ko'rsatib ot deyish (to'g'rini egri deyish)

U bug'uga ishora qilib, ot ekan, dedi. Bu to'g'ri va noto'g'rini ataylab chalkashtirish uchun metafora.

"Tarixiy yozuvlar·Ching Shihuang imperator yilnomalari": "Chjao Gao tartibsizlikni keltirib chiqarmoqchi edi, lekin u amaldorlar unga quloq solmasligidan qo'rqdi, shuning uchun u oldindan sinov o'tkazdi va imperatorga kiyik sovg'a qilib, bu "Ot" desa, imperator kulib: "Bosh vazir adashib, "kiyikni ot dedi" shekilli" debdi. Chjao Gao imperatorga yuzlanib ishonmasangiz amaldorlardan so'raylik debdi, va amaldorlardan bu "ot" mi yoki "kiyik"mi deb so'rabdi. Amaldorlar nima deyishini bilmay jim qolishibdi, ko'z o'ngligida aniq kiyik edi, jasurlik bilan Chjao Gaoga qarshi chiqib "kiyik" deb javob berganlarni keyinchalik Chjao Gao jazolantirib o'z lavozimidan ozod etibdi.

Misol: 他反驳我说的每一件事，甚至坚持指鹿为马。 [8, B.70-71]

Tarjimasi: U mening hamma gaplarimga qarshi chiqdi, hatto kiyikni ot dedi (to'g'rini noto'g'ri dedi).

味如鸡肋 wèi rú jī lèi tovuq qovurg'alari kabi ta'm, (ahamiyatga ega emas)

Bu ko'p ma'noga ega bo'lmagan, ammo taslim bo'lishga chidolmaydigan narsaning metaforasidir. Biror narsani qilmaslik afsuslanarli, lekin bajarilsa unchalik katta foyda bo'lmaydi.

Misol: 对许多消费者来说,类似的圣诞打折味如鸡肋。[6, B.143]

Tarjima: Ko'pgina iste'molchilar uchun shunga o'xshash Rojdestvo chegirmalari tovuq qovurg'alari kabi ta'mga ega (uncha katta ahamiyatga ega emas).

Xorijiy madaniyatlardan kirib kelgan iboralar:

Xitoy tilidagi Xorij madaniyatidan kirib kelgan iboralarning katta qismini asosan Hindistondan kirib kelgan iboralar tashkil qiladi. Hindiston kuchli buddizm madaniyatiga ega davlatdir. Hindiston buddizmi nafaqat Xitoyga, balki dunyoning boshqa mamlakatlari ham tarqatdi. Biz hammamiz bilamizki, buddizm dunyodagi uchta asosiy dindan biri bo'lib, juda uzoq tarixga ega va juda keng ta'sir kuchiga ega hisoblanadi. Buddizm shakllanganiga allaqachon 2500 yil vaqt o'tib, shuncha yillik tarixga ega bo'ldi. Shuning uchun ko'pgina xitoycha iboralar buddizmdan kelib chiqqan. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, buddizmga oid 500 dan ortiq iboralar mavjud bo'lib, ular orasida hayvon nomlarini o'z ichiga olgan o'nlab iboralar mavjud. Masalan:

牛头马面 niú tóu mǎ miàn sigir boshli ot yuzli (juda xunuk)

Xurofiy afsonalarda ikkita arvoh askar bo'lgan ekan: birining boshi sigirga, ikkinchisining boshi otga o'xshar ekan.[4,B.112-113] Har xil xunuk odamlar uchun metafora sifatida qo'llaniladi.

Song sulolasidan Shi Daoyuan tomonidan yozilgan "Jingde chiroqlarni uzatish yozuvlari" 11-jild: "Sakra sigir boshli iblis, uni dunyoga keltirgan - ot yuzli xola". [3, B.49-50]

Misol: 此人长得牛头马面,一看就叫人害怕。[7, B.109]

Tarjimasi: Bu odam juda xunuk, bir qarash bilan qo'rqitib yuboradi.

佛口蛇心 fó kǒu shé xīn tili shakar dili zaxar [5, B.101]

Gapirayotgan gap garchi yoqimli bo'lsa ham lekin qalbida nafrat to'laligini ifodalashda qo'llaniladi. Song sulolasidan Shi Pujining "Song sulolasi davrida Buddizm" asari 20-jild: "Dunyoda Buddalar paydo bo'ldi, odamlarni talon-taroj qilib o'ldirdi, ajdodlar g'arbdan kelib, shamol esib, o't qo'yishdi, qadimgi va hozirgi zamonning donishmandining tili shakar dili zaxar edi, butun dunyodagi buddizm rohiblari o'zlarini qafaslarga berkitdilar.

Misol: 这家伙佛口蛇心,不要相信他。[2]

Tarjimasi: Bu yigitning tili shakar dili zaxar, unga ishonish kerak emas.

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, so'nggi yillarda xitoy tili iboralari bo'yicha turli ilmiy maqolalar, monografiyalar, ilmiy tadqiqot natijalari birin-ketin dunyo yuzini ko'rib, ko'plab ibora lug'atlari nashr etilgan bo'lsa-da, lekin hozirgacha olimlar "成语(turg'un ibora)"ning aniq ta'rifi bo'yicha bir to'xtamga kelmaganlar. Xitoy tilidagi turg'un iboralar asosan to'rtta iyeroglifdan tashkil topib, tuzilishi va kelib chiqishi jihatdan turli xildir, ba'zilarini to'g'ridan to'g'ri tushunish mumkin bo'lsa (望子成龙 wàng zǐ chéng lóng), ba'zilarini kelib chiqish tarixini bilmasdan tushunish qiyin hisoblanadi (叶公好龙 yè gōng hǎo lóng). Ko'p sonli xitoy iboralari orasida keng qamrovli madaniy ahamiyatga ega bo'lgan "hayvon iboralari" xitoy iboralari orasida alohida o'ringa ega hisoblanadi. Hayvonlarga oid ayrim iboralar, ba'zilar bevosita ibora tarkibidagi hayvon nomini o'z ichiga oladi; ba'zilarida esa hayvonlarning ma'nolari iboralarda yashiringan bo'lib, ammo tom ma'noda hayvonlarning nomlari iborada qo'llanilmaydi. Biz ushbu maqolamizda o'rganib chiqqan hayvon iboralari bir yoki bir nechta hayvon nomini o'z ichiga olgan iboralar. Yuqorida biz xitoy tilidagi hayvonlar nomlari bilan bog'liq iboralarning shakllanishini va taraqqiyotini to'rt qismga bo'lib o'rganib chiqdik, ya'ni: Mif va afsonalar yoki ertaklar orqali hozirgi kunga yetib kelgan hayvon nomlari ishtirok etgan iboralar; Tarixiy voqealardan olingan iboralar; Qadimgi kitoblardagi jumalardan olingan iboralar; Xorijiy madaniyatlardan kirib kelgan iboralar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. 曾小峰,唐校平.“功能对等理论”看十二生肖相关动物成语的翻译[J].海外英语,2013(24):177-178+199.
2. 汉语成语大全第3版. - 北京: 商务印书馆国际有限公司, 2017.4
3. 鲁海燕.目的论视角下汉语动物类成语的英译策略研究[J].南京工程学院学报(社会科学版),2023,23(01):49-54.
4. 莫彭龄.关于“成语文化”产业化的构想[J].常州工学院学报(社科版),2010.
5. Ozodjon Ochilov. O‘zbekcha - xitoycha, xitoycha - O‘zbekcha maqol, matal va iboralar lug‘ati.- 北京: 人民出版社,2011, 101-102 betlar.
6. 徐曦.动物成语的汉英翻译策略[J].哈尔滨职业技术学院学报,2022(06):143-145.
7. 于婧阳,朴美慧.动物成语隐喻认知研究[J].沈阳师范大学学报(社会科学版),2015,39(04):109-111.
8. 郑玉斌.浅析汉语所涉动物成语的英译方法[J].海外英语,2019(20):70-71+74.
9. URL: <https://www.chazidian.com>

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-70-73
UDC 82-3

**INTERRELATION OF THE CONCEPTS "LIFE" AND "PERSONALITY"
(BASED ON THE NOVEL "A LITTLE LIFE" BY H. YANAGIHARA)**

ZHARYLKASSYN F.B.

Master Student, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World
Languages

Scientific Supervisor PhD, prof. **SALZHANOVA L.E.**
Almaty, Kazakhstan

Annotation. *The article considers the concepts of "Life" and "Personality" based on the work of H. Yanagihara "A Little Life". Since these concepts play an important role in the philosophical, psychological and social studies of humanity, their interrelation and significance are discussed within the framework of the article. The scientific study of the two concepts in the novel "A Little Life" opens the way to a philological understanding of human nature, its innermost secrets, as well as the importance of its own place in the social context. Therefore, the semantic content of both concepts also changes and becomes relevant. Since the characters of the novel are young representatives of the modern era, the interweaving of concepts also gives interesting results.*

Key words: *linguistic picture of the world, concept, life, personality.*

Introduction

Society, which is rapidly changing based on the speed of modern technology, brings many changes and innovations to science. In philological and linguistic science, language and the complex of units in this system cannot remain untouched, since they are the only intensively studied part of the cognitive-conceptual field. This is because a person continuously learns throughout his life in the process of knowing the world, receives various messages, processes information, tries to understand their differences, compares them as much as possible, remembers them if necessary, and turns them into his own fund. After all, data and information are processed in accordance with the data in the world. The simplest data is associated with the nature, or rather, with the properties, of each object. The set of these funds, in which the linguistic form is presented, gives a picture of the world in language.

Literature review

The diversity of the linguistic picture of the world, reflected in similar or sometimes dissimilar concepts, has been written by scientists: L. Wittgenstein, L. Weisgerber, M. Heidegger, A. Babushkin, E. Kubryakova, V. Karasik, A. Islam, E. Suleimenova and others. In addition, a number of world-famous scientific collections and works have been published on these issues, for example: *Wie Sprache die Welt erfindet* [1]; *Welt und Sprache* [2]; *Language Picture of the World and Associative Lexicography* [3]; *Sprache und geistige Gestaltung der Welt* [4]; *Cognitive Linguistics* [5] and others. A concept is a rational concept represented by the most uniquely ordered structures of signs formed on the basis of reason, cognition and personal experience. In general, what is a concept, how to recognize it, general directions and views on the nature of the concept are mentioned in the works of scientists N. Chomsky, A. Vezhbitskaya, N. Artyunova, D. Lakoff, G. Fillmore, Y. Apresyan, V. Maslova, Y. Karaulov and others. In his research, D. Lakoff considers the concept as a mental structure, a structure of knowledge representation, a substantive unit of collective consciousness. The concept problem has been studied in Russian linguistics since the beginning of the 20th century. Many researchers rely on the views of S.A. Askoldov, who formulated a scientific conclusion about the concept in Russian linguistics in 1928. The scientist defined the concept as a structure of thought that replaces a number of objects, actions, and homogeneous thinking functions in thought processes [6, p. 279]. In his scientific work, V.I. Karasik defines the concept as mental

knowledge about life experience stored in a person's memory [7, p. 41]. B. Tileuberdiev emphasizes that understanding concept words, their meaning and significance begins with the individual and provides information about the mindset and worldview of social classes and an entire nation [8, p. 88]. E.D. Suleimenova writes: "The cognitive development of the language is carried out as a result of active cognition and mastery of being, therefore, language can be considered one of the tools for mastering the world" [9, p. 127].

Methods

This study employs a qualitative conceptual analysis to explore the correlation between the concepts of "life" and "personality" in Hanya Yanagihara's novel *"A Little Life"*. The research is grounded in literary analysis, conceptual criticism.

Two primary methods are used:

1. Textual Analysis – Through close reading of the novel, the study focuses on key episodes involving Jude St. Francis, analyzing how his experiences reflect the intersections of trauma, identity, and human existence.

2. Conceptual Mapping – Instances where "life" and "personality" appear or are implied are categorized and examined, with attention to metaphors, internal monologues, and ethical dilemmas that illustrate the development of these concepts throughout the narrative.

Participants

As this study is qualitative and text-based, there are no human participants in the traditional empirical sense. Instead, the "participants" are the literary characters created by Hanya Yanagihara, whose psychological and existential dimensions serve as the primary focus of analysis. Particular emphasis is placed on Jude St. Francis, whose life narrative offers a rich site for examining the interaction between the concepts of "life" and "personality." Supporting characters such as Willem, JB, Malcolm, and Harold are also considered insofar as they influence or reflect Jude's personal development and self-conception.

Materials and Tools

Yanagihara, H. *A Little Life*. – New York: Doubleday, 2015. – 688 p. This novel forms the central material for analysis. It is examined in its entirety, with special focus on chapters that detail the psychological, social, and existential experiences of the protagonist.

Results

The concept of "life" can be one of the central elements of the conceptual sphere of each language. According to the "Etymological Dictionary of the Modern English Language" of Ernest Weekly, the word "life" comes from the Anglo-Saxon "lif" meaning "life". The Old Norse word "lif" means "life, body", and it combines the meaning of "continuation" with the meaning of "departure" [10, p. 422]. In order to determine the conceptual nature of the concept of "life", it is necessary to analyze the definitions of the lexeme "life". The following definitions are offered in the Cambridge and Oxford dictionaries:

1. The period between birth and death, or the experience or state of life [11];
2. A particular type or part of someone's experience [11];
3. The quality that distinguishes people, animals, and plants from objects, substances, and things that are dead [11];

4. The state, quality, or fact of being a living person or animal; human or animal existence [12].

It is known that the term personality means "the quality or fact of being human." This word comes from the Old French *personalité* and the medieval Latin *personalitatem*, and their root lies in the meaning of *personalis* (personal). The word "personality" has been known since 1795 in the sense of "the inherent characteristic of a being that considers itself to be" [11]. The Cambridge and Oxford dictionaries give the following definitions of the conceptual nature of the concept of "personality":

1. It is the way in which a person expresses himself or herself and interacts with the world around him or her [11];
2. It is the set of characteristics and qualities that make up a person's identity, including his or her thoughts, feelings, and behavior [11];

3. A person's unique set of characteristics, traits, and behavior [12].

In the directions of modern linguistics cognitive linguistics, linguocultural studies, sociolinguistics, the concepts of "Life" and "Personality" are studied as a complex category. In cognitive linguistics, the concept of "Life" helps to understand the life experience of a person, and the concept of "Personality" his personal characteristics. They deepen the cognitive processes of a person and his perception of the world. In the process of understanding the two concepts in the novel "A Little Life" by H. Yanagihara, we noticed that they are not only interconnected, but also complex in their relationship. And the essence of the concepts of "Life" and "Personality" can show the meaning of this concept in American cognition and the peculiarities of its perception:

Life is a quest for meaning, often obscured by the fog of suffering; Jude's life as a journey was marked by a longing for purpose amidst the chaos. In American culture, life is perceived as a series of positive and negative events. Here, a person is not able to fully control events. Jude's life is a journey of purpose amidst chaos, which contributes to his development as a person: *Life like a tapestry woven with threads of connection, yet for Jude, it often felt like a frayed fabric, with too many loose ends that left him isolated.* This sentence describes life as a "fabric" where the "connected threads" represent the relationships and tensions between people. Each thread of the woven life is a human relationship, experience, and emotion. However, for the main character Jude, this "fabric" seems very "worn" or "torn", there are many "gaps" in his life. *Life as a paradox, a constant dance between hope and despair; Jude often felt caught in a storm where light seems distant.* This comparison shows life as a "paradox", where "hope" and "sadness" are often repeated, depicted by a constant "dance". That is, the simultaneous existence of two opposing aspects of life (hope and sadness). This text shows the complex emotional situation in the life of the character: the struggle between hope and sadness, as well as the increasing difficulties and the disappearance of light (i.e. hope). Here, as a person, Jude is constantly trying to find a balance between positive outcomes and negative moments. *Jude's personality, like a fragile glass sculpture, reflected the beauty and pain of his existence, easily shattered by the weight of his past.* Jude takes his life experiences, especially his pain, as the basis of his personality. The fragile glass sculpture, on the one hand, represents beauty, on the other hand, it also reflects his vulnerability. A person's personality is a structure that accumulates his past, his joys and sorrows. Jude's personality, consisting of the beauty and pain of his life, easily shattered by the weight of his past, indicates that he is going through a difficult path, consisting of the beauty and pain of his life, easily shattered by the weight of his past.

Such a connection between personality and life allows a person to know himself and rise to a new level and status. Thus, the interweaving of the concepts of life and personality reflects the complex dynamics in Jude's life, every challenge, every connection and every paradox are important elements in his development.

Discussion

The findings demonstrate that in *A Little Life*, life and personality are not separate or fixed constructs, but rather fluid, intertwined phenomena shaped by past trauma, relational dynamics, and existential choice. The novel challenges the reader to consider how deeply personal suffering can define the boundaries of identity, and whether healing is ever fully possible without a coherent sense of self. Jude's character exemplifies the philosophical tension between existence and essence, as he continuously struggles to assign meaning to a life dominated by pain. The novel critiques traditional narratives of resilience by portraying a protagonist who, despite external support, remains internally fractured. Furthermore, the novel contributes to contemporary discussions in trauma literature by presenting a non-linear psychological narrative, in which memory and personality are not tools for progress, but mechanisms of survival and self-defense. The study also raises broader questions for conceptual literary analysis: To what extent can literature encapsulate the complexity of human identity? And how do fictional narratives allow readers to explore ethical and philosophical dimensions of life that may be inexpressible through empirical language?

Conclusion

We can see that the concepts of “Life” and “Personality” are clearly visible on the basis of Haniya Yanagihara’s work “A Little Life”. Human life consists of a series of positive and negative events, and the ability to control these events is limited. Negative experiences and difficulties sometimes not only negatively affect the formation of a person as a person, but also become a necessary component of growth, development and self-knowledge. As a person, the life path of each person is a journey of self-knowledge and overcoming internal struggles. H. Yanagihara, through her novel, provides an opportunity to study these two concepts in detail. As a result of analyzing the essence and content of the two concepts in the article, as well as their interweaving and artistic value, it is possible to determine the complexity of human existence and the difficulties of becoming a person. These concepts allow us to deeply understand the multifaceted nature of human existence, the social and internal struggle of the individual, as well as the meaning of life.

REFERENCES

1. Damian Jurt / Bündner Kunstmuseum Chur. *Wie Sprache die Welt erfindet*. GWV Fachverlage GmbH, Wiesbaden, 288 Seiten. ISBN 978-3-95476-631-4
2. J. Behnke (2006). *Welt und Sprache*. In: *Grundlagen der statistischen Datenanalyse*. VS Verlag für Sozialwissenschaften. <https://doi.org/10.1007/978-3-531-90003-2>
3. *Language Picture of the World and Associative Lexicography*. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta Seriya 2 Jazykoznanije*, 18(1), April 2019.
4. Weisgerber, Leo. *Sprache und geistige Gestaltung der Welt*. In: Präsidium des Pädagogischen Hochschultages [Hrsg.]; Geschäftsstelle des Arbeitskreises Pädagogischer Hochschulen [Hrsg.]: *Didaktik in der Lehrerbildung. Bericht über den vierten Deutschen Hochschultag vom 7. bis 10. Oktober 1959 in Tübingen*. Weinheim: Beltz, 1964, S. 5–16. (Zeitschrift für Pädagogik, Beiheft; 2). URN: urn:nbn:de:0111-pedocs-235248. DOI: 10.25656/01:23524
5. Evans, V., & Green, M. C. (2006). *Cognitive Linguistics: An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press. *London Journal of Humanities and Social Science*, Volume 22, Issue 19. Online ISSN 2515-5792
6. Askoldov-Alekseev, S.A. *Koncept i slovo // Russkaya slovesnost'. Ot teorii slovesnosti k strukture teksta: antologiya / pod red. V.P. Neroznaka*. – M.: Academia, 1997. – S. 267–279.
7. Karasik, V.I. *Yazykovoy krug: lichnost', kontsepty, diskurs*. – M., 1997. – S. 41–42.
8. Tileuberdiev, B.M. *Qazaq onomastikasynyn lingvokontseptologiyalyq negizderi*. – Almaty: Arys, 2007. – 280 b.
9. Suleymenova, E.D. *Ponyatie smysla v sovremennoy lingvistike*. – Alma-Ata: Mektep, 1989. – 160 s.
10. Weekly, E. *An etymological dictionary of modern English*. – London, 1921. – 1660 p.
11. *Cambridge Dictionary | English Dictionary, Translations & Thesaurus*. URL: <https://dictionary.cambridge.org/>
12. *Oxford English Dictionary*. URL: <https://www.oed.com/>
13. Yanagihara, H. *A Little Life*. – New York: Doubleday, 2015. – 688 p.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-74-77

ЭМОЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНО-КУЛЬТУРНО-НАЦИОНАЛЬНО-ИДЕНТИЧНОСТНОЕ ОДИНОВЕДЕНИЕ АУДАРУДАҒЫ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ СӘЙКЕСТІК

АКБОТА БЕДЕЛБАЙ

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің студенті

Ғылыми жетекші – Н.Р. ШЕНГЕЛБАЕВА

Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Жұмыста эмоционально-духовно-культурно-национально-идентичностное единство аудару барысында ұлттық-мәдени сәйкестікті сақтау мәселесі қарастырылады. Фразеологизмдер – белгілі бір халықтың дүниетанымы, тарихы, мәдениеті мен ұлттық ерекшеліктерін бейнелейтін тұрақты тілдік құрылымдар. Оларды аудару кезінде тек мағыналық дәлдік емес, сонымен қатар сол тілдің мәдени ерекшеліктерін жеткізу маңызды. Зерттеуде фразеологиялық бірліктердің аудармадағы ерекшеліктері, олардың мағыналық, эмоционалық және стилистикалық аспектілері талданып, ұлттық-мәдени сәйкестікті сақтау жолдары қарастырылады.

Кілт сөздер. Фразеологиялық бірліктер, ұлттық-мәдени сәйкестік, лингвомәдениеттану, эмоцияны білдіретін фразеологиялық бірліктер, прагматикалық және семантикалық аспектілері.

Аннотация. В работе рассматривается проблема сохранения национально-культурной идентичности в процессе перевода фразеологизмов, выражающих эмоциональное состояние. Фразеологизмы – устойчивые языковые структуры, отражающие мировоззрение, историю, культуру и национальные особенности конкретного народа. При их переводе важна не только смысловая точность, но и передача культурных особенностей этого языка. В исследовании анализируются особенности фразеологизмов в переводе, их смысловые, эмоциональные и стилистические аспекты, рассматриваются пути сохранения национально-культурной идентичности.

Ключевые слова. Фразеологические единицы, национально-культурная идентичность, лингвокультурология, фразеологические единицы описывающие эмоции, прагматические и семантические аспекты.

Annotation. The work considers the problem of preserving national and cultural identity in the process of translating phraseological units expressing emotional states. Phraseological units are stable linguistic structures that reflect the worldview, history, culture, and national characteristics of a particular people. When translating them, it is important not only to have semantic accuracy, but also to convey the cultural characteristics of this language. The study analyzes the features of phraseological units in translation, their semantic, emotional and stylistic aspects, and examines ways to preserve national and cultural identity.

Key words. Phraseological units, national and cultural identity, linguoculturology, phraseological units describing emotions, pragmatic and semantic aspects.

Фразеологиялық бірліктер тіл мен мәдениеттің маңызды элементтері болып табылады, олар тілдік көрініс пен мәдени сәйкестілік арасындағы байланыс қызметін атқарады. Олар тарихи, әлеуметтік және символдық контексттерді бейнелейді, бұл оларды мәдени ерекшеліктерді түсіну және жеткізу үшін баға жетпес етеді. Мәдени лингвистика лингвистикалық бірліктердің ұлттық және мәдени семантикасын зерттейді, оларды мазмұн мен реңктердің толық көлемінде түсіну үшін, оларды ана тілі мен белгілі бір мәдениеттің қабылдауына мүмкіндігінше жақындатуға тырысады. Бұл зерттеу саласы фразеологиялық

бірліктердің аударылу ерекшеліктерін, олардың мағыналық, эмоциялық және стилистикалық аспектілерін талдай отырып, мәдени сәйкестікті сақтау жолдарын қарастырады.

Тіл мен мәдениеттің байланысы осы күнге дейін әлі зерттеліп келе жатқан мәселелердің бірі болып табылады. Маслова В. А. Тіл мен мәдениеттің өзара байланысы туралы: «Өз генезисіндегі кез - келген тіл-адамның әлемді құратын өзін-өзі қамтамасыз ететін күш емес, қоршаған әлемді бейнелеуінің нәтижесі; 2) тіл негізінен адамның физиологиялық ұйымының ерекшеліктеріне бейімделген, бірақ бұл ерекшеліктер тірі организмнің қоршаған әлемге ұзақ уақыт бейімделуінің нәтижесінде пайда болды; 3) тілдік континуумнан тыс тең емес бөліну бастапқы номинация кезеңінде пайда болады. Бұл ассоциациялардың теңсіздігімен және бұрынғы дәуірлерден қалған тілдік материалдардың айырмашылығымен түсіндіріледі.», - деп жазады [1, 62 б.]. Фразеологиялық бірліктер сөйлеушілерге күрделі эмоциялар мен идеяларды тиімдірек жеткізуге мүмкіндік беретін тілге тереңдік пен жан-жақтылық береді. Олар көбінесе белгілі бір мәдениетке тән метафораларды немесе символизмдерді қолданады, бұл сөйлеудің экспрессивтілігін арттырады. Бұл бірліктер қоғамдастықтың мәдени мұрасы мен ұлттық ерекшелігін көрсетеді. Олар ұлттық мақал-мәтелдер, алалаушылық және мәдени дәстүрлер негізінде қалыптасады, бұл оларды әр тілге ғана тән етеді. Фразеологиялық бірліктер сөздік қорын кеңейтеді және тілді байытады, оны жарқын және қызықты етеді. Фразеологиялық бірліктер халықтың тарихын, құндылықтары мен дүниетанымын көрсетеді. Олар халықтың ұжымдық психологиясы мен менталитетін бейнелейді, олардың әдет-ғұрыптарын, дәстүрлері мен нанымдарын түсінуге мүмкіндік береді. Бұл бірліктер мәдени стереотиптерді, стандарттарды және архетиптерді ұрпақтан-ұрпаққа сақтайды. Олар мәдени білім мен құндылықтарды беру құралы. Фразеологиялық бірліктерді түсіну тиімді мәдениетаралық қарым-қатынас үшін өте маңызды. Олар тілдің мәдени контекстіне көз жүгіртуге мүмкіндік беру арқылы мәдени кедергілерді жеңуге көмектеседі.

Эмоциялық көңіл-күйді білдіретін фразеологиялық бірліктер белгілі бір қоғамдардың мәдени нормаларымен, құндылықтарымен және тарихи контекстімен тығыз байланысты. Бұл ерекшеліктер метафораларды таңдауда, эмоционалды экспрессияның қарқындылығында және сезімдерді білдірудің әлеуметтік ережелерінде көрінеді. Телия В. Н. : «Фразеологиялық бірліктер көбінесе халықтың тарихы мен мәдени маңыздылығын айқын көрсетеді. Тілдік мағыналардың белгілі бір мәдени кодпен байланысы, біздің көзқарасымыз бойынша, мәдени және Ұлттық коннотациялардың мазмұнын құрайды, бұл тек фразеологиялық бірліктер мен сөздердің мағыналарына ғана емес, сонымен бірге бүкіл мәтіндердің мағынасына да мәдени маңызды белгілер береді.», - деп жазады [2, 219 б.]. Әрбір халықтың өмір салты мен ойлау жүйесі оның тілінде, әсіресе тұрақты тіркестер мен фразеологиялық бірліктерде көрініс табады. Олардың құрамындағы метафоралар, символдар мен ассоциациялар белгілі бір ұлттың дүниетанымдық ерекшеліктерін ашып көрсетеді.

Алефиренко Н. Ф.: «Когнитивті-семиологиялық тәсіл тұрғысынан лингвомәдениеттанудың міндеттері әлдеқайда кең: тіл мен сөйлеудің функционалдық бірлігінде мәдени маңызы бар ақпаратты ұйымдастыру, өңдеу, сақтау және жеткізудің вербалды механизмдерін зерттеу.», - деп жазады [3, 81 б.]. Бұл тұрғыда лингвомәдениеттану тек тіл мен мәдениеттің өзара әрекеттесуін зерттеп қана қоймай, сонымен қатар белгілі бір этностың дүниетанымы, ұлттық құндылықтары және тарихи жадының тілдік бірліктерде қалай көрініс табатынын талдайды. Лингвистикалық бірліктер мәдени ақпаратты жинақтаушы әрі тасымалдаушы құрал ретінде қызмет етеді, ал олардың семантикалық құрылымын зерттеу арқылы халықтың когнитивті әлемін тануға болады. Осыған байланысты, лингвомәдениеттанудың міндеттері мәдени кодтарды, символиканы, ұлттық ерекшеліктерді ашып көрсету және оларды тілдік деректер арқылы сипаттау болып табылады.

Эмоциялық көңіл-күйді білдіретін фразеологиялық бірліктерді аударудағы ұлттық-мәдени сәйкестікті сақтау қиын және көбінесе аудару кезінде қолданылатын аударма тәсілдері оны дәл жеткізе алмайды. Федоров А. В. эквиваленті жоқ терминдер туралы: «Осы немесе басқа терминнің нақты және тұрақты лексикалық сәйкестіктерінің болмауы 1) оның

мағынасын контексте жеткізе алмау (кем дегенде сипаттамалық және бір сөзбен емес, бірнеше сөзбен), 2) болашақта оның аударылмайтындығын білдірмейді», - деп жазады [4, 156 б.]. Әр тілдің тарихы қоғам өміріндегі тұрақты өзгерістерге, өндірістің, мәдениеттің, ғылымның дамуына байланысты сөздік құрамының үнемі өзгеруін көрсетеді. Эмоциялық көңіл-күйді білдіретін фразеологиялық бірліктерді аударудағы ұлттық-мәдени сәйкестікті сақтау қиын және көбінесе аудару кезінде қолданылатын аударма тәсілдері оны дәл жеткізе алмайды. Себебі әрбір тілдің фразеологиялық қоры сол халықтың тарихи, әлеуметтік және мәдени ерекшеліктерімен тығыз байланысты. Кейбір тұрақты тіркестердің мағынасы тек сол мәдениетке тән символдар мен ассоциацияларға негізделгендіктен, оларды басқа тілге тікелей аудару мүмкін болмай жатады. Сонымен қатар, бір тілдегі эмоциялық реңктер екінші тілде дәл сондай әсер қалдырмауы мүмкін. Осы себепті аудармашылар балама тәсілдерді – мағыналық сәйкестікті іздеу, бейімдеу немесе түсіндірмелі аударма қолдануға мәжбүр болады. Бірақ бұл әдістер түпнұсқаның көркемдік және ұлттық ерекшеліктерін толық жеткізе алмауы мүмкін.

Эмоциялық көңіл-күйді білдіретін фразеологиялық бірліктерді аударуда келесі аударма тәсілдері қолданылады:

Эквивалентті аудару тәсілі – бұл аударылатын тілде мағынасы мен экспрессивтілігі толығымен сәйкес келетін тұрақты фразеологиялық бірлікті пайдалану. Яғни, түпнұсқа тілдегі фразеологиялық бірлік пен аударма тіліндегі балама мағына, құрылым және стилистикалық реңк бойынша толық үйлесуі керек. Бұл тәсілдің ерекшеліктері аударманың мағыналық сәйкестігі толық сақталады, экспрессивтілік және эмоционалдық реңкі өзгермейді және екі тілдегі фразеологиялық бірліктердің қолдану аясы бірдей. Мысалы, ***Her rude demeanor made my blood boil.*** – ***Оның дөрекі мінез-құлқы менің қанымды қайнатты.*** Бұл жерде *make one's blood boil* – "ашуын келтіру, ашуландыру" деген мағынаны білдіреді. Қазақ тіліндегі "қанын қайнату" фразасы дәл осы мағынаға сәйкес келеді, сондықтан бұл эквивалентті аударма болып табылады.

Фразеологиялық балама – бір тілдегі тұрақты тіркесті екінші тілдегі мағынасы мен эмоциялық реңкі ұқсас фразеологизммен аудару тәсілі. Бұл әдіс түпнұсқа мәтіндегі мәнерлілікті, көркемдік ерекшелікті және ұлттық-мәдени реңкті барынша сақтауға мүмкіндік береді. Мысалы, ***He was sick at heart after hearing about the tragic accident in the news*** – ***Жаңалықтағы қайғылы оқиға туралы естігеннен кейін оның жүрегі қарс айырылды.*** Бұл мысалда "sick at heart" фразеологиялық бірлігі жүрегі қарс айырылды деп аударылған, өйткені бұл екі тілде де бірдей мағыналық және эмоциялық жүктемені сақтайды. Ағылшын тіліндегі "sick at heart" тіркесі терең қайғы мен мұңды білдіреді, ал қазақ тіліндегі "жүрегі қарс айырылу" дәл осы мағынаны береді.

Сипаттама аударма – түпнұсқадағы фразеологиялық бірліктің тура аудармасы болмаған жағдайда, оның мағынасын сипаттап, түсіндіру арқылы аудару әдісі. Бұл тәсіл көбінесе аударма тілінде балама фразеологиялық бірлік болмаған немесе тура аударма арқылы мағынаны жеткізу мүмкін болмаған жағдайда қолданылады. Сипаттама аударманың ерекшелігі – фразеологиялық бірліктің бейнелі құрылымы аудармада өзгеруі мүмкін, бірақ оның негізгі мағынасы сақталады. Бұл әдіс аударманың дәлдігі мен оқырманға түсініктілігін қамтамасыз ету үшін қолданылады. Мысалы, ***She hit the nail on the head when she identified the main problem*** – ***Ол негізгі мәселені дәл тапты.*** Бұл тұрақты тіркес ағылшын тілінде қандай да бір мәселенің нақты шешімін табуды немесе дұрыс ой айтуды білдіреді. Қазақ тілінде тікелей баламасы болмағандықтан, оның мағынасы сипаттама аударма тәсілі арқылы берілді.

Мәдени бейімдеу – аударма барысында түпнұсқа тілдегі фразеологиялық бірлікті мақсатты аудиторияның мәдени ерекшеліктеріне сай етіп өзгерту тәсілі. Бұл әдіс аудармадағы мағыналық дәлдікті сақтау үшін емес, керісінше, оқырманға немесе тыңдаушыға таныс әрі түсінікті баламаны ұсыну үшін қолданылады. Мәдени бейімдеудің ерекшеліктері - түпнұсқа фразеологиялық бірлік тікелей аударылмайды, оның орнына аударма тіліндегі оқырманға жақын әрі түсінікті балама қолданылады; ұлттық мәдениетке сай келмейтін ұғымдар мен

бейнелер жергілікті мәдени құндылықтармен сәйкестендіріліп беріледі. Бұл тәсіл аударма тіліндегі эмоционалды-экспрессивті реңкті сақтап, мәтінді табиғи әрі қабылдауға ыңғайлы ету үшін қолданылады. Мысалы, *She had her haid in the clouds and didn't hear what I said – Ол басы айналып жүргеннен мені естімеді*. Берілген мысалдағы "She had her head in the clouds and didn't hear what I said" ағылшын тіліндегі тұрақты тіркес "to have one's head in the clouds" – «арманшыл болу», «шындықтан алшақ ойлау», «назар аудармау» деген мағынаны білдіреді. Алайда, қазақ тілінде бұл фразаны тура аудару («Оның басы бұлттың ішінде болды») мағынасын толық жеткізе алмайды. Сондықтан, мәдени бейімдеу тәсілі арқылы "Ол басы айналып жүргеннен мені естімеді" деп аударылған. Бұл аударма қазақ оқырманына түсінікті әрі табиғи болып естіледі. Мұнда "басы айналу" тіркесі адамның ойы шашыраңқы немесе бір нәрсеге алаңдап тұрғанын білдіреді, яғни түпнұсқа мағынасы сақталғанымен, қазақ тіліндегі балама тәсілмен жеткізілген.

Жалпы, фразеологиялық бірліктерді аудару тек тілдік емес, сонымен қатар мәдени құбылыс болып табылады. Оларды дұрыс жеткізу үшін аудармашы екі мәдениеттің де ерекшеліктерін терең түсінуі қажет. Фразеологиялық бірліктерді аударудың түрлі тәсілдері арқылы түпнұсқаның мәні мен әсерін сақтау, мәдени сәйкестікті қамтамасыз ету мүмкіндігі артады.

Қорытынды

Фразеологиялық бірліктер – тіл мен мәдениеттің ажырамас бөлігі, олар халықтың дүниетанымын, ұлттық ерекшеліктерін және мәдени мұрасын бейнелейді. Олардың мағыналық құрылымы белгілі бір қоғамның тарихи, әлеуметтік және мәдени тәжірибесіне негізделгендіктен, аудармада мағынасын дәл жеткізу көптеген қиындықтар тудырады. Фразеологиялық бірліктерді аудару барысында олардың мазмұны ғана емес, сонымен қатар бейнелілігі, экспрессивтілігі және ұлттық-мәдени ерекшеліктері де ескерілуі қажет. Бұл тұрғыда мәдени бейімдеу маңызды рөл атқарады, себебі ол түпнұсқа тілдегі тіркестерді мақсатты аудиторияның мәдени ерекшеліктеріне сәйкестендіріп, оқырманға немесе тыңдаушыға түсінікті етіп жеткізуді көздейді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208с.
2. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
3. Алефиренко Н. Ф. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка: учеб. пособие / Н.Ф. Алефиренко.: Флинта, Наука; Москва; 2010.
4. Федоров А. В. Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы): Для институтов и факультетов иностр. языков. Учеб. пособие. — 5-е изд. — СПб.: Филологический факультет СПбГУ; М.: ООО «Издательский Дом «ФИЛОЛОГИЯ ТРИ», 2002. - 416 с. — (Студенческая библиотека).

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-78-81

УДК 81'25:811:111:811.512.122'42

СӨЗ ТІРКЕСТЕРІН АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕН ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ БЕРУДЕГІ ПРАГМАТИКАЛЫҚ БЕЙІМДЕЛУ

НҰРЖАНҚЫЗЫ АНЕЛЯ

Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті, Филология факультетінің
студенті

Ғылыми жетекшісі – ШЕНГЕЛБАЕВА Н.Р.

Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Көркем аударма – бұл тек сөздерді аудару ғана емес, сонымен қатар түпнұсқаның эмоциялық, мәдени және әлеуметтік аспектілерін сақтай отырып, мақсатты аудиторияға қолжетімді етіп жеткізу процесі. Зерттеу прагматикалық бейімдеудің түрлі әдістерін, оның ішінде мәдени реалийлерді аудару, эмоциялық әсерді жеткізу, тілдің прагматикалық функцияларын ескеру, сондай-ақ аудармада қажетті өзгерістер енгізуді талдайды. Мақалада «Полианна» шығармасының аудармасы арқылы прагматикалық бейімдеудің әдістері мен оның әдеби шығармаларды аударудағы рөлі көрсетілген.

Тірек сөздер. Көркем аударма, прагматикалық бейімдеу, мәдениет, реалияға эмоциялық әсер, аударма әдістері, аударма тілінің ерекшеліктері

Аннотация. Статья рассматривает вопросы прагматической адаптации при переводе художественных произведений. Художественный перевод включает не только перевод слов, но и сохранение эмоциональных, культурных и социальных аспектов исходного текста при его адаптации для целевой аудитории. Исследование анализирует различные методы прагматической адаптации, включая перевод культурных реалий, передачу эмоционального воздействия, учет прагматических функций языка, а также необходимость внесения изменений в перевод. На примере перевода произведения «Полианна» в статье показаны методы прагматической адаптации и их роль в художественном переводе.

Ключевые слова. Художественный перевод, прагматическая адаптация, культура, реалия, эмоциональное воздействие, методы перевода, особенности языка перевода.

Annotation. This article explores the issues of pragmatic adaptation in the translation of literary works. Literary translation involves not only translating words but also preserving the emotional, cultural, and social aspects of the original text while making it accessible to the target audience. Research analyzes various methods of pragmatic adaptation, including the translation of cultural realities, conveying emotional impact, considering the pragmatic functions of language, and making necessary adjustments in the translation. The significance of pragmatic adaptation lies in maintaining the correspondence with the original text while preserving its ability to impact the reader. Using the translation of "Pollyanna" as an example, the article illustrates the methods of pragmatic adaptation and its role in literary translation.

Keywords. Literary translation, pragmatic adaptation, culture, realities, emotional impact, translation methods, features of translation language.

Көркем аударма – бұл ең күрделі аударма түрлерінің бірі, ол шығармашылық көзқарасты талап етеді. Аударма барысында аудармашы түпнұсқаның әдеби ерекшеліктерін барынша толық жеткізу мақсатында аударма тілінің барлық қажетті көркемдік құралдарын пайдаланады. Аудармашы өзіне тән ерекше мәтін құрай отырып, басқа тілдегі оқырманға аталған шығармамен танысуға мүмкіндік береді. Көркем аудармада маңызды міндеттердің бірі – оқыроманды автордың шығармашылығымен және стилімен таныстыру. Бұл үшін аудармашы

ең алдымен мәтіннің мазмұнын барынша дәл аударуға тырысады. Аударма процесінде аудармашы аударылатын тілдің нормаларын бұзбай, жанрлық-стистикалық талаптарға сай болуы керек. Сонымен қатар, аудармашы лексикалық және грамматикалық түрлендірулерді қолдана отырып, аударманың дәлдігін қамтамасыз етуге ұмтылады. Әдеби шығармаларды аударуда прагматикалық бейімделу дегеніміз – аудармашының тек тілдік ерекшеліктерді ғана емес, сондай-ақ мақсатты аудиторияның мәдени, әлеуметтік және эмоциялық аспектілерін ескере отырып жұмыс жасау процессі.

Прагматикалық бейімдеу дегеніміз – тілдік элементтерді аудару кезінде тек сөздердің немесе тіркестердің мағынасын ғана емес, сол контексттегі қарым-қатынас пен эмоцияларды, әлеуметтік норма мен мәдени ерекшеліктерді де ескеру. Бұл үдеріс барысында аудармашы өзара байланыс пен мәдени айырмашылықтарға сүйене отырып, мәтіннің прагматикалық аспектілерін бейімдейді.

Аудармаға өзгертулерді енгізу нақты аударма аудиториясынан қажет реакция алу үшін жасалады. Комиссаров В.Н. аударманы бейімдеудің төрт түрлі бейімдеу түрін бөліп көрсеткен:

Мәдени-тұрмыстық және географиялық реалийлерді аудару. Түпнұсқамен жұмыс істегенде аудармашы кейбір мәтін бірліктері, бастапқы мәтіннің оқырмандары үшін оңай қабылданғанымен, аударма қабылдаушыларына қиын болуы мүмкін екенін ескереді. Себебі олар басқа мәдениетке тән. Мұндай жағдайларда аудармашы оқырмандарға түсінікті болу үшін аударманы қосымша ақпаратпен толықтырады. Сонымен қатар, кейбір реалийлер, қатты маңызды болмаса, түсіріліп немесе жалпы ұғымдармен ауыстырылуы мүмкін.

Прагматикалық бейімдеудің бастапқы мәтіннің эмоционалдық әсерін жеткізу. Мәдениеттер арасында белгілі бір объектілер мен жағдайларды атаған кезде әртүрлі ассоциациялар пайда болуы мүмкін. Егер аудармада ассоциациялар сақталмаса немесе оқырманның түсінігін бұрмаласа, онда бастапқы мәтін мен аударма арасындағы прагматикалық әлеуеттің сәйкес келмеуі туралы айтуға болмайды. Мұндай жағдайда аудармашы осы бейімдеу түріне жүгінеді.

Нақты қабылдаушыға бағдарлау. Аударма мәтіні жалпы мағынаны сақтау мақсатында, әдетте, үлкен өзгерістерге ұшырайды. В.Н. Комиссаров мұндайда үшінші түрдегі бейімдеуді қолдануды ұсынады. Біріншіден, аудармашы белгілі бір жағдайларда автордың көздеген хабарламасын аударуды шешеді. Екіншіден, бастапқы мәтіннің прагматикалық әлеуетін сақтау үшін аудармашы түпнұсқада қолданылған әдістерден өзгеше тәсілдерге жүгінеді. Ақырында, бұл бейімдеу түрі әдеби шығармалардың, кинофильмдердің, телебағдарламалардың атауларын аударғанда, оларды қарапайым әрі таныс етіп көрсету мақсатында қолданылады.

Аударма алдында қойылған мақсат пен міндеттерді орындау. Көп жағдайда аудармашының басты мақсаты – аударманың адекваттығын қамтамасыз ету. Бірақ аудармашы басқа да міндеттерді қойып, оларды шешу барысында түпнұсқаның мәтінін өзгертуге немесе тіпті бұрмалауға шешім қабылдауы мүмкін.

Прагматикалық бейімдеудің төрт түрі аударма практикасында кеңінен қолданылады, өйткені олардың көмегімен аударма мәтіні өзінің аудиториясына бастапқы мәтіннің әсерін тудыра алады. Прагматикалық әсердің мақсаты – аударма қабылдаушысының мәтінді дұрыс түсінуі мен қабылдауы, оларда нақты бір реакция туғызу, белгілі бір сезімдерді ояту. Аударма мен түпнұсқаның оқырмандарының бірдей әсер алуы әрдайым кез келген аударма үшін міндетті мақсат бола алмайды. [1, 140].

Лексикалық бірліктердің прагматикалық мағыналары әр түрлі тілдерде көбінесе сәйкес келмейді, бұл аудармада қиындықтар туғызады. Мұндай айырмашылықтар әдетте осы мағыналардың жоғалуына әкеледі. Мысалы, эмоционалды «белгіленген» түпнұсқа тіл бірлігі аударма тілінде нейтралды сөзбен алмастырылады. Бұл жағдайда кері алмастыру мүмкін емес: аудармада нейтралды бірлік сөз эмоционалды бояуы бар сөзбен алмастырылуы мүмкін емес. Аудармада прагматикалық «белгіленген» лексиканың нейтралды сөзбен алмастырылуы тек

компенсация деп аталатын әдіс ретінде ғана қолданылуы мүмкін, бұл әдіс прагматикалық мағыналарды аударуда маңызды рөл атқарады. Бұл әдіс аударма мәтінінде «стилистикалық сипаттама, эмоционалдық бояу және тіркес бастапқы тіл мәтінінде қолданылған құралдармен және мәтіннің басқа бөліктерінде әртүрлі құралдармен білдірілуі мүмкін» деп түсіндіріледі.

Аудармадағы прагматикалық аспект тек сөздердің прагматикалық мағыналарын жеткізу ғана емес. Прагматикалық аспектін эквивалентті лексиканың аударылуы кезінде де ескеру қажет, бұған есімдер, географиялық атаулар және түрлі мәдени-тұрмыстық реалийлердің атаулары жатады [2, 108].

Көркем шығармаларды аударудағы прагматикалық бейімделу – бұл мәтіннің прагматикалық әсерін, яғни оқырманға әсер ету қабілетін сақтауға бағытталған процесс. Ол мыналарды қамтиды:

Мәдени шындықты беру: көптеген шығармаларда қайнар тілге тән мәдени ерекшеліктер бар. Аудармашы бұл шындықты мақсатты аудиторияға түсінікті етіп аударуы керек.

Автордың стилін сақтау: Аударма автордың дауысын, ирониясын, юморын, трагедиясын және басқа элементтерін сақтай отырып, түпнұсқаның стиліне сәйкес келуі керек.

Тілдің прагматикалық функцияларын ескеру: тілдің эмоцияларды білдіру, эффекттер жасау, оқырманмен байланыс орнату үшін қалай қолданылатынын ескеру маңызды.

Мәдени нормаларға бейімделу: Аудармашы мәтіннің бөтен немесе түсініксіз болып көрінбеуі үшін түпнұсқа тілдің – аударма тілдің мәдени нормалары мен құндылықтарын ескеруі керек.

Мысалы, «Полианна» шығармасында кездесетін көптеген мәдени ерекшеліктерді қарастырайық. Аудармада ескеру қажет ағылшын тіліндегі діни және мәдени мәтіндер қазақ тілінде басқаша түрленіп берілуі мүмкін. Олардың кейбірі қазақ мәдениетіне жат болуы мүмкін, сондықтан аудармашы бұл элементтерді немесе түсініктерді бейімдеуге мәжбүр болады.

Түпнұсқа және аударма	Талдау
However, I intend to make the best of it. [3, 7] Әрине, қолымнан келгеннің бәрін істеймін. [4, 5]	Бұл жерде түпнұсқадағы «make the best of it» тұрақты тіркесі аудармада мағыналық тұрғыдан өзгеріске ұшыраған. Ағылшын тіліндегі бұл фразеологизм «жағдайдың жақсы жағын табуға тырысу», «қолда бар мүмкіндікті пайдалану» деген мағына береді. Аудармада бұл мағына «қолымнан келгеннің бәрін істеймін» деп өзгертіліп, іс-әрекетке басымдық берілген. Сонымен қатар, түпнұсқадағы "However" (алайда, дегенмен) сөзі қазақша нұсқада "Әрине" деп өзгертілген, бұл мәтіннің эмоционалды реңкін өзгертеді. «Дегенмен, мен барымды саламын» деген аударманы ұсынамын
“As if ever anybody could be fond of her!” scorned Nancy [3, 13] - Оны жақсы көруге болады деп ойламаймын, - деп жауап қатты Нэнси [4, 13]	Түпнұсқадағы "As if ever" тіркесі күмәнділік пен мысқыл реңкін береді, бірақ аудармада бұл әсер жоғалған. Тіркестегі күмән мен ирония жоғалып, қарапайым пікірге айналған. "Scorned" (мысқылмен, менсінбей айту) етістігі "жауап қатты" деп жұмсартылған, бірақ Нэнсидің эмоционалдық күйін дәл бермейді.
«The Ladies’ Aid bought it for me» [3, 18] - Маған оны «Әйелдер Көмегі» алып берген еді. [4, 21]	Аудармада мәдени реалийлерді бейімдеу маңызды аспект болып табылады. Бұл дегеніміз – ағылшын мәдениетіне тән элементтерді қазақ мәдениетіне сәйкес келетіндермен ауыстыру немесе түсініктеме беру.

	Аудармашы осы жағдайда америкалық ұлттық ұйым туралы түсінікті сақтап, қазақ мәдениетіне сәйкес келетін нұсқасын ұсынады
I'm glad, after all, that she didn't come to meet me; because now I've got HER still coming , and I've got you besides [3, 21] Оның мені қарсы алуға келмегеніне қуаныштымын. Өйткені оны әлі білмеймін. Содан соң қасымда сіздер бармыздар. [4, 24]	"I've got HER still coming" тіркесінің негізгі мағынасы – онымен әлі кездесетін мүмкіндігім бар дегенді білдіреді, бірақ аудармада "оны әлі білмеймін" деп беріліп, бастапқы мәннен алшақ кеткен. <i>"Оның мені қарсы алуға келмегені тіпті жақсы болды. Өйткені онымен әлі кездесемін, ал қазір қасымда сіздер барсыздар!"</i>

Көркем шығармаларды аудару кезінде аудармашы тек тілді біліп қана қоймай, мәтінді, оның идеяларын, стилін және контекстін терең түсінуі керек. Екі тілдің де мәдени ерекшеліктерін зерттеп, түпнұсқаның мәдени шындықтарына сәйкестік немесе ұқсастық табу керек. Аударма түпнұсқа стиліне сәйкес келуі керек, автордың дауысын, ирониясын, әзіл-оспағын, трагедия, және басқа элементтерін сақтау керек. Аударма барысында (әсіресе тұрақты тіркестер, идиомалар мен мақалдарды аудару барысында) ең қолайлы шешімдерді табу үшін әр түрлі аударма әдістерін қолдануы керек [5, 102].

Көркем шығармаларды аударудағы прагматикалық бейімделу – бұл аудармашыдан жоғары кәсіби құзыреттілікті және лингвистикалық және мәдени нюанстарды терең түсінуді талап ететін күрделі процесс. Дұрыс орындалған прагматикалық бейімделу түпнұсқаның мағынасы мен стилін аудармада жеткізуге мүмкіндік береді, оның прагматикалық әсерін сақтайды және мәтінді мақсатты аудиторияға қол жетімді және қызықты етеді. Прагматикалық бейімдеу әдеби шығармаларды аударуда маңызды рөл атқарады. Аудармашы тек сөздерді аударумен шектелмей, мәтіннің эмоциялық, әлеуметтік және мәдени мағынасын да сақтауы керек. «Полианна» шығармасының аудармасы арқылы прагматикалық бейімдеудің әдістері мен маңызды аспектілерін қарастыра отырып, біз бұл үдерістің шығармашылық және мәдени маңызды екенін көреміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Комиссаров, В.Н. Современное переводоведение: учебное пособие / В.Н. Комиссаров. – М.: ЭТС, 2002. – 424 б.
2. Бархударов, Л.С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода) / Л.С. Бархударов. – М.: «Международные отношения», 1975. – 240 б.
3. Портер, Э. [1913]. Полианна. КАРО, 2016. – 281 б.
4. Портер Э. Полианна / Алматы: «Marfu Press» баспасы. – 2023. 300 бет.
5. Комиссаров, В. Н. [1990]. «Аударма теориясы». Мәскеу: Жоғары мектеп.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-82-85

АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕН ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ ТІКЕЛЕЙ ТӘРЖІМЕЛЕНГЕН КӨРКЕМ ШЫҒАРМАҒА АУДАРМАШЫЛЫҚ ТАЛДАУ

ТАНИРБЕРГЕН НАЗЕРКЕ

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Филология және көптілді білім беру институты

Жетекші: Филология ғылымдарының кандидаты, доцент - **ШЕНГЕЛБАЕВА Н.Р**
Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақала ағылшын тілінен қазақ тіліне тікелей аударылған көркем шығарманы аудармалық талдауға арналған. Ол аударма процесіндегі теориялық негіздерді, аудармашыны таңдауды, аударма кезінде туындайтын мәселелерді және аударманың мәтінді қабылдауға әсерін қоса алғанда, тәжірибелік аспектілерді де қарастырады

Тірек сөздер: тікелей аударма, көркем шығарма, мәдени алмасу, аударма тәсілдері, мәдени аспектілер, мәдени контекст.

Аннотация: Статья посвящена переводческому анализу художественного произведения, переведенного непосредственно с английского на казахский язык. Он также рассматривает практические аспекты процесса перевода, включая теоретические основы, выбор переводчика, проблемы возникающие при переводе, и влияние перевода на восприятие текста.

Ключевые слова: прямой перевод, художественное произведение, культурный обмен, переводческие методы, культурные аспекты, культурный контекст

Annotation: The article is devoted to the translation analysis of artwork, translated directly from English into Kazakh. it examines the practical aspects of the translation process, including the theoretical foundations, the choice of translator, the problems encountered in translation, and the impact of translation on the perception of the text.

Keywords: direct translation, artwork, cultural exchange, translation methods, cultural aspects, cultural context

Көркем аударма әртүрлі мәдениеттер арасындағы ойлар мен эмоциялар алмасуға ықпал ететін мәдени қарым-қатынастың маңызды аспектісі болып саналады. Жыл сайын шет тілдердегі шығармаларға деген қызығушылық артып, сапалы аударма қажеттілігі ерекше өзектілікке ие бола түсуде. Ағылшын тілінен қазақ тіліне тікелей аударма жасау әлемдік әдебиетке қолжетімділікті ашып қана қоймай, мәдени контексттерді түсіну мен түсіндіруге жаңа мүмкіндіктер туғызуда. Шетел кітаптары, әсіресе әдеби жанрдағы кітаптар жастар арасында үлкен қызығушылық пен танымалдылыққа ие. Бүгінгі таңда олардың тікелей қазақ тіліне аударылуы біздің қоғам үшін тиімді. Осы күнге дейін тек орысша аудармасы бар кітаптар, бүгінде қазақ тілінде де қолжетімді болғаны біздің тіліміздің дәрежесінің жоғарылағанының көрсеткіші.

Кітаптарды ағылшын тілінен қазақ тіліне тікелей аудару барысы мазмұны мен мәдени контекстін неғұрлым сапалы беруге ықпал ететін бірнеше негізгі артықшылықтарға ие. Ең алдымен - түпнұсқа мағынаны сақтау: тікелей аударма аралық тілдер арқылы бірнеше аудармада жоғалуы мүмкін мағыналардың нюанстары мен ренктерін сақтауға мүмкіндік береді. Одан әрі- тілдің бірегейлігі, қазақ тілі өзінің лексикасына, грамматикасына және стилистикасына ие. Тікелей аударма мәтінді ерекше мәнерлі құралдарын ескере отырып, қазақ тілі мен мәдениетінің ерекшеліктеріне дәлірек бейімдеуге мүмкіндік береді. Кей кездерде мәдени элементтерді, дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар басқа тіл арқылы аударылған кезде дұрыс

түсіндірілмеуі немесе жіберілмеуі мүмкін. Аударма сапасын жақсарту да тікелей аударма мәтінді тереңірек түсінуге ықпал етеді, бұл басқа тілдер арқылы түсіндіруге байланысты қателіктерді болдырмайды. Сонымен қатар, тікелей аударма қазақ тіліне жаңа сөздер мен сөз тіркестерін енгізеді. Ол қазақ оқырмандарына ағылшын тіліндегі әдебиетте көрініс тапқан заманауи идеяларға, ғылыми жетістіктерге және мәдени трендтерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Осылайша, кітаптарды ағылшын тілінен қазақ тіліне тікелей аудару бүгінгі таңда халықаралық контекстті тереңірек түсінуге ықпал ете отырып, мәдени және тіл алмасуда тікелей маңызды рөл атқаруда. [3, 46]

Мақалаға көркем аударма таңдалып, аудармаға талдау жасау барысында лексикалық және стилистикалық ерекшеліктерді анықтап, түпнұсқа мәтін мен аударма мәтінін салыстыру және аударма тәсілдерін анықтау жұмыстары жүргізілді. Сонымен қатар, автордың өзіндік стилін анықтап, аудару шеберлігіне де назар аударылды.

• *Таңдалған шығармаға сипаттама*

Аудармашылық талдау барысына негіз ретінде ағылшын ғалымы Питер Франкопанның 2023 жылы жарық көрген “The Earth Transformed” қаз. аудармасы “Жердің айтылмаған тарихы” шығармасы алынды.

Жанр: тарихи-географиялық

Тематика: Автор адамзат тарихы басталғаннан бастап қоғам мен қоршаған әлемнің байланысы, және адамзатқа экология мен климаттың қалай әсер етуі жайлы.

Қазақ тіліне ағылшын тілінен тікелей аударған-Назгүл Қожабек.

Қысқаша мазмұны: Шығарма ежелгі дәуірден бастап қазіргі заманға дейінгі кең уақыт кезеңін қамтиды, әртүрлі мәдениеттердің, діндердің және экономикалардың жаһандық контексттің қалыптасуына әсерін талдайды. Франкопан көптеген заманауи мәселелердің терең тарихи тамыры бар екенін атап көрсетеді және оқырманға әлем тарихы туралы таныс түсініктерді қайта қарастыруды ұсынады.

• *Лексикалық және стилистикалық талдау*

Лексикалық ерекшеліктер

When God created the first human, He took him and led him round all the trees of the Garden of Eden and said to him ... [1, 1]

Рақым жауған әулие тұңғыш адамды жаратқанда, Оны жетектеп жүріп Жаннат бақтарын аралатып шығып, оған айтты.. [2, 5]

Берілген мысал иудаизмдегі “Мидраш Рабба” кітабынан, аудармада бірден көзге түсетіні “God” сөзінің Құдай, Тәңір, Жаратушы деп емес, жаңаша “Рақым жауған әулие” болып аударылуы. Мағыналық жағына келсек, түпнұсқаны оқымаған адам үшін бұл кішкене түсініспеушілік танытуы мүмкін. Алайда, бұл аудармашының жаңа сөз арқылы, яғни үйреншікті емес сөз арқылы аударылған сөзге жаңа көрініс беруі. Берілген аударманы лексикалық жағынан сәтті деп айтуға келмейді. Себебі, кез-келген сенімде Құдай ол ең жоғары, оны ешкім жаратпаған және жаратылмаған болып есептеледі. Ал, мұнда “Рақым жауған әулие” сөзі ол өзінен де бір жоғары жаратылыс бар екенін көрсетіп тұрғандай. Түпнұсқаны оқымаған оқырман бұл сөздің Құдай туралы айтылғанын ұға қоймайды. Әрі бұл діни кітаптың үзіндісі болғандықтан, біршама түсініспеушіліктерге алып келуі мүмкін.

• *Стилистикалық әдістер*

These misgivings were compounded by a fear of devastation that was a hallmark of my childhood. [1, 21]

Көңілімдегі қауіпті жаһанға нәубет төніп тұр-ау деген үрей ушықтырып, күшейте түсетін. Сол үрей бала кезімнің айнымас серігі іспетті еді. [2, 14]

Аударылған жолды өте сәтті деп айта кетсе болады, автор сөйлемдердерді бөлу арқылы оның мағынасын қазақ аудиториясына дәл бір аударылмаған, қазақ тіліндегі ой секілді етіп, әсірелеп, оған ерекше реңк беріп тұр.

Автордың өзіне тән ерекше стилі бар. Оны тағы бір жолдардан байқауға болады.

As it happened, my preparations were never needed – although it turns out that this was often because of luck rather than skill. [1,23]

Сол дайындап қойған нәрселерімнің қажеті болмай қалды. Әйтсе де бұған адамдардың соған жол бермейін деген әрекеті емес, жай ғана Құдай оңдағаны сеп болса керек. [2,15]

Сөйлемдерді бөлу арқылы әсірелеуді қосу, бұл автордың ағылшын тілінен тікелей аудару кезінде қолданатын ерекше методикасы. Ол қазақ тілді аудиторияға мәтінді өте жеңіл әрі түсінікті етуге өте тиімді. Аудармашы шеберлігімен, мәтін аударылғанын анықтау күрделі, әрі мағынаны, аударма сапасын жоғалтпай аудиторияға беру шеберлігі десе болады. Ағылшын тілінде сөйлемдер күрделі болып келеді, оны қазақ тіліне тікелей аударғанда біршама қиындықтар туындауы мүмкін болғандықтан, сөйлемдерді бөлу әдісі қазақша аудармада кеңінен қолданылады.

Аудармашының тікелей аудару барысында кейбір географиялық атауларды қазақ тіліне ыңғайлы етіп, ал кейбір атауларды тіпті қазақша нұсқасында жазғанын айта кетсек болады. Мысалы: *Иерусалим-Құдыс; Вавилон-Бабыл. Қала атауларын көпшілік қоғам білетін атауларынан бөлек атаулармен таныстыру. Ары қарай Гималай-Хималай; Джордж-Жордж; Генри-Хенри* әріптерді жеңіл етіп беруі. Қазақ тіліне тікелей аударған кездегі транслитерация орыс тілінен өзге, оның айырмашылығы әріптердің қазақ тіліне бейімделуінде. Бұл нұсқалардан аударманың тікелей екені бірден байқалады.

Ағылшын тілінен қазақ тіліне тікелей аудару барысында әртүрлі қиындықтар туындауы мүмкін — бұл сөздердің мағынасын анықтаудағы қиындықтан бастап, сөйлемнің синтаксистік құрылымын түсінбеуге дейінгі мәселелерді қамтиды. Мәтінді дұрыс аудару бірнеше кезеңнен тұратын жүйелі жұмысты қажет етеді. Ең алдымен, сөздікке жүгінбей, мәтінді толық оқып шығу керек. Оқу барысында бізге бейтаныс сөздер мен сөз тіркестері кездесуі мүмкін. Соған қарамастан, мәтіннің жалпы мазмұнын түсінуге тырысамыз. Осы бастапқы түсінік негізінде мәтінді қайта оқуға кірісеміз. Бұл кезде бізге алғашында түсініксіз болған сөздер мен тіркестер біртіндеп мағынаға ие бола бастайды. Мұның себебі — “контекст” ашыла бастайды: бізге әлі таныс емес сөздер айналасындағы мағына арқылы ашылады. Мәтінді екінші рет оқыған соң, түсініксіз тұстардың тек жекелеген сөздер мен жоғары мамандандырылған тіркестерге қатысты екенін байқаймыз. Осы сәтте ғана сөздікке жүгінуге болады.

Көркем шығармаларда ұлттық бояуды көрсету, автордың стилі, стилистикалық реңкті және баламасыз лексика қолдану, мағыналық тереңдік айқын көрінеді. Бұл ерекшеліктер аударма жасағанда аудармашыға қиындықтар туғызады. Аудармашы түпнұсқаның барлық ерекшеліктерін мүмкіндігінше дәл жеткізуге тырысқанымен, алайда тілдер арасындағы лексикалық айырмашылықтар мен сөздердің ассоциациялары аудармашыны мақсатқа сай стратегиялар жасап, түпнұсқаны белгілі бір трансформациялар арқылы бейімдеуге мәжбүр етеді. [4,75]

Ағылшын тілінен қазақ тіліне тікелей аударылған көркем шығарманы аударма талдауы барысында біз аударманың сапасы мен дұрыстығына әсер ететін негізгі аспектілерді анықтадық. Тікелей аударма мәтіннің өзіндік мәні мен мәдени нюанстарын сақтауға мүмкіндік береді. Сәтті аударма тек тілдерді терең білуді ғана емес, сонымен қатар мәдени контексттерді түсінуді де қажет ететінін атап өттік, бұл мағына мен эмоционалды бояудың жоғалуын болдырмайды. Нақты аударма шешімдерін талдау түпнұсқаның кейбір элементтері, мысалы, мәдени реалиялар қиындық тудыруы мүмкін екенін көрсетті, бірақ олардың барабар берілуі сөздік қорды байытады және оны әртараптандырады.

Автордың стилі мазмұнды беру құралдары туралы мәселеге тікелей байланысты. Жазушы қолданатын формалар мәтінге ерекше эстетикалық әсер және бірегейлік береді. Кез-келген тілдегі шығармаларды аудару кезінде ұлттық тіл элементтерін аудару өте қиын, көбінесе олардың баламалары тілде жоқ болғандықтан, аудармағы компенсация немесе аналогтар толығымен жеткіліксіздігі сөздің семантикалық жүктемесін толық жеткізе алмайды. Демек, кейде бастапқы түпнұсқаның ұлттық-мәдени ерекшелігі өзін жоғалтуы орын алуы мүмкін жағдайлар болады. . [5,33]

Осылайша, көркем шығарманы ағылшын тілінен қазақ тіліне аудару мәдени алмасуға ықпал етіп қана қоймай, ұлттық тіл мен әдебиеттің дамуында да маңызды рөл атқарады. Аударма тәсілдерін жақсарту және лингвистикалық-мәдени аспектілерді тереңірек түсінуге ықпал ету үшін осы салада қосымша зерттеулер жүргізу ұсынылады, бұл өз кезегінде көркем шығарма аудармалардың сапасы мен оқырмандардың қабылдауын арттырады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жердің айтылмаған тарихы П.Франкопан, Қазақ тіліне аударған-Назгүл Қожабек-Алматы:CAPS Unlock,2024.-712 бет.
2. The Earth Transformed: An Untold History P.Frankopan, Bloomsbury Publishing – 2023
3. Диплом жұмысы “Ағылшын тілінен қазақ тіліне тікелей аудару тәжірибесі” ҚазҰУ университеті, Ғылыми жетекші: Филолог, ғыл.кандидаты, Аға оқытушы Мұсалы Л.
4. ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА А.В. Белова, студент Волгоградский государственный университет (Россия, г. Волгоград) DOI:10.24412/2500-1000-2023-3-2-73-75
5. ПРОБЛЕМАТИКА ПЕРЕДАЧИ КУЛЬТУРНОГО КОНТЕКСТА В ПЕРЕВОДЕ (НА ПРИМЕРЕ ПУБЛИКАЦИЙ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Н. В. ГОГОЛЯ В ЯПОНИИ) ВЫПУСКНАЯ КВАЛИФИКАЦИОННАЯ РАБОТА НА СОИСКАНИЕ СТЕПЕНИ МАГИСТРА ПО НАПРАВЛЕНИЮ ПОДГОТОВКИ 41.04.03 ВОСТОКОВЕДЕНИЕ И АФРИКАНИСТИКА https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/56081/1/m_th_a.s.kalihina_2017.pdf

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-86-89

ЖАСТАР ТІЛІНДЕГІ ЖАҢА ТРЕНДТЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРУДАҒЫ ҚИЫНШЫЛЫҚТАР

БЕКТҰРСЫН НҰРАЙЛЫМ БЕКБОЛАТҚЫЗЫ

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің студенті

Ғылыми жетекшісі: Ф.ғ.к. ШЕНГЕЛБАЕВА Н.Р.

Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Жастар тілі қарқынды дамып, әлемдік трендтерге бейімделуде. Ағылшын тілінен енген жаңа сөздер қазақ тілінде мағыналық сәйкестік, мәдени айырмашылықтар және грамматикалық ерекшеліктер тұрғысынан аударуда қиындықтар тудырады. Жастар тіліне тән сөздерді аудару үшін оларды дыбыстық заңдылықтарға сай бейімдеу, жаңа баламалар жасау, және бірлескен тілдік жұмыс жүргізу сияқты шешімдер ұсынылады.

Тірек сөздер. Жастар тілі, жаңа сөздер, трендтер, әлеуметтік желілер, аудару қиындықтары, мағыналық сәйкестік, мәдениетаралық айырмашылықтар, грамматикалық ерекшеліктер, бейімдеу, балама терминдер.

Аннотация. Молодежный язык стремительно развивается и адаптируется к мировым трендам. Новые слова, заимствованные из английского, вызывают трудности при переводе на казахский язык в связи с различиями в значении, культурными особенностями и грамматическими правилами. Предлагаются такие решения, как адаптация новых слов по звуковым законам, создание новых терминов и совместная работа специалистов по языку.

Ключевые слова. Молодежный язык, новые слова, тренды, социальные сети, трудности перевода, семантическое соответствие, культурные различия, грамматические особенности, адаптация, альтернативные термины.

Annotation. Youth language is rapidly evolving, adapting to global trends. New words borrowed from English pose translation challenges into Kazakh due to semantic mismatches, cultural differences, and grammatical particularities. Suggested solutions include adapting terms phonetically to Kazakh, creating new equivalents, and collaborative efforts among language professionals.

Key words. Youth language, new words, trends, social media, translation challenges, semantic alignment, cross-cultural differences, grammatical particularities, adaptation, alternative terms.

Қазіргі заманда жастар тілі қарқынды дамып, әлемдік трендтерге бейімделіп келеді. Әлеуметтік желілердің кең таралуы, интернет арқылы алмасатын мәдениет, әлемдік танымал тұлғалар мен оқиғалардың әсері жастар арасында жаңа терминдер мен сленгтің пайда болуына ықпал етуде. Жастар арасында жиі қолданылатын бұл жаңа сөздер қазақ тіліне аударуда бірқатар қиындықтар тудырады.

Жастар тіліне жаңа сөздер көбінесе ағылшын тілінен енеді. Мысалы, “челлендж”, “флешмоб”, “хайп”, “сторис”, “лайк” сияқты сөздер қазақ жастарының ортасында кеңінен қолданылып жүр. Бұл терминдер көбіне қысқа әрі нақты мағынаға ие болғандықтан, жастар арасында оңай қабылданады және күнделікті қолданысқа түседі. Сонымен қатар, интернет пен жаңа технологиялардағы терминология да жастар тіліне әсер етуде. Мысалы, TikTok, Instagram секілді платформалардағы трендтер қазақ жастары арасында “хайп” немесе “трендке ену” сияқты сөз тіркестерін қалыптастырады.

Жасөспірімдер әдетте сленгті ерекше әсер қалдыру, өзіне сенімділік сезімін беру, өзгеше болу, белгілі бір әлеуметтік топқа жататынын көрсету, тілдік қорды байыту үшін қолданады екен.

Жаңа сөздерді қазақ тіліне аудару барысында бірнеше маңызды қиындықтар туындайды:

1. Мағыналық сәйкестіктің болмауы. Кейбір сөздерді қазақ тіліне аударғанда олардың бастапқы мәнін жоғалту ықтималдығы жоғары. Мысалы, “лайк” сөзін “ұнату” деп аудару кезінде оның әлеуметтік желідегі нақты мағынасы толық қамтылмайды. Себебі “лайк” – тек ұнату ғана емес, сонымен қатар қолдау, қызығушылық білдіру сияқты қосымша мағыналарды да білдіреді.

2. Мәдениетаралық айырмашылықтар. Жаңа сөздер көбіне шетелдік мәдениеттен келетіндіктен, олардың қазақ мәдениетімен сәйкестігі болмауы мүмкін. Мысалы, “челлендж” сөзін “сынақ” немесе “шақыру” деп аударуға болады, бірақ бұл аудармалар бастапқы ағылшын тіліндегі мағынаның барлық қырын жеткізе алмайды.

3. Қазақ тілінің грамматикалық ерекшеліктері. Жаңа сөздер кейде қазақ тілінің грамматикалық жүйесіне сәйкес келмейді. Мысалы, “сторис” сөзін қазақша көпше түрде қолдану үшін “стористер” деп айтуға тура келеді. Бұл сөз бастапқы қалпынан алыстап, түсініксіз болып кетуі мүмкін.

Жастар тіліндегі тренд сөздерді қазақ тіліне бейімдеу үшін бірнеше әдіс қолданылады:

- *Жаңа сөздерді қазақ тілінің дыбыстық заңдылықтарына сай бейімдеу.* Кейбір сөздерді аудармай, олардың қазақ тіліндегі дыбыстық ерекшеліктеріне сәйкес икемдеу арқылы қолдануға болады. Мысалы, “хайп” сөзін өзгеріссіз қабылдап, жастар арасында кеңінен таратқан абзал. Себебі оны қазақ тіліне аударғанмен ол сөз түсініксіз болып, мағынасын жоғалтып алуы мүмкін.

- *Жаңа балама терминдер ойлап табу.* Кейбір терминдерге жаңа қазақша балама жасау арқылы аударуға болады. Мысалы, “блогер” сөзін “жазбагер” немесе “желіші” деп қолдану арқылы жаңа терминдер қалыптастыру.

- *Бірлескен тілдік жұмыс жүргізу.* Лингвистер, аудармашылар, жастар және әлеуметтік желі белсенділері арасында жастар тіліне енген жаңа сөздерді бірлесіп талқылау, олардың қазақша баламаларын ұсыну арқылы қазақ тілінде жаңа терминдерді қалыптастыру қажет.

Жастар арасында кеңінен қолданылатын кейбір тренд сөздер мен олардың қазақ тіліндегі қолдану мысалдары:

«Краш» - ұнату немесе ғашық болу сезімі;

«Фейк» - шындыққа жанаспайтын ақпарат немесе жалғандық;

«Изи» – ағылшынша «easy» деген сөзден шыққан, оқылуы бойынша қолданады, аудармасы “оңай” дегенді білдіреді;

«Хейт» – біреуді ашықтан-ашық ұнатпау, теріс пікір білдіру, ол кейде біреуді әлеуметтік желілерде біреуді қорлау кезінде қолданылады;

«Гоу» – ағылшынның “go” деген сөзі, бердеңені бастауға немесе бір жерге баруға арналған шақыру ретінде қолданылады. Бұл сленгіні қолданатындар “гоу” дегеннің өзін ұзақ көріп, оны “го” деп жазады;

«Сорян» – «sorry» сөзінің қысқартылған нұсқасы.

Заманауи тренд сөздердің қолдану қасиеттері:

Креативтілік: Жастар сленг сөздерін жасауда шығармашылық тұрғысынан еркіндікке ие. Олар жаңа сөздер құрастырады, бұрыннан бар сөздердің мағынасын кеңейтеді немесе өзгертеді. Мысалы, “сорян” (sorry) термині жастар арасында кеңінен таралып, “кешір” деген мағынада қолданылуда.

Жылдамдық: Сленг сөздері көбінесе қысқа және түсінікті болуымен ерекшеленеді. Жастар арасында жылдам ақпарат алмасу үшін мұндай сөздердің пайда болуы өте тиімді.

Символизм: Сленг сөздері жастардың белгілі бір әлеуметтік топтарға немесе мәдениетке жататындығын көрсетеді. Мысалы, “хейт” сөзі жастар арасында теріс пікір білдіруді білдіреді, ол кейде біреуді қорлаумен қатар, әлеуметтік медиадағы контекстте қолданылады.

Контекстуалдық қолдану: Сленг сөздерінің мағынасы көбінесе контекстке байланысты. Бір сленгтің бір контексте қолданылуы басқа контексте мүлдем өзгеруі мүмкін.

Жастар арасында белсенді қолданылатын жаңа сөздер мен сленгтер де жаргон түріне жатады, өйткені олар заманауи мәдениеттен туындай отырып, белгілі бір жас санаты мен топтың өзіндік ерекшелігін көрсетеді. Жаргон — бұл белгілі бір әлеуметтік топтар немесе кәсіби қауымдастықтар қолданатын ерекше сөздік қор немесе сөйлеу мәнері. Жаргон көбінесе сол топ мүшелерінің бір-бірін жылдам және нақты түсінуіне арналған және сыртқы адамдар үшін түсініксіз болып келеді. Жаргон – белгілі бір әлеуметтік топқа тән сөздік қолданыстардың ерекше жиынтығы, және ол көбінесе сол топ ішінде арнайы мәнге ие.

Жаргонның ерекшеліктері мен функциялары:

Жаргонның басты ерекшелігі — оның бірегейлігі мен құпиялылығы. Жаргон сөздері көбінесе дәстүрлі сөздерден өзгеше мағынада қолданылады, сондықтан топтың ішіндегі адамдарға ғана түсінікті болады. Жаргонның негізгі функциялары мыналар:

- *Топ ішіндегі сәйкестікті күшейту*: Жаргон топ мүшелері арасындағы бірегейлікті арттырады, өйткені ортақ сөздер мен кодтар қолдану сол топқа жататындықты көрсетеді.

- *Құпиялылықты қамтамасыз ету*: Жаргонның көмегімен белгілі бір ақпаратты сыртқы адамдардан жасырын қалдыруға болады, себебі сол сөздер тек ішкі адамдарға ғана түсінікті болады.

- *Қарым-қатынасты жеңілдету*: Жаргон сөздері көбіне қысқа және нақты, сондықтан олар ақпаратты жылдам жеткізуге арналған.

Жастар жаргоны – заманауи мәдениеттің ажырамас бөлігі және ол жастардың қарым-қатынасында маңызды рөл атқарады. Жастар жаргоны интернет пен әлеуметтік желілердің кең таралуымен бірге қарқынды дамып келеді. Мұндай жаргонға көбінесе ағылшын тілінен енген сөздер мен сленгтер кіреді. Мысал ретінде келесі сөздер мен фразаларды атап өтуге болады:

«Топ» - ағылшынша «top» деген сөзден шыққан, ең үздік, жоғарғы деңгейдегі нәрсе немесе адам деген мағынада қолданылады;

«Универ» - орыс тілінен енген, «университет» сөзінің қысқартылған түрі;

«Рофл» - ағылшынша «Rofl» сөзінен шыққан, әзіл мазақ ету қалжындау кезінде қолданылады;

«Общага» - орыс тіліндегі «общезитие» сөзінің қысқартылған түрі, қазақ тілінде бұл жатақхана;

«Кринж» - ағылшын тіліндегі «cringe» сөзінен енген, ыңғайсыз немесе ұят жағдай, жағымсыз сезім тудыратын әрекет;

«Окей» - ағылшын тіліндегі «okay» сөзінен шыққан, келісімді білдіру үшін қолданылады;

«Хайп» - ағылшын тіліндегі «hype» сөзінен шыққан, назар аудару, танымал болу, шу тудыру кезінде қолданылады;

«Чилл» - ағылшын тіліндегі «chill» сөзінен шыққан, жастар арасында демалу немесе босаңсу деген мағынада қолданылады;

«Тренд» - ағылшын тіліндегі «trend» сөзінен алынған, қазіргі уақытта танымал бағыт немесе сән деген мағынада қолданылады.

Жастар жаргоны тұрақты дамып отырады, өйткені трендтер мен жаһандық мәдениет оның негізгі көзі болып табылады. Жаңа тренд сөздерге қатысты қоғамда әртүрлі пікірлер қалыптасады: бір бөлігі оларды қазақ тілінің дамуы үшін қажеттілік деп санаса, ал екінші бөлігі жаңартылған тренд сөздер қазақ тілінің шұбарлануына алып келеді деген сыни көзқараспен қарайды. Бұл мәселеде тіл мамандары мен қоғам арасындағы ашық пікір алмасулардың рөлі үлкен. Жастар тіліндегі жаңа сөздерді қабылдау үрдісіне қалың көпшілікті тарту қазақ тілін дамытуға оң ықпал ете алады. Ол үшін ең алдымен жаңа тренд сөздердің қазақ тіліндегі қолданылуын зерттеу керек. Жастар тіліндегі жаңа сөздер мен терминдерді қазақ тіліне аударудың және бейімдеудің тиімділігін арттыру мақсатында оларды жүйелі түрде зерттеп, қолдану тенденцияларын талдау қажет. Бұл зерттеулер қазақ жастарының қазіргі кездегі тілдік қажеттіліктерін жақсы түсінуге көмектеседі, сондай-ақ жаңа терминдер жасау үшін пайдалы болады.

Қорытынды

Жастар тіліндегі жаңа сөздер мен трендтерді қазақ тіліне аудару тілдік және мәдени ерекшеліктерге байланысты бірқатар қиыншылықтар туғызады. Бұл мәселелерді шешу үшін қазақ тілінің байлығын және икемділігін пайдалану қажет. Жаңа сөздерді қазақ тілінде бейімдеп, аудармашылар мен лингвистердің бірлескен жұмысын жүргізу арқылы қазақ жастарының тілін заман талабына сай жаңартуға және дамытуға болады. Жастар тіліндегі жаңа сөздер мен терминдер тек тілді байытып қана қоймай, сонымен қатар жастардың өзіндік жеке тұлғасын қалыптастыруға, өз ойларын еркін жеткізуге мүмкіндік береді. Әлеуметтік желілерде немесе интернетте кең таралған тренд сөздер жастардың басқа елдердегі замандастарымен ортақ тіл табуына ықпал етеді. Бұл құбылыс жаһандық мәдениет алмасудың бір бөлігі ретінде жастардың көзқарасына, құндылықтарына әсер етіп, тілдің де әлеуметтік рөлін күшейтеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сатыбалдиева, Ж. Б. (2021). Жастар тіліндегі жаңа сөздер: пайда болу себептері мен аударудағы қиындықтар. Қазақстандағы лингвистикалық зерттеулер.
2. Молдабекова, Р. С. (2018). Қазақ тіліне енген ағылшын тіліндегі жаңа терминдер: аударма тәжірибесі. Тілдік инновациялар.
3. Мирзаева, Г. М. (2019). Жастардың коммуникациясындағы жаңа трендтер: проблемалар мен шешімдер. Тіл және мәдениет.
4. Насиров, А. Р. (2022). Жастар тіліндегі сленг: сипаттамасы мен қолдану ерекшеліктері. Журналистика және тіл зерттеулері.
5. Ақжол, Р. Т. (2020). Тіл мен қоғам: Жастар жаргоны мен әлеуметтік медианың ықпалы. Қарағанды: ҚарМУ баспасы.
6. Галкин, А. С. (2018). Жаргон және сленгті тіл білімінде зерттеу: Теория мен тәжірибе. Санкт-Петербург: РГГУ баспасы.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-90-93

УДК 91'23

РАЗВИТИЕ МОТИВАЦИОННОЙ РЕФЛЕКСИИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО И МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

ЕРМИШИНА КСЕНИЯ ВЛАДИМИРОВНА

магистрант специальности «Русский язык и литература»

НАО «Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова»

Научный руководитель - **ТЕМИРОВА ЖАННА GERMANOVNA**

Кокшетау, Казахстан

Аннотация: В настоящей статье рассматриваются теоретические основания МР в контексте металингвистической осведомленности, когнитивной лингвистики и психолингвистики детской речи. Анализируются особенности развития МР на протяжении дошкольного и раннего школьного периодов, демонстрирующие эволюцию от наивных этимологических интерпретаций к более осознанному пониманию морфологической структуры слова. Подчеркивается значимость развития МР для углубленного усвоения лексики, стимулирования аналитического мышления и повышения интереса к изучению языка. В заключение обозначаются перспективы дальнейших исследований в данной области и их практическая значимость для педагогической практики.

Ключевые слова: мотивационная рефлексия, языковая мотивированность, метаязыковое сознание, восприятие значения слова, дети дошкольного и младшего школьного возраста.

Исторические корни феномена языковой мотивированности восходят к ранним этапам развития лингвистической мысли, когда философы и грамматисты античных цивилизаций предпринимали попытки осмысления этимологии лексических единиц и их реляций с экстралингвистической действительностью. Так и в современной лингводидактике и когнитивной лингвистике возрастает интерес к изучению процессов становления метаязыкового сознания у детей.

Мотивология как научное направление базируется на антропоцентрической парадигме в языкознании, которая рассматривает слово не только в рамках системной организации лексикона, но и как конститутивный элемент метаязыкового сознания лингвистического сообщества. Данный методологический подход обеспечивает возможность экспликации взаимосвязи между фонетической формой и семантическим содержанием лексической единицы, что является определяющим фактором ее мотивированности [1, с. 177].

Одним из значимых аспектов данного направления является исследование развития мотивационной рефлексии (МР) – особого вида метаязыкового мышления, связанного с осознанием мотивированности языковых знаков. В рамках данной статьи мы рассмотрим теоретические основания МР и проанализируем особенности ее развития в дошкольном и раннем школьном возрасте [2, с. 51].

Согласно О.С. Колясниковой, в рамках онтогенетического языкового развития мотивационная рефлексия выступает в качестве значимой стратегии усвоения языка. Ее сущностной характеристикой является обращение индивида к мотивационному коду при интерпретации вербальных единиц, причем понимание данного кода обусловлено актуальными для когнитивной сферы субъекта ассоциативными аналогиями. МР выполняет функцию когнитивного механизма, обеспечивающего анализ и синтез языковых форм и их семантического содержания, что определяет уровень развития и потенциал реализации языковой способности индивида при осмыслении внутренней формы лексемы. Данный феномен эмпирически верифицируется как в процессе рецепции и интерпретации

существующих лексических единиц детьми, так и в продуцировании ими собственных неологизмов, сопровождаемых мотивационным комментарием [3: URL].

По мнению А.Д. Жакуповой и Ж.Т. Балмагамбетовой, мотивационная рефлексия по своему содержанию обнаруживает наибольшую близость к концепту «метаязыковое сознание». [4, с. 84]

Формирование и функционирование мотивационной рефлексии подвержены влиянию множества факторов, среди которых культурные особенности и языковая среда занимают приоритетное положение [5, с. 141].

При проведении психолингвистического эксперимента было отмечено, что интерпретация лексических единиц детьми характеризуется тенденцией к опосредованию личным опытом и индивидуальными когнитивными репрезентациями, что является отражением процесса формирования персональной языковой картины мира. Анализ детских метавысказываний демонстрирует вариативность когнитивных стратегий, применяемых ими для семантической обработки лексических единиц [6, с. 1309].

Мотивационная рефлексия, согласно нашему пониманию, представляет собой когнитивный процесс, посредством которого ребенок стремится установить осмысленную связь между внешней формой языковой единицы, прежде всего лексемы, и ее семантическим содержанием. Данное стремление выражается в поиске и интерпретации внутренних связей, лежащих в основе номинации. Таким образом, МР отражает не просто пассивное усвоение языковых единиц, но активное когнитивное усилие, направленное на постижение их внутренней логики и обоснованности. В качестве ключевого положения выдвигается тезис о том, что МР является не случайным феноменом детской речи, а закономерным этапом развития метаязыкового мышления, имеющим глубокие когнитивные корни.

Теоретической основой для изучения МР служат исследования в области когнитивной лингвистики и психолингвистики детской речи. МР, в свою очередь, фокусируется на осознании семантической прозрачности и внутренней структуры лексических единиц, что является важным компонентом лексической осведомленности. С позиции когнитивной лингвистики, МР может рассматриваться как проявление общих когнитивных механизмов, таких как поиск закономерностей, установление причинно-следственных связей и формирование ментальных моделей. Психолингвистические исследования детской речи показывают, что дети с раннего возраста проявляют интерес к этимологии слов, пытаясь объяснить их значение через форму, что свидетельствует о раннем проявлении МР [7].

Развитие МР в дошкольном и раннем школьном возрасте проходит ряд этапов, обусловленных общим когнитивным развитием ребенка и его лингвистическим опытом.

А.Р. Лурия в рамках своих исследований онтогенеза семантической структуры лексических единиц выделил три последовательных этапа развития значения слова у ребёнка [8, с. 56]; продемонстрируем их в виде схемы (см.: рис. 1).

*Рисунок 1. Три ступени в развитии значения слова у ребенка (по А.Р. Лурии)
(составлено автором с опорой на источник [8, с. 56]).*

В дошкольном возрасте, характеризующемся развитием символического мышления и активным освоением лексики, МР проявляется в форме наивных этимологических объяснений. Дети часто пытаются объяснить значение слова, опираясь на его звуковую форму или на ассоциации с другими, знакомыми им словами [9, с. 68]. Например, ребенок может предположить, что "сапоги" называются так, потому что в них "сапог" (шаг) делают. Такие объяснения, хотя и не всегда лингвистически верны, демонстрируют активный поиск мотивации в языковом знаке.

Тем не менее, как пишет М.В. Запрудина, к концу дошкольного периода отмечается развитие способности к автономному усвоению лексики и освоению системных парадигматических связей между словами [10, с. 100].

В раннем школьном возрасте, с развитием абстрактного мышления и формальных операций, МР приобретает более осознанный и систематический характер. Дети начинают понимать, что некоторые слова являются производными от других, и могут устанавливать связи между однокоренными словами. Усвоение основ грамматики и словообразования способствует развитию МР, поскольку ребенок начинает осознавать морфологическую структуру слова и роль аффиксов в формировании его значения [11, с. 42]. Например, понимание значения суффикса "-чик" позволяет ребенку объяснить значение слов "летчик", "грузчик", "переводчик" через их связь с глаголами "летать", "грузить", "переводить".

Значимость развития МР в дошкольном и раннем школьном возрасте трудно переоценить. Во-первых, МР способствует более глубокому и осознанному усвоению лексики, поскольку ребенок не просто запоминает слово, но и понимает его внутреннюю структуру и связь с другими словами. Во-вторых, развитие МР стимулирует развитие аналитического мышления, способности к установлению связей и закономерностей, что является важным для общего когнитивного развития. В-третьих, осознание мотивированности языковых знаков может повысить интерес к изучению языка и развить лингвистическую интуицию.

Таким образом, мотивационная рефлексия представляет собой важный аспект метаязыкового развития детей дошкольного и раннего школьного возраста. Ее изучение позволяет глубже понять когнитивные механизмы освоения языка и разработать эффективные педагогические подходы, направленные на развитие языковой компетенции и когнитивных способностей ребенка. Дальнейшие исследования в данной области могут быть направлены на изучение динамики развития МР в различных лингвокультурных контекстах, выявление факторов, влияющих на ее формирование, и разработку методических рекомендаций для педагогов по целенаправленному развитию мотивационной рефлексии у детей.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ

1. Дементьева И.А. Антропоцентрический подход к исследованию когнитивной и лингвокультурной деятельности человека // Известия Самарского научного центра РАН. 2013. №2-1. - 176-180 с.
2. Жакупова А.Д., Анищенко О.А., Темирова Ж.Г. Исследование мотивационной рефлексии детей-монолингвов и детей-билингвов Казахстана (на материале данных психолингвистического эксперимента) // Вестн. Том. гос. ун-та. Филология. 2024. №88. - 48-75 с.
3. Колясникова О.С. Явление мотивационной рефлексии в детской речи. Диссертация по ВАК РФ 10.02.01. URL: <https://www.dissercat.com/content/yavlenie-motivatsionnoi-refleksii-v-detskoi-rechi> (Дата обращения: 9.11.2024)
4. Жакупова А.Д., Балмагамбетова Ж.Т. Мотивационная рефлексия – объект сопоставительной мотивологии // Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология». № 2(106)/2022. – С. 80-88.
5. Жакупова А.Д. Культурный компонент мотивационной рефлексии детей-билингвов в полилингвальном городском пространстве: кейс Казахстана / А. Д. Жакупова, О. А. Анищенко, Ж. Г. Темирова // Диалог культур-культура диалога в многонациональном городском пространстве : Материалы Четвертой международной научно-практической конференции. – Москва: ООО "Языки народов мира", 2024. – С. 140-146.
6. Жакупова А. Д., Анищенко О.А., Темирова Ж.Г. Стратегии осмысления мотивированной русской лексики детьми-монолингвами и детьми-билингвами Северного Казахстана // Русистика. 2024. №2.
7. Языковое бытие человека и этноса: психолингвистический и когнитивный аспекты. Материалы Международной школы-семинара (VI Березинские чтения). Вып. 17. — М.: ИНИОН РАН, АСОУ, 2010. — 136 с.
8. Лурия А. Р. Язык и сознание / Под ред. Е. Д. Хомской. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. - 320 с.
9. Казначеев С. В., Ципцина М. Н. Проблемы развития мышления в дошкольном возрасте // Символ науки. 2019. №2. - 66-75 с.
10. Запрудина М.В., Якушева В.В. Становление лексической системности у дошкольников с нормой речевого развития и особенности формирования лексического компонента у детей с общим недоразвитием речи // Символ науки. - 2017. - №3. - С. 99-102.
11. Ушакова О.С., Яшина В.И. Когнитивный аспект развития языковой способности у дошкольников // СДО. 2023. №6 (120). - С. 36-45.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-94-97

ФОРМИРОВАНИЕ ВТОРИЧНОЙ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ ВУЗА

ЮЛИЯ ДАНИЛОВА

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические основы формирования вторичной языковой личности у студентов университета, изучающих английский язык как иностранный. Опираясь на современные исследования в области прикладной лингвистики и социокультурной теории, она рассматривает сложный процесс, в ходе которого изучающие язык развивают не только лингвистическую компетенцию, но и усваивают культурные коды и коммуникативное поведение, связанные с языком перевода. В статье анализируются три потенциальных педагогических подхода, которые могут способствовать этому формированию: обучение, основанное на содержании и задачах, интеграция аутентичных культурных материалов, а также технологически усовершенствованная среда обучения. Концептуализируя изучение языка как трансформационный процесс, включающий в себя переговоры об идентичности и понимание культуры, данное теоретическое исследование предлагает идеи для университетских языковых программ, стремящихся содействовать развитию вторичной языковой личности у своих студентов. В заключение статьи определяются основные направления будущих эмпирических исследований для подтверждения и расширения этих теоретических основ.

Ключевые слова: Вторичная языковая личность; преподавание английского языка; университетское образование; социокультурная теория; формирование идентичности; обучение на основе содержания; обучение на основе задач; культурная интеграция; обучение с использованием технологий; коммуникативная компетенция

Овладение вторым языком на университетском уровне предполагает не только изучение лексики и грамматики, но и развитие вторичной языковой личности. Под этим понятием подразумевается способность учащихся не только общаться на иностранном языке, но и усваивать культурные коды, когнитивные рамки и коммуникативное поведение, связанные с ним. Формирование вторичной языковой личности особенно важно для студентов университетов, которые готовятся к профессиональной карьере во все более глобализованном мире, где высоко ценятся навыки межкультурной коммуникации.

Предыдущие исследования установили связь между овладением языком и формированием личности (Norton & De Costa, 2018; Darwin & Norton, 2022), однако остается значительный пробел в понимании того, как именно педагогические подходы влияют на развитие вторичной языковой личности в процессе обучения английскому языку на университетском уровне. Хотя такие ученые, как Halliday & Matthiessen (2023) и Kramsch & Zhu (2020), исследовали взаимосвязь между языком и культурной идентичностью, в контексте программ обучения английскому языку в высших учебных заведениях этот процесс изучался в меньшем количестве исследований.

Цель данной статьи - изучить теоретические основы формирования вторичной языковой личности у студентов университетов, изучающих английский язык как иностранный. В ней будет рассмотрено, как интеграция культурных компонентов, коммуникативных подходов и технологически расширенной среды обучения может повлиять на формирование языковой личности. Ключевыми вопросами, на которые опирается данное теоретическое исследование, являются:

1. Какие педагогические подходы могут наиболее эффективно способствовать формированию вторичной языковой личности у студентов университета?
2. Как интеграция аутентичных культурных материалов может повлиять на развитие вторичной языковой личности студентов?

3. Какую роль могут сыграть технологии обучения, способствующие этому процессу формирования?

Концепция вторичной языковой личности была впервые разработана Карауловым (1987), а затем расширена Халеевой (1995), которая определила ее как «способность человека участвовать в общении на иностранном языке». С тех пор это определение развивалось, чтобы охватить более сложное понимание овладения языком, которое выходит за рамки коммуникативной компетенции и включает в себя культурные и когнитивные аспекты.

Ушакова (2021) представляет трехуровневую модель вторичной языковой личности:

- 1) Вербально-семантический уровень: владение лексикой и грамматикой
- 2) Когнитивный уровень: усвоение понятий, идей и ценностей, выраженных в языке
- 3) Прагматический уровень: понимание целей и стратегий общения в рамках целевой культуры.

Эта модель предполагает, что формирование вторичной языковой личности - это интегративный процесс, который включает в себя как языковые навыки, так и понимание культуры. Как утверждают Гарсия и Ли Вэй (2023), этот процесс включает в себя не просто переключение кодов, а «транслангвинг» - сложное переплетение языковых и культурных ресурсов, составляющих расширяющийся коммуникативный репертуар учащегося.

Теоретические основы формирования вторичной языковой личности можно найти в социокультурной теории Выготского, которая получила дальнейшее развитие в контексте овладения вторым языком в работе Lantolf & Poehner (2022). Согласно этой точке зрения, изучение языка - это в основном социальный процесс, опосредованный культурными артефактами и межличностным взаимодействием. Norton & De Costa (2018) расширяют эту точку зрения, связывая изучение языка с формированием идентичности, утверждая, что «инвестиции в целевой язык - это также инвестиции в собственную идентичность учащегося». Эта точка зрения предполагает, что, изучая английский язык, студенты не просто приобретают набор навыков, а участвуют в процессе обсуждения и трансформации идентичности.

Опираясь на эту основу, Крамш и Жу (Kramersch & Zhu, 2020) предлагают концепцию «символической компетенции» как ключевого компонента продвинутого владения языком. Это означает способность понимать символическое значение языковых форм в их культурном контексте и договариваться о значении через культурные границы. Это понятие является центральным для понимания того, как развивается вторичная языковая личность, поскольку оно включает в себя как языковую компетенцию, так и понимание культуры.

Обучение на основе содержания (CBI) и обучение языку на основе задач (TBLT) представляют собой педагогические подходы, которые могут эффективно способствовать развитию вторичной языковой личности. Zhang & Qin (2022) утверждают, что эти подходы способствуют более глубокому вовлечению в изучение целевого языка, встраивая изучение языка в значимые контексты, которые имитируют реальные потребности общения.

По мнению Эллиса и Ларсена-Фримана (2023), подходы, основанные на выполнении заданий, создают условия для формирования сложных языковых навыков через аутентичное общение. Выполняя задания, требующие согласования смысла, студенты университетов не только развивают языковую компетенцию, но и начинают усваивать когнитивные рамки и коммуникативное поведение, связанные с целевым языком.

Интеграция аутентичных культурных материалов играет важнейшую роль в формировании вторичной языковой личности. Байрам и Вагнер (2023) выступают за подход к языковому образованию, основанный на «межкультурной гражданственности», который подчеркивает критическое взаимодействие с культурными материалами, а не пассивное приобретение культурных знаний.

Piller & Takahashi (2021) развивают эту мысль, предлагая отбирать аутентичные материалы не только по их языковому содержанию, но и по их способности стимулировать критическое осмысление культурных различий и сходств. Такой подход соответствует

когнитивному уровню развития вторичной языковой личности, поскольку он побуждает учащихся работать с концептуальными рамками, заложенными в целевом языке.

Потенциальная роль технологий в содействии формированию вторичной языковой личности получает все большее признание в литературе последнего времени. Рейндерс и Уайт (2023) утверждают, что цифровая среда предоставляет изучающим язык уникальные возможности для аутентичного общения с носителями целевого языка, тем самым развивая как языковые навыки, так и понимание культуры.

Дарвин и Нортон (Darvin & Norton, 2022) расширяют эту перспективу, изучая, как практика цифровой грамотности формирует идентичность изучающих язык. Они предполагают, что онлайн-платформы могут служить «третьим пространством», где учащиеся могут экспериментировать с новыми идентичностями и стилями общения, связанными с целевым языком. В частности, программы виртуального обмена были определены как потенциально ценные инструменты для развития вторичной языковой личности. О'Дауд (2021) приводит доказательства того, что структурированное онлайн-взаимодействие между изучающими язык и его носителями может способствовать развитию не только языковой компетенции, но и межкультурной осведомленности и прагматических навыков - ключевых компонентов всесторонне развитой вторичной языковой личности.

Теоретические перспективы, рассмотренные выше, предполагают несколько важных последствий для преподавания английского языка на университетском уровне. Во-первых, языковые программы должны выйти за рамки учебных планов, ориентированных на развитие навыков, и включить в себя явное внимание к культурному пониманию и формированию идентичности. Ushioda & Dörnyei (2021) утверждают, что формирование позитивной идентичности при изучении языка необходимо для устойчивой мотивации и достижений в изучении языка.

Во-вторых, университетские языковые программы должны создавать возможности для аутентичной коммуникации, которая заставляет студентов действовать в культурных и когнитивных рамках целевого языка. Lantolf & Poehner (2022) выступают за использование концептуального обучения, которое помогает студентам усвоить концептуальные категории, лежащие в основе изучаемого языка.

В-третьих, технологии следует использовать не просто как инструмент для отработки навыков, а как средство для аутентичного вовлечения в культуру и изучения идентичности. Рейндерс и Уайт (Reinders & White, 2023) считают, что тщательно продуманная учебная среда с использованием технологий может предоставить широкие возможности для развития вторичной языковой личности.

Несмотря на то, что теоретические основы формирования вторичной языковой личности становятся все более обоснованными, остается несколько важных вопросов для будущих исследований. Во-первых, необходимы эмпирические исследования, чтобы изучить относительную эффективность различных педагогических подходов в развитии вторичной языковой личности у студентов университета.

Во-вторых, необходимы лонгитюдные исследования, чтобы понять, как вторичная языковая личность развивается с течением времени и какие факторы влияют на это развитие. Чжан и Цинь (Zhang & Qin, 2022) предлагают использовать в таких исследованиях смешанные методы, позволяющие получить как количественные показатели владения языком, так и качественные сведения о формировании личности.

В-третьих, роль индивидуальных различий в формировании вторичной языковой личности требует дальнейшего изучения. Ushioda & Dörnyei (2021) подчеркивают важность рассмотрения того, как такие факторы, как мотивация, способности и предыдущий опыт изучения языка, могут повлиять на развитие вторичной языковой личности.

В данной статье рассматриваются теоретические основы формирования вторичной языковой личности у студентов университета, изучающих английский язык как иностранный. Опираясь на последние исследования в области прикладной лингвистики, усвоения второго

языка и социокультурной теории, в статье утверждается, что развитие вторичной языковой личности - это сложный процесс, включающий в себя языковую компетенцию, понимание культуры и формирование идентичности.

Педагогические подходы, которые могут эффективно способствовать этому развитию, включают в себя обучение, основанное на содержании и задачах, интеграцию аутентичных культурных материалов, а также технологически усовершенствованную среду обучения. Эти подходы согласуются со взглядом на изучение языка не просто как на приобретение навыков, а как на трансформационный процесс, включающий в себя интернализацию новых культурных кодов и когнитивных рамок.

По мере того как университетские языковые программы продолжают развиваться, чтобы удовлетворить потребности студентов во все более глобализованном мире, внимание к формированию вторичной языковой личности будет становиться все более важным. Основывая педагогическую практику на прочном теоретическом понимании этой концепции, преподаватели смогут лучше поддерживать студентов в развитии сложных языковых и культурных компетенций, необходимых для эффективной межкультурной коммуникации.

REFERENCES

1. Byram, M., & Wagner, M. (2023). Making a difference: Language teaching for intercultural and international dialogue. *Foreign Language Annals*, 56(1), 186-205.
2. Darvin, R., & Norton, B. (2022). Investment and language learning in the digital world. *Language Teaching*, 55(1), 54-68.
3. Ellis, N. C., & Larsen-Freeman, D. (2023). Constructing a second language: Analyses and computational modeling of the emergence of linguistic constructions from usage. *Language Learning*, 73(S1), 5-55.
4. García, O., & Li Wei. (2023). Translanguaging and trans-semiotizing: New perspectives on language education. *Applied Linguistics*, 44(3), 461-484.
5. Halliday, M. A. K., & Matthiessen, C. M. I. M. (2023). *Halliday's introduction to functional grammar* (5th ed.). Routledge.
6. Karaulov, Y. N. (1987). Russian language and linguistic personality. Nauka.
7. Khaleeva, I. I. (1995). Secondary linguistic personality as a recipient of foreign text. *Language – System. Language – Text. Language – Ability*, 277-285.
8. Kramsch, C., & Zhu Hua. (2020). Translating culture in global times: Dialogues. *Applied Linguistics*, 41(1), 10-29.
9. Lantolf, J. P., & Poehner, M. E. (2022). *Sociocultural theory and the pedagogical imperative*. Cambridge University Press.
10. Norton, B., & De Costa, P. I. (2018). Research tasks on identity in language learning and teaching. *Language Teaching*, 51(1), 90-112.
11. O'Dowd, R. (2021). Virtual exchange: Moving forward into the next decade. *Computer Assisted Language Learning*, 34(3), 209-224.
12. Piller, I., & Takahashi, K. (2021). Linguistic diversity and social inclusion in Australia. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 42(9), 817-829.
13. Reinders, H., & White, C. (2023). 20 years of autonomy and technology: How far have we come and where to next? *Language Learning & Technology*, 27(1), 1-15.
14. Ushakova, T. N. (2021). Language and consciousness: Principles of communication. *Language and Consciousness*, 10-17.
15. Ushioda, E., & Dörnyei, Z. (2021). Motivation and vision: Past, present and future impact on language learning. *System*, 102, 102546.
16. Zhang, L. J., & Qin, T. L. (2022). Validating a multidimensional model of the L2 self system in study abroad contexts. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 43(10), 939-953.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-98-102

МУҚОИСАИ ПЕШОЯНДӢОИ ТАРКИБИИ НОӢИ ДАР ЗАБОНӢОИ ГУНОГУНСОХТ

АБУБАКРЗОДА ШОӢИН ЧУМӢА

старший преподаватель иностранных языков, Таджикский Национальный Университет

НАЗИРОВ ШАХРИЕР БАХТИБЕКОВИЧ

старший преподаватель иностранных языков, Таджикский Национальный Университет

*В данной научной статье рассматривается сравнение составных именных предлогов в языках разной структуры. Здесь при анализе мы будем использовать примеры из переведенных произведений С. Айни. Мы перенесли это на бумагу. Составные именные приставки занимают особое место в таджикском языке благодаря своему значению и функции. Систематизировать письменную и устную речь невозможно без сложных именных приставок, особенно без сложных именных приставок **дар пеши, дар назди**.*

*Составные именные префиксы образуются из основных префиксов, самостоятельных слов и дополнительного суффикса. Префиксы **дар пеши** и **дар назди** означают, что что-то помещается перед или перед другим объектом. Он выражает значение близости и близости. Исследования показывают, что префикс, стоящий перед существительным, чаще всего используется для выражения значения близости или близости одушевленных существительных и имен собственных. Кроме того, приставка перед словом часто используется в переносном смысле. В немецком языке приставка перед словом переводится как – *vor der*. Выражение значения одинаково как в немецком, так и в таджикском языках. Единственное отличие заключается в его грамматической особенности: в немецком языке учитываются падеж и род, а в таджикском — нет.*

Ключевые слова: таджикский язык, немецкий язык, изучение, предлог, именные предлоги, сравнение, анализ, исследование, грамматика, падеж, род, морфология.

Хушбахтона, забони тоҷикӣ, ки имрӯз дар мақоми забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор дорад, таъри сада соҳаҳо, бо вуҷуди мушкилоти зиёди пешомада, зина ба зина ташаккул ва тақомул ёфтааст.

Баъд аз соҳибистиқлолии миллиро ба даст овардани Тоҷикистон забони тоҷикӣ дар ҳамаи ҳаҷмҳои забони давлатӣ дар соҳаҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ фарҳангӣ зинаи хеле баландро соҳиб гардидааст ва ҳамаҷун забони давлатӣ омили муҳими иттиҳод ва ҳамбастагии миллатҳо ва халқиятҳои сокини ҷумҳурӣ маҳсуб меёбад.

Матлаби пешояндӣ дар солҳои 20-ум ва 30-юми асри XX дар забоншиносии тоҷикӣ мавриди паҷӯшиши махсус қарор дода шудааст. Вобаста ба ин ҷисси ёридиҳандаи нутқ асару мақолаҳо ва рисолаҳои илмӣ таълиф шудаанд, ки саҳми олимони Р. Л. Неменова «Предлоги в таджикском языке»; А. Мирзоев «Ибораҳои феълии замонӣ дар забони ӯзбиро тоҷикӣ»; Н. Маъсумӣ «Очеркҳои оид ба инкишофи забони адабии тоҷикӣ»; М. Шакурӣ «Ҷарҳи сухан ӯзбиро ҷарҳи мақоми дорад»; Б. Қамолитдинов «Сухан аз баъри дигарон ӯзбиро»; «Грамматикаи забони адабии ӯзбиро тоҷикӣ»; Х. Ёусейнов, Қ. Шукӯрова «Љӯғати терминҳои забоншиносӣ» ва дигарон хеле бузург мебошад.

Р. Л. Неменова дар мавзӯи пешояндӣ забони тоҷикӣ паҷӯшишро анҷом дода, ҷунин андеша меронад «Пешоянду пасояндӣ қалимаҳои ёридиҳанда мебошанд, ки бо исми, ҷонишини ва дигар ҷиссиҳои нутқ омада, муносибати синтаксисии онҳоро бо дигар қалимаҳои ифода менамоянд. Онҳо дар ибора ва ҷумла муносибатҳои масофат, замон, сабаб, мақсад, соҳибият, тарз, муқоисаву монандӣ, объект ва ғайраҳо нишон медиҳанд» [4, 1956, 23].

Пешоянд ҳамаҷун ҷиссиҳои ёвари нутқ дар заминаи маводҳои гуногун мавриди таъқиқ қарор гирифтааст. Аз дидгоҳи ақсар муваққитан пешояндӣ дар соҳаи ёфтани нутқи хаттиро

шифонї нақши вижа доранд. Набудани онњо дар таркиби љумла сабаби номуназзамї ва номуайянии нутќи шифонї ва хаттї мегардад. Вазифаи онњо дар таркиби љумла, асосан, ифодаи муносибатњои гуногуни грамматикї буда, барои возењ ва мушаххас ифода гардидани андеша мусоидат мекунад.

Дар забоншиносии олмонї низ доир ба масоили омўзиш ва тахќиқи пешояндњо ва анвои онњо фикру андешањои мухталиф ҷой доранд. Дар забоншиносии Олмон истилоњи пешояндњо њамчун коррелиятњо (*Verhltniswort, Beziehungswort*) маъмул буда, пешояндњоро њамчун калимаи «*Prposition*» низ эътироф мекунад. Таъќиқи пешояндњо дар забоншиносии Ґарб ба таври густурда анљом дода шудааст. Вазифа ва маънои пешояндњо дар асоси матнњои гуногун тањлил ва натиљагирї гардидааст. Е. Форштройер ва К. Эгерер-Мёсляйн тасдиќ мекунад, ки пешояндњо ва пайвандакњо дар доираи калимањои функционалї (*Funktionswrter*) вазифаи худро доранд, ки онњо алоќаи миёни калимањо ва иборањоро барќарор намуда, миёни онњо ин ё он муносибатро ба вуљуд меоранд (муайянкунандагї, њолї ё объектї). Пешояндњо мисли дигар њиссањои нутќ категорияи грамматикї надорад.

Пешоянд дар забони тољикї аз нуктаи назари пайдоиш ба ду гурўњ тақсим мешавад: ба гурўњи аввал пешояндњои аслї дохиланд, ки пайдоиши онњо ба давраи бостонии инкишофи забони тољикї тааллуќ дорад; ба гурўњи дуюм бошад пешояндњои номї ворид мешаванд, ки баъдтар мавриди истифода қарор гирифтаанд ва онњо дар марњилаи миёнаи рушду ташакули забон батадрич комил шудаанд. Дар навбати худ пешояндњои номї ба як чанд намудњо ҷудо мешаванд.

Пешояндњои номї, ки калимањои мустаќилмањо њастанд, дар љумла муносибати нахвии байни дигар аъзоњоро равшантар месозанд. Агар мо пешояндњои номиро NP, пешояндњои аслиро P, калимањои мустаќилмањоро S, бандаки изофиро M ишорат кунем, он гоњ ҷунин формулањо њосил мешаванд:

1. Пешояндњои номии изофии сода ($NP+M= NPM$).
2. Пешояндњои номии изофии таркибї ($P+NP+M= Pnpm$).
3. Пешояндњои номии изофии такрор ($NP^2+M= NP^2M$).
4. Пешояндњои номии ғайриизофї ($NP+P= NPP$).

Мо инҷо дар мақолаи хеш танњо тахлил ва тарзи истифодабарии якчанд пешояндњои номии таркибро мавриди тахќиқ қарор медиҳем.

Аттор табассумкунон сарпўши як тоси мисинро, ки дар пешаи истода буд, кушода, аз даруни вай бо белчаи оҳанин чормағз барин гулқанд канда гирифта ба тарафи Қорї дароз кард. [Марғи судхўр, 1961, 24].- Lächelnd entfernte der Händler den Deckel einer grossen Kupferschale, die vor ihm stand, stach mit einem Spachtel ein walnussgrosses Stück Fruchtbonbon ab und reichte es Kori-Ischkamba. [Der Tod des Wucherers, 1966, 22].

Пешояндњои номии таркибї дар забони тољикї аз рўйи маъно ва вазифаи худ љойгоњи хоса дорад. Ба низом даровардани нутќи хаттї ва шифонї бидуни пешояндњои номии таркибї бахусус пешояндњои таркибии номии **дар пеши, дар назди** имконнопазир аст.

«Пешояндњои номии изофии таркибї аз пешояндњои аслї, калимањои мустаќилмањо ва бандаки изофї сохта шудаанд;» [1, 75]. **ба /дар /аз пеши, ба /дар паси, ба /аз сари, дар /аз пушти, ба лаби, дар тули, дар баробари, дар охири, дар поёни, дар байни, дар нисфи, ба /дар болон, дар /ба рўи, дар шаронти, дар муњити, дар сурати, дар њузури** ва ғ.

Пешоянди **дар пеши** ва **дар назди** маънои дар назди ё пеши ашё љой гирифтани предмети дигарро ифода мекунад. Маънои наздикї ва қарибро ифода мекунад. Тахќикот нишон медиҳад, ки пешоянди **дар пеши** бештар барои ифодаи маънои наздикї ё қарибии исмњои љондор ва исмњои хос мавриди истифода қарор мегирад. Инчунин, пешоянди **дар пеши** аксар вақт ба маънои малъозї низ мустаъмал аст. Дар забони олмонї пешоянди **дар пеши** – **vor der** тарљума мешавад. Ифодаи маъно њам дар забони олмонї ва тољикї яқсон аст. Танњо бо вижагии грамматикии худ тафовут дорад, яъне дар забони олмонї падеж, љинсият ба њисоб гирифта мешавад, дар забони тољикї ин гуна нест.

«Дар растаи чинифурӯшӣ ҳанӯз даҳ қадам дур нарафта, ба ногоҳ дидам, ки Қоришкамба ба сари дӯкони як чинифурӯш поҳои худро ба замин овезон карда, бар лаби суфачаи **пеши** он дӯкон нишастааст ва ман ҳам қадре дуртар аз он дар он тарафи раста, ки муқобили ҷойи нишастаи ӯ ба шумор мерафт, бар суфачаи як дӯкони дарбаства нишастам ва монанди гурбае, ки мушро мепояд, бе он ки ба худӣ ӯ фаҳмонам, ҳаракатҳояшро дар зерӣ назари диққат гирифтаам.» [6, 2011, 10]. -«Bevor ich noch zehn Schritte gegangen war, sties ich auf Kori-Ischkamba; er sass auf der Sufa **vor** dem Stand eines Porzellanhandlers und lies die Beine herabhängen. Ich setzte mich auf der anderen Strassenseite **vor** einen geschlossenen Laden und beobachtetet, ohne mir das Interesse für Kori-Ischkamba anmerken zu lassen, jede seiner Bewegungen, ungefähr so wie eine Katze eine Maus belauert.» [3, 1966, 14].

Дар ҷумлаи олмонӣ пешоянди **vor** бо забони тоҷикӣ **пеши** тарҷума мешавад. Ин пешоянд **vor** – **пеши**, калимаи мазкур **die Stadt** - шаҳр тарҷума мешавад. Ин пешоянд бо калимаи шаҳр, ки аслан исми чинси занона мебошад, ҷамъияти гардидааст. Азбаски падежи Датив ба саволи **wo?** – дар куҷо? ҷавоб мешавад, бинобар ин, баъд аз истифода қарор гирифтани пешоянди **vor** исмҳои дар падежи Датив истифода мешаванд. Дар ин ҷумла пешоянди тоҷикии **дар пеши - vor der** тарҷума шудааст. Мисолҳо аз осори устод С. Айнӣ, ки дар боло пешниҳод шудаанд, далели воқеии истифодаи ин пешоянд мебошанд.

Пешоянди таркибии номии **дар назди** низ гунаи пешоянди дигар **дар пеши** аст. Пешояндҳои номии **аз пеши** ва **аз назди** ба маънои ҷарағат аз сӯйи ашӯ ё шахсро ифода мекунад ё маънои дуршавӣ ва ҷудошавиро ифода мекунад. Дар киёс бо пешояндҳои **ба пеши** ва **ба назди**, пешояндҳои **аз пеши** ва **аз назди** ба объект на наздикшавиро, балки фосила гирифтани объектро ифода мекунад. Пешоянди **ба пеши** дар забони тоҷикӣ маънии ба сӯйи ашӯ наздикшавиро ифода мекунад. Ин пешоянд дар забони олмонӣ **an den** тарҷума мешавад.

Ман **ба пеши** сандалӣ нишастам ва ба роғат пойҳоиамро ба алов дароз кардам. - Ich setzte mich **an den** Sandali und streckte mit wohlbehagen meine Beine zum feuer aus. [3, 1966, 14].

Дар ин ҷумла Sandali ҷинси мардона аст ва бо падежи аккумулятив омадааст. Пешоянди **ба назди** низ ҷамъияти **ба пеши** аст. Ин ҷар ду пешоянд тақрибан як вазифаро иҷро мекунад. Самт, сӯ тарафиро ифода мекунад. Дар забони олмонӣ низ чунин аст, вале тарҷумаи ба назди – **ans (an + das)** аст:

«Либосҳоямро аз танам кашида ба тор паҳн намуд ва ба пуштам як ҷома партофта кафиш масҳиҳоямро ҳам аз поям кашида **дар наздикии** гулхан гузошт, аммо поҳоямро, ки тамом ҷа баста буданд, рухсат надод, ки ба отаи наздик кунам ва кӯрпаеро, ки то омадани ман ба рӯи сандалӣ гарм шуда истода будааст, ба поҳои ман печонид.» [6, 1961, 76]. -«Dann zog er mir die nassen Stiefel aus und stellte sie zusammen mit den Ledergaloschen **ans** Feuer. Er erlaubte mir aber nicht, die freierenden, vor Kälte klammen Füße zum Feuer hinauszustrecken, sondern hüllte sie in die Decke, die vor meiner Ankunft über dem Schmel gelegen hatte und die gut wärmte.» [3, 1966, 94]. (**an + das**).

Дар ин ҷумла низ ин пешоянд бо падежи аккумулятив омадааст.

Пешоянди таркибии номии **ба тарафи**, **ба сӯйи** дар забони тоҷикӣ бо пешоянди **ба назди** ҷамъияти. Дар забони тоҷикӣ пешоянди **ба сӯйи** аз пешоянди **ба назди** бо фосилаи самти ҷарағат фарқ мекунад, яъне **ба назди** масофаи назиктар ва **ба сӯйи** масофаи дуртарро ифода кардааст.

Пешоянди **ба болои**, **ба рӯйи**. Тафовути асосии ин ду пешоянд аз он иборат аст, ки вожаҳои **боло** дар луғатномаҳои тоҷикӣ ба маънои дар боло қарор гирифтани ашӯро ифода кунад, яъне ҷарағат аз поин ба боло сурат мегирад, вожаи **рӯйи** ба маънои мушаххаси дар рӯйи предмет ҷойгиршавии ашӯро ифода мекунад. Аз лиҳози мавқеи ҷойгирии предмет фарқ доранд.

Пешоянди **ба рӯйи**: «Қорӣ-Ишкамба нонфурӯшро ҷеғ зада ба пеши худ оварда аз сабади рӯи дасти он ду нонро ҷудо карда гирифта бе он, ки нархи онро пурсад ва бо нонфурӯш савдо кунад, онҳоро **ба рӯйи** бодбезак, ки бо вай магасонро ронда нишаста буд, гузошт ва гӯё, ки пули нонҳоро медода бошад, дасташро ба чайбаш бурда баъд аз қадре кофтуков кардани кисааш

дасташро холї бароварда дар ҳолате, ки нонҳоро шикаста барои хӯрдан омода мекард, ба чинифурӯш:» [6, 1961, 18-19]. «Kori-Ischkamba winkte ihn heran, wählte zwei Fladen und legte sie, ohne nach dem Preis zu fragen und mit dem Händler zu feilschen, **auf den** runden Fliegenfächer vor dem Ladeninhaber. Also ob er bezahlen wollte, griff er in die Tasche und kramte darin, zog aber kein Geld heraus. Ungeniert brach er den Fladen. Dann sagte er zu dem Porzellanhändler» [3, 1966, 15].

Дар забони олмонӣ ин пешояндҳо бо чунин вожаҳо **auf den** – ба рӯйи, **gegen über** – дар паълуи тарълума шудаанд, ки онҳо низ дар матн ба Ӵамин маъно истифода мешавад: «Der Bai brachte Tee und Brot, stellte beides **auf den** schemel und nahm mir gegen über platz» [3, 1966, 81]. Ин пешояндҳо аз Ӵамдигар на бо самти Ӵаракат, балки бо мавқеи Ӵойгиршавиашон фарқ мекунанд.

Пешояндҳои таркибии номӣ аз исм ва ё зарфҳои асли сохта шуда, дар таркиби Ӵумла мавқеи вижа доранд. Барои ифодаи андеша ва комил гардидани фикр нақши пешояндҳои таркибии номӣ хеле муҳим аст. Вобаста ба матни эъодшаванда пешояндҳои таркибии номӣ метавонанд тағйири шакли мавқеъ кунанд. Ин, албатта, ба сабк ва услуби нигориш низ вобаста аст. Масалан, пешояндҳои таркибии номии **пеш аз, пас аз**, метавонанд дар шакли **аз дарс пеш, аз кор пас** низ истифода гарданд.

«Пешояндҳои **пеш аз, пас аз** ва **баъд аз** вобаста ба калимаи тобеъшаванда ва феъли тобеъкунанда дар Ӵумла ва ё ибора муносибатҳои замонири ифода мекунанд. Пешояндҳои **пас аз** ва **баъд аз** ба Ӵам муродиф мебошанд.» [2, 406].

Истифодаи ин пешояндҳо дар матни «Марги судхӯр»-и Садриддин Айни хеле зиёд мушоида мешавад. Сабаби муродифшавии ин пешояндҳо бештар ба эъоди нависандагони асриҳои гуногун вобаста аст. Инро мо дар матни таъкикшаванда дида метавонем. Мисол: «**Баъд аз** чандин моҳи воқеаи сайри наврӯзӣ дар айёми зимистон як бегоҳӣ **баъд аз** шом бойбача ба ҳучраи ман омада гуфт: - Ман имшаб ба Қорӣ-Ишкамба як кор дорам, барои ин кор бояд соати даҳи шаб ба хонаи ӯ равам.» [6, 1961, 49-50]. «Monate vergingen **nach der** Feier im Schirbadanpark. Eines Tages – es war schon Winter – trat **nach dem** Abendessen derselbe Freund, der Sohn des Bai, in meine Zelle. «Ich habe heute Abend etwas bei Kori-Ischkamba zu erledigen. Er hat gesagt, ich könne ihn gegen zehn Uhr zu Hause antreffen.» [3, 1966, 58].

Дар фарҷом ҳангоми пажӯҳиш аз осори тарҷумашудаи устод С. Айни бештар истифода карда, инчунин, дар кори худ ба осоре, ки то баҳол ба забони олмонӣ тарҷума нашудаанд низ даст зада, аз сарчашмаҳои илмии сирф тоҷикӣ ва сирф олмонӣ мисолҳо пешниҳод карда, то ҳадди имкон ба таври кофи ва мушаххас онҳоро таҳлилу баррасӣ кардем. Кӯшиш намудем ки дар масъалаи таҳлили сохторӣ-маъноии пешояндҳои номӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ ба андозаи кофӣ таҳқиқ анҷом дода бошем. Дар рафти кор вобаста бо маводи дар даст дошта дақиқ карда шуд, ки пешояндҳои номӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ дорои вазифаҳои якхела мебошанд. Инчунин, пешояндҳои номӣ вобаста ба маънои грамматикӣ дар истифодаи ин забонҳо то андозае фарқиятҳо ба ҷашм расиданд. Ӵангоми тарълума бештар Ӵиъати маъноӣ ва услубии истифодаи пешояндҳо ба Ӵисоб гирифта мешавад. Аз Ӵиъати таъкик пешояндҳои забони олмонӣ доираи васеи таҳқиқро фаро гирифта, бештар омӯхта шудаанд. Дар баробари ин, пешояндҳоро тасниф намуда, мавқеъ ва вазифаҳои онҳоро дар таркиби калимаву ибораҳо дақиқу равшан намудем.

Ҳамчунин, пешояндҳои номии забони тоҷикиро аз рӯйи сохти морфологияшон ба гурӯҳҳои пешояндҳои номии изофи сода, таркибӣ, изофии такрор тақсимбандӣ намуда, алоҳида – алоҳида таҳлилу баррасӣ намудем.

АДАБИЁТ

1. Абубакров Ш.Љ. Пешояндҳои номии забони тољикӣ ва роњиҳои ифодаи онҳо дар забони немисӣ / Ш.Љ. Абубакров. // Паёми Донишгоњи миллии Тољикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – 2017. – №4/1. – С.30-32.
2. Грамматикаи забони адабии ӯзирои тољик. Љилди I. Фонетика ва морфология. – Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
3. S.AJNI. «Der Tod des Wucherers» / S.AJNI; под.ред. М. Лоренс.- Берлин, 1965.-256 с.
4. Неменова Р. Л. Предлоги в таджикском языке. / Р. Л. Неменова. – Сталинабад: Изд-во АН Тадж. ССР, 1954. – 39 с.
5. Неменова, Р.Л. Предлоги в таджикском языке / Р.Л. Неменова. – Сталинобод, 1956. – 168 с.
6. С. Айнӣ «Марги судхер» / С. Айнӣ.- Сталинобод, 1961.-350с.
7. Hentschel, Elke / Harald Weydt (2003): Handbuch der deutschen Grammatik. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
8. Hentschel, Elke/Harald Weydt (2013): Handbuch der deutschen Grammatik, 4., vollständig überarb. Aufl. Berlin u.a.: de Gruyter.
9. Herskovits, A. Language and Spatial Cognition. An Interdisciplinary Study of the Prepositions in English / A. Herskovits. - Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – 136 p.
10. Klein, Wolf Peter (2018): Sprachliche Zweifelstelle im Deutschen. Theorie, Praxis, Geschichte, Berlin/Boston: de Gruyter.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-103-107

ТАКМИЛ НАМУДАНИ МАҲОРАТИ ТАЛАФФУЗИ УСТУВОР

ЁРАЛИЕВА Н.

старший преподаватель кафедры иностранных языков, Таджикский Национальный Университет

В статье рассматриваются вопросы правильного использования фонетического строя иностранного языка в обучении иностранных студентов.

Кроме того, показана необходимость совершенствования устойчивых навыков аудирования и произношения, посредством использования рецептивных и репродуктивных упражнений, а также особого внимания преподавателя и студента к фонетическому строю языка, к взаимосвязь между навыками произношения, навыками аудирования, письма и чтения.

Здесь рассматривается правильное произношение таких фонетических звуков иностранных слов и словосочетаний, с которыми студент не ознакомился в словаре родного языка. Современному студенту доступны всевозможные аудиовизуальные средства, аудиоматериалы, записи, фильмы на иностранных языках и т.д., но не всегда и не каждый студент свободно владеет тонкостями языка.

Ключевые слова: *правильный, фонетическая структура, образование, потребность в улучшении, стабильный, произношение, навыки, восприимчивость, репродуктивность, особое внимание, взаимоотношения, звуки, общение, родной язык, современный, доступ, аудиовизуальные средства, записи, свободное владение.*

Маводи мазкур роҷеъ ба масъалаҳои истифодаи дурусти сохтори фонетикии забони хорҷӣ дар таълими донишҷӯёни хоричӣ мавриди баррасӣ қарор гирифта, ба зарурати ташаккули малакаҳои устувори шунавоӣ ва талаффузи донишҷӯён тавассути истифодаи машқҳои ресептивӣ ва репродуктивӣ диққати махсус додани омӯзгор ва донишҷӯро баён мекунад, инчунин робитаи байни малакаҳои талаффуз ва малакаҳои гӯш кардани сухан, навиштан ва хонданро баррасӣ менамояд.

Забони англисӣ дар раванди омӯзиш, барои донишҷӯи хоричӣ, бахусус ҳангоми ташаккули малакаҳои фонетикӣ, ки ба таъсири даҳолати фонетикаи забони модарии гӯянда вобаста аст, забони душвор мебошад. Дар методологияи муносири забонҳои хоричӣ яке аз ҷойҳои асосиро мушкилоти даҳолати фонетикӣ ишғол мекунад. Даҳолати фонетикӣ таъсири манфии маҳорати талаффузи забони модарӣ ба забони мавриди ҳадаф мебошад.

Ҳар як омӯзгор, новобаста аз таҷрибаи кориаш, навкор, ё таҷрибадор буданаш, дар раванди таълими забони хоричӣ бо баъзе монетаҳои нутқи шифоҳии ҳаҷман хурд вале мазмунан калон рӯ ба рӯ мешавад. Сухан бобати талаффузи дурусти калимаю ибораҳои хоричӣ меравад, ки донишҷӯ дар фаъолияти таҳсил, дар луғати забони модарии ҳадаф бо ҷунин овозҳои фонетикӣ сарукор нашофтааст. Аммо талаффузи хуб танҳо дар бораи «чӣ гуна садо додани калимаҳо ва ҳарфҳо» нест. Хусусиятҳои дигари яхела муҳиме мавҷуд ҳастанд, аз қабيلي интонация -оҳанги овоз, тағир ёфтани баланд ё паст шудани он, ҷои зада ва ҳамоҳангӣ дар нутқ, инчунин чӣ гуна калимаҳо ҳангоми яқоя кардан дар нутқи табиӣ метавонанд фарқ кунанд. ки бояд ба инобат гирифта шаванд. Ҳамаи ин хусусиятҳо ба талаффузи хуб мусоидат мекунанд.

Донишҷӯи муосир аз тамоми воситаҳои техникаи шунавоӣ, аудио маводҳо, сабтҳо, филмҳо ба забонҳои ғайр наворшуда ва ғайраҳо бархурдор аст, вале таваҷҷӯро на ҳамеша ва на ҳар як донишҷӯ бо нозукиҳои забон раванна менамояд. Донишҷӯ ба мазмуни сабт, агар суруду мусиқӣ бошад, ба дилошуб будани наво ё садо аҳамият медиҳад. Мушкилии талаффузи нодурусти овозхоро омӯзгор ҳангоми ҷавобҳои донишҷӯ эҳсос мекунад ва барои ислоҳи ин норасоӣ дар нутқи шогирд заҳмат мекашад. Бо мақсади дуруст ба

роҳ мондани кор бо овозҳо бояд сараввал аҳамияти талафузи дуруст дар суханро фаҳмонд ва мушкилоти талафузро муайян намуд. Овозҳои умумиро машқ кардан, бо овози саҳеҳу баланд хонда ва истифодаи воситаҳои омӯзишии интерактивиро таълими фонетика талаб мекунад.

Талафузи нодурусти калима сабабгори нодуруст тарҷума шудани маънои он, ба иштибоҳ овардани фаҳмидани маънои он лугат аз ҷониби шунавндаи дигар мегардад. Чунин мушкилиҳо дар донишҷӯёне, ки ҳаштод фисади нутқи забони модариашонро мешунаванд ва ба нозуқиҳои забонҳои дигар ба таври бояду шояд шинос намегарданд, муҳити васеътар дар ифодаи забони ғайрро надоранд, эҷод мегардад. [3]. Илова бар ин омӯзгоре, ки дар мактаби миена забони ғайрро таълим додааст, ба ин камбудӣ камтар тавачҷӯ карда бошад. Инро ҳам дар гуруҳҳои тоҷикзабон, русзабон ва ҳатто дар гурӯҳҳои забони модариашон ҳинду, урду ё пушту мушоҳида кардан душвор нест. Дар чунин ҳолат донишҷӯ гунаҳкор нест. Вай бо забони модарии худаш ба воя расидааст, дар ҳамон муҳит таҳсили илм кардааст ва ҳангоми ҷавоб додан ба саволи устод худро озод ҳис мекунад, оиди талафузи нодурусти овозҳои душвор дар калима андеша намекунад. Баъзе донишҷӯёни хориҷӣ ду се забони дар ҷои зисташон истифодашавандаро медонанд, ҳатто озодона муошират ҳам мекунанд вале ба фонетикаи забон тавачҷӯ надоранд.

Чунин зайл ҳолатҳои истифодаи нодурусти овозҳо дар калима ислоҳталаб мебошанд ва дар фаъолияти таълим, дар раванди дарс аз муаллим тавачҷӯи инфиродӣ нисбати донишҷӯро тақозо мекунад. Омӯзгор дар раванди пурсиш ва рӯ ба рӯ шудан бо талафузи нодурусти калима аз ҷониби донишҷӯ ҷашм пушидан наметавонад. [8]. Он талафузи нодурустро муаллим бояд ислоҳ намуд. Агар муаллим ҳангоми талафузи нодурусти донишҷӯ ӯро ислоҳ кардан гирад, зиёни ин намуди муносибати устод на танҳо ба фаъолияти шогирд, балки ба кори ҳуди устод таъсири манфии худро мерасонад. Ислоҳи талафузи нодурусти овоз дар калимаи хориҷӣ аз ҷониби шогирд гарчанде, ба ҳар ду ҷониб як ҷиҳати на он қадар заҳмат талаб ба назар мерасад, он аз таъсири манфи ҳолӣ набуда аз оқибатҳои он дар фаъолияти шогирд бояд андеша кард.

Шогирде, ки ғаёла аст вале ба талафузи нодурусти овозҳои бегона дар калима одат кардааст, аини ҷавоб додан ислоҳ кардани талафузаш аз ҷониби устод боиси қанда шудани нутқаш мегардад, вай дар байни гуруҳ худро нороҳат ҳис мекунад, шарм медорад ва ҳатто чунин муносибат ва усули таълими устод ба дилмонда шудани шогирд оварда мерасонад.

Барои ислоҳ намудани чунин ҳолатҳои ислоҳталаб ва кумаки дурусти таълимӣ ба шогирд, муаллим бояд усулҳои таълимии инфиродиро сайқал диҳад, пайваста омӯзад, аз усулҳои пешқадами таълим бархурдор гардад. Муаллим набояд шогирдро ба як ҳолати ногувор оварад, балки роҳи усулҳои ба ин намуд шогирд мувофиқро интихоб ва мавриди истифода қарор диҳад. Барои бартараф кардани ин душвориҳои талаффуз сабр, эҷодкорӣ ва дарки воқеан ҳуши забони ҳар як донишҷӯ лозим аст. Ин ҳама дар бораи мувозинати дурусти байни ислоҳи онҳо, рӯҳбаланд кардани онҳо ва боварӣ ҳосил кардани он аст, ки донишҷӯ кӯмаки устодро дарк намудааст.

Ҳангоми ислоҳи талаффузи нодуруст танҳо тақлид кардан ва ба такрор талаффуз кардани овозҳо кофӣ нест. Аз амалия бар меояд, ки ба амалиёти талаффуз кор кардан лозим аст. Овозҳое, ки талафузашон барои донишҷӯёни хориҷӣ душворанд, бояд зиёдтар ба маводи таълимӣ дохил карда шаванд ва талафуз бо садоҳои ҳақиқӣ ҷудоғона оғоз шавад. Дикқати шунавандаро ба фаъолияти узвҳои нутқ нигарондан зарур мебошад, зеро талафузи овозҳои душвор инро тақозо мекунад. [5]. Баъзе калимаҳо ва садоҳои англисӣ метавонанд воқеан душвор бошанд ва барои донишҷӯёне, ки талаффузро душвор меҳисобанд, мушкилӣ эҷод мекунанд.

Барои андеша намунаи одии ҷавоби донишҷӯ тавассути талафузи нодурусти овози “th” [ð] ва [θ]-ро бозназарӣ мекунем. Донишҷӯ барои истифодаи шумора мисол меорад: *ter ter tree students*. Ҳангоми талафузи овози [θ]- донишҷӯ ба талафузи овози ба лафзи худаш мувофиқ таъя кардаст ва донишҷӯёни боқимонда ба ҷавоби ӯ сарфаҳм нарафтанд. Муаллим хоҳиш менамояд, то донишҷӯ ҷавобашро бори дигар такрор кунад, ё ҳарф ба ҳарф (*spelling*)

хонад,аммо чавоб бе тағир мемонад. Донишҷӯ чавоби худро дар тахтаи синф сабт мекунад ,ки он ибораи “thiry three students” будаст. Чунин мисолҳои зиндаҳо дар талафузи овозҳои калимаҳои дигари монанд низ вохурдан имконпазир аст: this[zis], that[vet] mother[məzər], think [fink,]with[vit],within[vizin].

Талаффузи дурусти калимаро чи гуна бояд фаҳмонд ?

Ин аз калимаи юнонӣ ῥῥῥῥ «дуруст» ва ἔπος «сухан»)орфопея пайдо шудааст,ки маҷмӯи қоидаҳои нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ мебошад ва он дар забони адабӣ муқаррар карда шудааст. Истилоҳи “pronocer” бошад, хоси забони фаронсавӣ буда маъноӣ : хусусиятҳои баёни овозҳои нутқро дар ҳар як забони мушаххас ифода мекунад .Ин илм, талаффузи дурусти калимаҳо, омӯзиши фонемаҳо, хусусиятҳо ва тағирёбии онҳо дар шароити муайяни фонетикиро меомӯзонад.

Талафузи дурусти калима дар ҳар як забон аз мавқеи зада низ саҳт вобаста мебошад.

Умуман, исмҳои якҷиҳогӣ ё ҷудонашаванда, сифатҳо ва зарфҳо дар ҳиҷои аввал таъкид доранд, феълҳои ҷудогона бошанд,дар ҳиҷои дуюм. Масалан, калимаи “**perfect**”-(бе хато) ” ва “**perfect**”-(ислохталаб будан);”**permit**-(хуҷҷати иҷозат) ” ва “**permit**”-(иҷозат додан)”, “**present**” –(тухфа) ва “**to present**”- муаррифӣ кардан,”**important**”-(муҳим) ва “**impotent**”-(беқувват); ”**recall**”-(бозхонд кардан) ”ва ”**recall**”-(ба ёд овардан) ва мисолҳои дигар тафовути овозӣ доранд. Ҳагоми иваз шудани ҷои зада аз ҳиҷои аввал ба ҳиҷои минбаъда ҳам талафузи калима ва ҳам маъною вазифаи он ҳамчун ҳиссаи нутқ тағир меёбад.Талафузи садонокҳо; ҳамсадоҳо; талафузи шаклҳои махсуси грамматикӣ калима; калимаҳои иқтибосшуда ва ғайраҳо оҳангу талафузи ба худ хосро доранд.

Quality- ['kwɒləti]; question ['kwɛstʃən] ; equal ['i:kwəl]; accept [æk'sept]; exaggeration [ɪg,zædʒ.ə'rei.ʃən]; obviously ['ɒbvɪəsli]; nevertheless [,nevəðə'les]; thunderstorm ['θʌn.də.stɔ:m]; meanwhile ['mi:nwail];refrigerator [rɪ'frɪdʒərəɪtə(r)] ва вожаҳои душвор талафузи дигар ки байни тарзи навишт ва талафузашон тафовут вучуд дорад.

Дарёфти роҳҳои эҷодкоронаи таълими талаффуз танҳо дар бораи санҷидани усулҳои нави таълим нест; он дар бораи эҷоди фазои синфӣ аст, ки тавассути ҷустуҷӯҳо ва кӯшиши дарёфти андешаи нав ба беҳтар шудани забон оварда мерасонад.

Нигоҳ доштани мувофиқат дар талафуз муҳим аст. Хатогӣҳо дар талафуз ҳамеша ба дарки мазмуни нутқ халал мерасонанд: диққати шунаванда бо хатогӣҳои гуногуни талаффуз парешон мешавад.Барои дарки дурусти калима,ки талафузи саҳеҳи он раванди муоширатро осон мекунад ва суръат мебахшад, баҳри ислоҳу такмили он кушиш бояд кард.

Воситаи дигари хеле муфид дар ислоҳ намудани талафузи нодурусти калимаи хориҷӣ кор аз руи транскрипсия-тарзи овозии калима,ки аз ибтидои забоншиносӣ рушду такомул ёфтаю ,бо мурури замон ба тағиротҳо дучор шудааст, ба мақсад мувофиқ мебошад.

Ин намуди таълим таърихи пайдоиши худро дорад.

Таърихи транскрипсияи фонетикӣ аз давраи аввали муосир дар Аврупои Ғарбӣ оғоз ёфта, инкишофи алифбои фонетикӣ байналмилалиро дар бар мегирад.

Ҳиндуҳо, инчунин забоншиносони асримиёнагии Шарқи Наздик дар фаҳмидани фонетикаи нутқ пешравиҳо ба даст оварда буданд, вале аз он ки имлои онҳо додааст, қайди фонетикиро инкишоф надоданд. Низоми байналмилалии транскрипсияи фонетикӣ барои забонҳои гуфтугӯӣ аз ҷониби Пол Пасси ва Даниэл Чонс таҳия шудааст ва ба алифбои фонетикӣ англисӣ, ки соли 1847 аз ҷониби сэр Исаак Питман ва Ҳенри Эллис сохта шудааст, асос ёфтааст.

Истилоҳи транскрипсия ба раванди сабти ҷузъҳои фонологӣ ва морфологии забон аз нуқтаи назари як низоми навишт ишора мекунад. [4].

Муаллим фаъолиятҳои нақш бозӣ кардани донишҷӯро талаб мекунад Донишҷӯ намунаҳои забони мавриди ҳадафро истифода мебарад ва таҷрибаи омӯзишро пурмазмунтар ва амалӣ мегардонад. Ин усул истифодаи дурусти забонро ташвиқ мекунад ва донишҷӯро водор мекунад, ки малакаҳои талаффузи худро ҳангоми иҷрои нақш истифода барад.

Истифодаи видеоҳои талаффузи онлайн барои азхудкунии садоҳои англисӣ манбаи бинӣ ва шунавоӣ пешниҳод мекунанд. Ин видеоҳо аксар вақт ҳаракатҳои дурусти даҳони сухангӯ ва пайдо шудани садоро нишон медиҳанд, ки барои омӯзанда муфид аст.

Муаллим бояд на фақат хатоҳои фонетикиро ислоҳ наояд, балки бо истифода аз машқҳои гуногун: (машқҳои фарқ кардани овозҳо, ҳичоҳо, сохторҳои интонатсия, шинохти фонетикӣ) ба талаффузи дуруст ноил шавад.

Дар ҳолатҳои ҷудогона машқҳои тақлидӣ, гурӯҳбандии баъзе воситаҳои фонетикӣ ба мақсад мувофиқ мешаванд вале, бояд машқҳои инфиродӣ бартарӣ дошта бошанд. Муаллим бояд онҳоро бо назардошти хусусиятҳои фардии хонанда пешниҳод кунад. Машқҳои талаффузи калима дар шакли якҷоя пас аз устод низ намуди маъмулест дар роҳи ислоҳи камчинии талаффузи шогирд. Ин намуди машқҳо барои омӯзгор монеаи манфӣ низ эҷод мекунанд, яъне барои омӯзгор дар як вақт таъмин кардани суханронии дурусти ҳамаи шунавандагон душвор мегардад. [3]

Дар таълими талаффуз бе истифодаи васоити техникӣ сабтҳои аудиоӣ ва видеоӣ натиҷаи дилхоҳ ба даст намеояд. Маҳз, тавассути маводҳои сабти видеоӣ, ки онро ҳам дидан ва ҳам шундан имкон аст камбудии талаффузро бештар ҳис ва ислоҳ кардан мумкин аст.

Ҳангоми истифодаи сабти овоз, муаллим намудҳои зерини супоришҳоро пешниҳод мекунанд:

а). гӯш кардани маводи сабт ва такрор кардан пас аз сухангӯ (дар фосила). б). гӯш кардани сабти суханронӣ бо истинод ба матн (барои тамаркузи диққати донишҷӯ ба тасвири графикаи садои пешниҳодшуда). в). ба таври мустақилона сабт кардани мавод бо мақсади муқоиса ва таҳлили фонетикӣ минбаъдаи ҳарду сабт.

г). Истифодаи матни чопӣ бо мақсади таҳлили мустақилонаи фонетикӣ ва баъдан сабт кардани он [1].

Баъзан мушоҳида мешавад, таълими фонетикӣ ба назари донишҷӯ дилгиркунанда мерасад, гарчанде он ба ғоидаи кор аст. Аз ин лиҳоз аҳамияти кор дар фонетикаро ба донишҷӯ бо нуқтаҳои зерин нишон додан зарур аст:

-талаффузи калима бояд саҳеҳ бошад ва бо овози паст набошад то, ки шунаванда ҳангоми шундан суханро дарк карда тавонад. Талаффузи нодурусти калима боиси вайрон шудани муошират мегардад, инчунин малакаи нокомил талаффузи хонданро бозмедорад. Бояд қайд кард, ки шунавонидани сабти нутқ ва тасвирҳои шунавоӣ нодуруст навиштани калимаҳоро муайян мекунанд. Таълими тарзҳои овозӣ ва оҳангу талаффузи калима бояд қисми муҳими кори муаллим бошад ва дар ҳар дарс ба ин кор диққати кофӣ дода шавад. Дар байни машғулиятҳои дидактикӣ истифодаи тезгӯякҳо барои вусъат бахшидан ба тарзи талаффузи овозҳои душвор низ нақши муҳим дорад. Мақсади асосии ба роҳ мондани чунин машғулияти фонетикӣ коркарди тарзи дурусти талаффуз машқи талаффузи овоз ва ҳичои англисӣ мебошад. Ҳар як донишҷӯе, ки дар талаффузи чунин овозҳо танқисӣ дорад, имконияти аввалан зуд ва дуруст хондан ва пас аз он гуфтани тезгӯяки пешниҳодкардари дорад. Ба ин муносибат методологияи таълими забони мазкур мунтазам инкишоф меёбад, такмил мегардад ва усулҳои нави таълими забони англисӣ ҳамчун забони ғайримодарӣ дар дастрас ва осон шудани аз худ кунии он мусоидат менамоянд.

Ҳамин тавр, барои зуд омӯختани “twister” –тезгуяк ба забони англисӣ, бояд аввал онро дар асл гӯш кард. Тавассути сабт онро чанд маротиба бодикқат гӯш кардан зарур аст. Овозҳое, ки тезгуяк ба он нигаронида шудааст, алоҳида, борҳо ва бо суръати гуногун талаффуз карда сабтро хомӯш вале суръати суханро баланд карда, гуфтани онро идома додан натиҷабарх аст.

Намунаи тезгӯякҳо англисӣ. A snake sneaks to seek a snack. She sees cheese.

These brothers bathe with those brothers,

Those brothers bathe with these brothers.

If these brothers didn't bathe with those brothers,

Would those brothers bathe with these brothers? Four furious friends fought for the phone.

Қобилияти дуруст талаффуз кардани овозҳои ҷудогона ҳанӯз талаффузи дурустро таъмин намекунад, зеро сифати садоҳои забони хориҷӣ танҳо дар ҷараёни нутқ комилан зоҳир мешавад. Хусусияти системаи садои забони хориҷӣ ин таъсири мутақобилаи артикуляцияи садоҳои дигари дар як калима вучуддошта мебошад.

Тибқи қонунҳои имло дар забони хориҷӣ на ҳама вақт талаффуз бо имло мувофиқат мекунад, ки ин барои азхуд кардани овозҳои душвори ҳамсадоҳо ва дифтонгҳо, ҷуфти духарфаҳову сеҳарфаҳо, ки тарзи хонданашон аз навишташон тафовут доранд, душвории иловагӣ ба вучуд меоваранд.

АДАБИЁТҲО

1. Абукаримова Ф.Ш “Вижагиҳои зухуроти такрор дар забонҳои гуногунсохтор” –Х.. .Вестник ДДҳуқуқ бизнес ва сиёсат.Серия:Забоншиносӣ.с 2022
2. Аванесов Р.И. О слогоразделе и строении слова в русском языке // Вопросы языкознания. - 1954. - № 6. - С. 88-93.
3. Бернштейн С.И. Вопросы фонетики и обучения произношению / Под ред. А.А. Леонтьева, Н.И. Самуйловой. - М.: Просвещение, 1975. - С. 5-61.
4. Г. И. Боборико «Гродненский государственный медицинский университет» Кафедра русского и белорусского языков УДК 37.022:517
5. Бойцова А. Ф. Обучение русскому произношению в нерусской школе. М. : Просвещение, 1960. 210 с
6. Боянус, С. К. Постановка английского произношения : Английская фонетика для русских / С. К. Боянус. — Изд. 2-е. — М. : Т-во иностр. рабочих в СССР, 1932. — 263 с.
7. Брызгунова Е.А. Практическая фонетика и интонация русского языка. М.: Просвещение, 1963. - 226 с.
8. Гребенкина Р.Т. Изучение в школе фонетики и графики русскоо языка. М., 1984.-117с
9. Кузьмина, С. М. [О современной орфоэпической ситуации](#) / С. М. Кузьмина // Проблемы фонетики : сб. статей / Рос. акад. наук, Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова. — М. : Наука, 2007. — Вып. 5 / [редкол.: Р. Ф. Касаткина (отв. ред.) и др.]. — С. 365—370. — 417 с. — [ISBN 5-02-033867-2](#).
10. Любимова Н.А. Обучение русскому произношению. - М.: Русский язык, 1977. - 192 с.
11. Олимова А.Ш “Фоносемантическое исследование таджикских и русских звуков”стр – Вестник ТНУ.Серия Филология.2024/2 с.137-146
12. Jones D., An Outline of English Phonetics, 3 ed., Cambridge, [1932](#) Abercrombie, David (1967). Elements of general phonetics. Edinburgh: Edinburgh University Press.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-108-114

**ТАСНИФОТИ ТОБИШИ СЕМАНТИКИИ ЧУМЛАИ ПАЙРАВИ
МУАЙЯНКУНАНДАИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ ДАР ҚИЁС БО ЗАБОНҲОИ
ОЛМОНӢ ВА РУСӢ**

АБДУЛХАЙРОВА С.Х.

старший преподаватель иностранных языков, Таджикский Национальный Университет

В данной статье рассматриваются семантические оттенки СПП с придаточными определительными таджикского языка и их типологические анализы в немецком и русском языках. СПП с придаточными определительными по сравнению с другими видами сложноподчиненных предложений имеет различные продуктивные семантические значения, оно занимает основное место в сфере синтаксической грамматики. Такое продуктивное значение не могут иметь другие виды сложноподчиненных предложения, только именно этот вид предложение играет ключевую роль, так как оно может управлять многих видов сложноподчиненных предложений, такие как придаточное обстоятельства времени, образа действия, цели, причины, место и дополнение и т.п. И не один из видов сложных предложений не имеет такую функцию.

В немецком и русском языках также они играют многофункциональную роль и являются продуктивными. Во время перевода с одного языка на другого происходят конвенции частей речи предложение переводится логически или обратным способом. Из типологических анализов предложения пришли к выводу, что немецкий глагол требует предлоги так как они управляются падежами и валентностью, а в таджикском языке не имеется категории падежа и рода.

Таҳлилу таҳқиқи чумлаҳои пайрави муайянкунанда таърихи тӯлониро дар бар мегирад. Чумлаҳои мураккаби тобеъ, яке аз воҳидҳои олии ташаккули қисми мураккабу баҳсталаби синтаксиси чумлаҳои мураккаб буда, он аз ду ва ё зиёда чумлаҳои содда ташкил ёфта, бо воситаи пайванди тобеъкунанда ифода гардида, дар соҳаи грамматика сермаҳсул мебошад. [1. с. 73]

Мавзӯи чумлаҳои мураккаби тобеъ хеле мушкул ва дар навбати худ хеле шавқовар ва баҳсталаб мебошад, ки дар таълиму таҳқиқи он забоншиносони ватанию хориҷӣ ба монанди А.Белинитский, Ю.А.Рубинчик, Н. С. Валгина, Адмони В., Шенделс Е.И., Ш.Рустамов, Л.Бузургзода, Ниёзмӯхаммадов, Б.Ҳочизода, Д.Т.Тоҷиев, С.Атобуллоев, Д.Ҳоҷаев ва дигарон саҳми бузург гузоштаанд. [2.с.102]

Мо тасмим гирифтаем, ки дар мақолаи мазкур танҳо як намуди чумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунандаро мавриди таҳлилу таҳқиқи типологӣ қарор диҳем. Мо чумлаи пайрави муайянкунандаро на танҳо таҳлилу эзоҳ медиҳем, чун дар мақолаҳои илмӣ пешина, балки аз ҷиҳати семантикӣ тобишҳои маъногӣ онро дар забонҳои муқосаишаванда таҳлилу таҳқиқи типологӣ менамоем.

Тобишҳои семантикӣ чумлаи пайрави муайянкунандаро чунин шарҳ додан мумкин аст: [6, 198с.]

Чумлаи пайрави муайянкунанда калимаи муайяншавандаро аз ҳар ҷиҳат шарҳу эзоҳ медиҳад ва ба ин восита маъноҳои зиёдеро ифода менамояд, аммо дар ҳамаи ин мавридҳо муносибати чумлаи пайраву аъзои муайяншавандаи сарҷумла атрибутӣ мебошад. Ин муносибати асосии чумлаи пайрави муайянкунанда вобаста ба маънои луғавию грамматикӣ ва мавқеи исми муайяншаванда, ба вазифаи исм омада дар таркиби сарҷумла тобишҳои маъногӣ гуногунро ифода мекунад. [9,с.251]

Воситаҳои дигари луғавию грамматикӣ таркиби чумлаи мураккаби тобеъ тобишҳои зиёди маъногӣ пайдо карда асоситарини онҳо дар гурӯҳҳои зерин дарҷ гардидаанд:

1.Тобиши шарт: Чумлаи пайрави муайянкунанда аломату ҳолат, ҳолату вазъияти ғайриреалии ашъро низ нишон медиҳад. Дар ин гуна мавридҳо хабари чумлаи пайрав бо шаклҳои сиғаи шартӣ-хоҳишмандии феъл ифода мегардад, ки онҳо ба ифодаи ҳама гуна маъноҳои модалияти объективӣ ва субъективӣ қодир мебошанд. Мисол: Ман ҳанӯз обидандандони дар даҳон гирифтаамро макида тамом накарда будам, ки Қорӣ ишкамба аз тарафи Шарқи Раса, аз тарафи мадрасаи Кӯкалтош намоён гардид [11. с34]. ~Ich hatte mein Bonbon noch nicht ausgelutscht, da nahte Kori-Ischkamba. Er kam von der Kukaltosch-Medresse [13 S.36]~ Не успел я съесть свой леденец, как со стороны медресе Кукалтош показался Кори-Ишкамба [13, с.28]

Дар чумлаи забони тоҷикӣ ибораи семантикии **Обидандони дар даҳон гирифтаамро** маънои модалияти субъективиро ифода карда, дар вазифаи пуркунандаи бевоситаи сурат ёфта омада, яъне тавассути пасоянди -"ро" ва бандаки қонишини соҳибии "-ам" ифода гардидааст. Дар забони олмонӣ бошад, **Mein Bonbon noch nicht ausgelutscht** тарҷума гардида, дар чумлаи олмонӣ қонишини соҳибии аз он ман **Possessivpronomen mein Bonbon**, қанди фурунабурдаам баргардонида шуда, бо воситаи сифати феълӣ Partizip II ифода гардида аз ду чумла: чумлаи мураккаб ва содда иборат мебошад. Дар чумлаи забони русӣ бошад **не успел я съесть свой леденец, ҳамчун ман қанди обидандонамро то ҳол хӯрда нашуда будам** ;

ҳамчун ҳоли ҳолат тарҷума гардида, бо воситаи пайвандаки ҳоли ҳолати забони русӣ "как" со стороны Кукалтош, ҳамчун ҳоли макон тарҷума гардида, чумла мантиқан ва мазмунан ифода гардидааст.

2.Тобиши сабаб: Тобиши сабаб дар ҷунин чумлаҳои пайрави муайянкунандае мушоҳида карда мешаванд, ки пас аз калимаи муайяншаванда воқеъ гардидаанд ва аксарияти калимаҳои муайянкунанда дар аввали сарҷумла ҷой гирифтаанд. Дар ин мавқеъ ва на ба ин вазифа ҳамаи исмҳо оянд, ҳам ин ҷой ба исмҳои хос ва қонишинҳои шахсӣ бештар мансуб аст.

Дар ин намуд чумлаҳои пайрави муайянкунанда аломати калимаи муайяншаванда ҷунон барҷаста ифода мегардад, ки боиси воқеъ гардидани амалу ҳолати дигаре мегардад, инро дар мисоли зерин ҷунин шарҳ додан мумкин аст : [10. 218]

Сабаби ин ҳамин аст, ки **ин кори ман** аз падар, модар ва бародаронам пинҳонӣ аст [11, с.50.] ~Und trotzdem bitte ich dich darum, es verhält sich nämlich so: Mein Vater, meine Mutter und meine Brüder sollen nicht wissen, daß ich dorthin gehe. [12, S.58] Дар чумлаи забони тоҷикӣ сабаби ин ҳамин аст, ки бо пайвандаки тобеъкунандаи "ки" ифода гардида **падару модар ва бародаронам** бо бандаки қонишини соҳибии " - онам" ва калимаи пинҳони тобиши маъногиро мефаҳмонад.

Дар чумлаи забони олмонӣ бошад бо пайвандаки тобеъкунандаи ;э" **trotzdem** " ҳоли сабаб ифода гардида бо қонишинҳои соҳибии Possessivpronomen **mein Vater, meine Mutter und meine Brüder** дар падежи Akkusativ Obj. тарҷума карда шуда, ин ҷо тарҷумаи мантиқан ва семантикии нобаробар ба назар мерасад. Дар чумлаи дуум бошад, **sollen sie nicht wissen, dass ich dorthin gehe.** - Онҳо набояд донанд, ки ман ба он ҷо меравам, бо воситаи пайвандаки ҳоли замон "ба он ҷо" ифода гардида бо феъли модалии **sollen** пурра карда шудааст.

3.Тобиши натиҷа: Чумлаи пайраве, ки исмҳои ҳама пайвандаки ифода ёфта ҳолати ҷараёни воқеъа, ҳодисаҳои олами воқеъ ва ҳолату вазъиятро эзоҳ дода, пас аз сарҷумла воқеъ гардида аломатеро нишон медиҳанд, ки ҳамчун натиҷаи он ҳодисаву воқеъа ё исми ба амал алоқаманд бударо мефаҳмонад. Ин намуд чумлаи пайрави муайянкунанда аломатҳои зиёди луғавию грамматикӣ таркиби чумлаи мураккаби тобеъ аз чумла артикл калимаҳои ҳамнисбат, воҳидҳои нисбиро нишон дода онро муайян мекунад.

Мисол: **Аксарияти донишҷӯёни ДМТ дониши намунавии онро нишон** доданд, ки он қадар роҳбарият ва волидонро хурсанд кард. ~Einige unsere Studenten der Tadschikische Nationalen Universität sehr gute Kenntnisse zeigten, die die Universitätsleitung und deren Eltern sehr erfreudlicht hatte. ~Некоторые студенты нашего университета показали очень хорошие знания, что очень порадовало руководства университета и их родителей. Дар чумлаи забони тоҷикӣ тобиши натиҷа **он қадар роҳбарият ва волидонро хурсанд кард** сарҷумларо муайян

мекунад. Дар ҷумлаи забони олмонӣ бошад, ба пурраги ба сарҷумла дахл дошта бо ҷонишини нисбии "deren" дар падежи Genitiv Obj. ва пайвандаки тобеъкунандаи **"die" Akk. Obj.** ифода гардида, ҷумлаи пайрави муайянкунанда, яъне ба забони олмонӣ **Attributsatz** мебошад.

Дар ҷумлаи забони русӣ бо пайвандаки "что" ва ҷумлаи дуум **очень порадовало руководства университета и их родителей**, дар ин ҷумла тобиши семантикии натиҷаи дониши донишҷӯёро ифода намуда сарҷумларо муайян мекунад.

4.Тобиши хилоф: Ҷумлаи пайрави муайянкунанда аломат ва ҳолати ашёро ифода менамояд, ки хилофи аломату амали дар хабар ифода гардидаи он мебошад. Ин муҳолифат бештар дар замони воқеияти он аломату амалҳо мушоҳида карда мешавад, ки аҳамияти муқоисавӣ дорад. Мисол: *Барои чи шумо он чизеро, ки медонистед, фаромӯш кардед? ~ Warum habt ihr alles, was gewusst hätte, plötzlich vergessen? ~ Барои чӣ шумо он чизеро медонистед, фаромӯш кардед?* Дар ҷумлаи забони тоҷикӣ **он чизеро, ки пайвандаки тобеъкунандаи ҷумлаи пайрав буда, медонистед, фаромӯш кардед** - хилофи он мебошад. Дар ҷумлаи забони олмонӣ бошад, ҷонишини шахси дууми ҷамъ-и " ihr gewusst hättet, Konjunktiv, сигаи эҳтимолии феъл, яъне шумо ибораи **alles was** ифода гардидаи зарфи **plötzlich -нохост** илова шудааст, дар забони русӣ низ ҷунин ҳолат ба назар мерасад **вдруг** -якуякбора ҳоли ҳолат ифода гардидааст. Ин дар таҳлили ҳар се ҷумлаҳо тарҷумаи баробармаъноӣ ҳиссаҳои нутқ ва хилоф дида шуда, танҳо дар ҷумлаи забони тоҷикӣ калимаи "якуякбора" партофта шуда, ҷумлаҳо мантиқан тарҷума шудаанд.

5. Тобиши ҳолат: Дар ин гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҷумлаи пайрави муайянкунанда ҳолату вазъияти ашёи муайяншавандаро ҳамчун аломат нишон медиҳад. Мисол: *Охирҳои моҳи июн мо барои дамгирӣ ба баҳри Қайроқум меравем, ҳоло набараҳои мо он ҷунон хурсанд мебошанд. ~ Ende juni fahren wir ans Kairakum Meer, worauf unsere Enkelkinder darauf sie sich schon lange freuen. ~ В конце июня мы едем в Кайракум, чему наши внуки уже давно радуются.* Дар ҷумлаи забони тоҷикӣ **ҳоло набараҳои мо он ҷунон хурсанданд**, тобиши ҳолати хурсандиро ифода карда пайвандаки тобеъкунандаи **ки** партофта шудааст, дар ҷумлаи забони олмонӣ бошад пайвандаки ҳоли ҳолат **"worauf "** илова гардида **unser Enkelkinder sich schon lange freuen**, тобиши маъногии ҷумларо пурра мекунад. Дар ҷумлаи забони русӣ бошад бо пайвандаки "чему", хабари сарҷумларо муайян намуда маъноӣ онро тавзеҳ медиҳад.

Дар ин ҷумлаҳо конвенсияи ҳиссаҳои нутқ ба амал омада, ҷумлаҳо мазмунан тарҷума карда шудаанд.

Таҳлилу таҳқиқи типологии муқоисавӣ ва диахронӣ синхронӣ ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ва муайян намудани умумияту тафовути он вазифаи ҳар яки мо забоншиносон буда, дар таснифу муқаррар намудани ҷумлаҳои пайрав, алалхусус муайянкунандаву ҳоли тарзи амал амалан илман мӯсоидат мекунад. [6, с.186]

6. Тобиши замон: Ҷумлаи пайраве, ки ҳоли замони сарҷумларо муайян мекунад, тобиши замонӣ дорад. Ин гурӯҳи ҷумлаҳои пайрав амалу ҳолатеро нишон медиҳанд, ки дар ягон вақту замон ва рӯзу давраи муайян воқеъ гардидааст. Дар ин гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҷумлаи пайрави муайянкунанда исмҳо замон ва воҳидҳои вақтро муайян мекунад. Дар бисёр мавридҳо ҷумлаи пайрав ба туфайли калимаи муайяншаванда ба тамоми сарҷумла муносибати синтаксисӣ пайдо намуда ва исми муайяншаванда бе ҷумлаи пайрав истифода намегардад. Инро ҷунин шарҳ додан мумкин аст: *Магар ӯ шуморо дирӯз зиёфат карда буд, ки кӯрнамаки нақун, дирӯза ошро аз ёдат нобарор ба шумо маънӣ кард. [11, с.35] ~ Ohne stehen zu bleiben, sagte Kori-Ischkamba: "Ach du undankbar. Vergiss nicht mein Brot und Salz. Denk an den Pilav, den du gestern verspeist hast."* [13, S. 36] Дар ин ҷумлаҳои муқоисашаванда тарҷумаи нобаробарӣ ба назар расида, ба ҳам иваз шудани ҳиссаҳои нутқ дида мешавад.

Ҷумлаи забони тоҷикӣ ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунандаи замон аст, дар ин ҷо боз пуркунандаи бевоситаи суратефта ба назар мерасад. Дар ҷумлаи забони олмонӣ бошад, якчанд ҷумлаи содда тарҷума шуда бо пешоянди **ohne stehen zu bleiben** илова гардида **Akk. Objekt** тарҷума шуда **denk an den Pilav, den, du gestern verspeist hast - Präp Obj.** дар

падежи винит. ифода гардида тобиши замонро ифода кардааст дар чумлаи забони олмонӣ феъли замони гузашта *das Perfekt "hast +Part II"* ифода гардидааст.

7.Тобиши макон: Чумлаи пайрави муайянкунанда бар эзоҳи исми макон, хусусан исмҳои маконе, ки ба вазифаи ҳоли макон омадаанд, хеле серистеъмол мебошанд. Чумлаҳои пайраве, ки мавқеи чунин исмҳо, амалу ҳолатҳои дар он воқеъ гардидаро ҳамчун аломати он исм нишон медиҳад, тобиши маъноии маконро ба худ мегирад. Мисол: *Хавлии ман дар сари роҳ мебошад, аввал он ҷо меравем.* [10, с.37]. *~Als wir ein Stück gegangen waren, sagte Kori - Ischkamba : " wir kommen sowieso an minem Haus vorbei-also sehen wir erst einmal zu mir."* [13, S.39] Дар чумлаи забони тоҷикӣ исми асосӣ **хавлии ман** буда онро ибораи **дар сари роҳ** муайян карда, дар вазифаи ҳоли макон омадааст. Дар чумлаи забони олмонӣ бошад, чумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар чумлаи якум ҳоли замон бо пайвандаки тобеъкунандаи " *als*", дар чулаи дуум, ҳиссачаи **sowieso** илова гардидааст, ки дар ин ҷо тарҷумаи нобаробарӣ дида шуда чумла мантиқан тарҷума шудааст.

8.Тобиши мақсад : Чумлаи пайрави муайянкунандае, ки исмҳои маъноӣ, монанди фармон, хабар, таклиф, фикр, ҳаракатро, ки одатан ба вазифаи пуркунандаи бевоситаи суратёфта ва ҳиссаи номии хабари феълӣ истифода гардидаро муайян мекунад, бо дигар исмҳо омада ягон- ягон дучор мешавад. Хабарӣ чумлаи пайрав дар сохти феълии сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода мегардад. Исми муайяншаванда гоҳо ба ҷонишинҳои нисбӣ омада муносибати атрибутиро ифода мекунад. Мисол: Таввалудгоҳи ин одам дар деҳаи Фоики тумани Шофиркоми Бухоро буда, дар шаҳри Бухоро нашъунамо ва касбу камол ёфта, мусиқиро омӯхтааст. [10, с.27]. *~In der Siedlung Foik, Kreis Schofirkom, geboren, ging er in Buchara in die Lehre, nachdem er sich den Musikantenberuf erwählt hatte.* [12, S.26] Дар чумлаи забони тоҷикӣ бошад, ибораи **мусиқиро омӯхтааст** чумлаи пайрави муайянкунандаи мақсад ифода гардида, дар вазифаи пуркунандаи бевоситаи суратёфта омадааст. Дар чумлаи забони олмонӣ бошад дар чумлаи якуми пайрав *ging er in Buchara, in die Lehre*, барои таҳсил ба Бухоро тарҷума шуда ҳоли маконро ифода мекунад. Дар чумлаи дуум пайрав бошад **sich den Musikantenberuf erwählt hatte** тарҷума гардида маъноӣ касби мусиқиро омӯхт дар замони гузаштаи дур Plusquamperfekt ҳамчун Akk Obj. ифода гардида тобиши мақсадро ифода карда чумлаҳо аз рӯи мантику мазмун тарҷума карда шудааст. [2, с.102]

9.Тобиши миқдору дараҷа: Тобиши миқдору дараҷа дар чумлаҳои пайрави муайянкунанда бо дигар тобишҳои маъноӣ махсусан бо тобишҳои натиҷавӣ, қиёс, омехта ифода мегардад. Мисол: *Дуруст аст, ки ду се хучра дорам,ки онҳо аз падарам мерос мондаанд.*[11, с.43]. *~Doch ich nenne zwei drei Zellen,mein eigene, die mir mein seliger Vater vererbt hatte.* [12, S.47]. *~Но у меня есть две три хужри ,которые достались мне,* [13. с.19]. - Дар чумлаи забони тоҷикӣ **дуруст аст, ки ду се хучра дорам**, дар чумлаи забони олмонӣ бошад, ҳиссачаи **doch ich nenne zwei-gўё ду се хучра drei Zellen-нобар мекунам, ки аз падарам мерос мондаанд ,mein eigen-моли шахсиям**, боз бо исми падари раҳматиам- *Mein seliger Vater* илова гардида бо ҷонишини нисбии бо пайвандаки тобеъ кунандаи **die** дар шакли ҷамъ ифода гардидааст. Дар чумлаи забони русӣ бошад ба ҷои **doch ich nenne- но у меня есть** тарҷума шуда бо пайвандаки тобеъкунандаи **которые**, ифода гардидааст, дар чумлаҳои забони тоҷикӣ бошад, чумлаи пайрави соҳибӣ буда, дар вазифаи ҳоли миқдору дараҷа омадааст. Ин ҷо тарҷума ибораҳои семантикии чумлаи пайрави муайянкунандаро мушоҳида карда мешавад. [2, с.75]

10.Тобиши тахмин: Дар таркиби чумлаи пайрави муайянкунанда воҳидҳои гуногуни модалӣ истифода карда шуда дар тобишҳои маъноӣ чумлаи пайрав роли асосӣ мебозад, калимаи **гўё** аз чумлаи онҳо мебошад.Ин чумлаи пайрави муайянкунанда дар шакли сиғаи шартӣ -хоҳишмандӣ омада гоҳ гоҳе дар сиғаи хабари омада эҳтимолият тахминро ифода мекунад. Мисол: *Ҳаво чунон ғирифтагӣ буд,ки гўё ҳозир борони сел мезанад ~Das Wetter war so kalt, dass es aussah,als würde es gleich regnen.* *~Погода была пасмурна, что казалось вот-вот поидет дождь.* Дар чумлаи забони тоҷикӣ эҳтимолият бо калимаи **"гўё"** ифода гардида

дар забони олмонӣ бо модалият **würde es gleich regnen Konditionalis I** тарҷума шуда дар забони русӣ бошад бо ибораи эҳтимолии **вот-вот пойдет дождь** ифода гардидааст.

Дар ин ҷумлаҳо мо нобаробариҳои ҳиссаҳои нутқро воҷеҳӯрем, дар тарҷумаи ҷумлаи забони олмонӣ мантиқан ифода гардида, лекин тарҷуаи забони русӣ бо тоҷики бо ҳам мувофиқ мебошанд., [2, 102.с.]

Дар ҷумлаи пайрави муайянкунанда бо қадимаи муайяншаванда воситаҳои зиёди грамматикӣ ва луғавӣ иштирок менамоянд. Воситаи асосии алоқаи ҷумлаи пайрави муайянкунанда пайвандаки ба шумор рафта, мақоми он махсусан дар ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда хеле зиёд мебошад.

Воситаи дигари ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда :артикли - е; калимаҳои ҳамнисбат, воҳидҳои нисбӣ, шаклҳои феълӣ, мавқеъи ҷумлаи пайрав, омилҳои ёрирасони алоқа ва ташкили ҷумлаҳои мураккаб ба шумор меравад. [14. 156с.] Мисол: Абдунabi ном як хизматгори қадроне доштам, ки ӯ бемор шуда ба хонааш рафт ва мурд. [11,68-69с.] ~ Ich hatte den Diener namens Abdunabi, einen treuen und erschrockenen Mann, wie Sie wissen würde er krank, kehrte er sein Dorf zurück und starb.[12, 84 S.] ~Был у меня слуга по имени Абдунаби, верный бесстрашный. Он заболел вернулся в родное селение и умер вы знаете об этом. [13, 42с.] Ҷумлаи забони тоҷикӣ бо артикул ишоратии <як хизматгоре> бо номи Абдунаби, дар забони олмонӣ den Diener namens Abdunabi, тарҷума шуда дар падежи Akkusativ Obj. омадааст. Дар ҷумлаи забони русӣ бошад слуга по имени Абдунаби тарҷума гардидааст.

Воситаи асосии алоқаи ҷумлаи пайрави муайянкунанда пайвандаки муштараквазифаи <ки> мебошад. Дар ин вазифа дигар пайвандакҳо истифода намешаванд. Пайвандаки <ки> ҳамеша дар аввали ҷумлаи пайрави муайянкунанда меояд ва он воситаи асосии алоқа ба ҳисоб меравад [7. 258с.]

Сериестемол будани артикл, калимаҳои ҳамнисбат ва воҳидҳои нисбӣ дар ҷумлаҳои мураккаб тобеъ бо ҷ ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба абстрактмаъноии пайвандаки <ки> марбут мебошад.

Артикли - е аломати муҳими сохти ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда буда, дар алоқаи ин ҷумлаи пайрав бо сарҷумла ширкат меварзад, чунки онҳо ҳар ду вазифаи ҷудо намудани сарҷумла ва ҷумлаҳои пайравро иҷро менамоянд. Ҳам артикли ишоратии - ё ва ҳам ҷумлаи пайрави муайянкунанда барои мушаххас ва аз ҳамчинсонаш ҷудо кардани исми муайяншаванда хизмат мекунад: Мисол Лекин шунидам, ки шумо аз думболагириям дар ҳаққи ман гумони баде доштаед, - атои шуморо ба лиқои шумо бахшидам"-гӯён суханони худро ҳазломезона ба охир расонидам. [11. 43с.]~Aber nach dem ich erfahren hatte, wie sie über mich dachten, entschied ich mich Ihnen ihre Gabe zurück geben, schloss ich scherzent. [12.47 S.] ~Однако, узнав, что моя попытка познакомиться с вами вызвала у вас не хорошие подозрения, я решил вернуть вам ваш дар обратно"-закончил я шутливо. [13. 31ст.]

Хулоса ҷумлаи пайрави муайянкунанда аз ҷиҳати семантика сермахсул буда бо тобишҳои гуногуни маъногӣ ифода гардидааст. Дар мавриди таҳлилу таҳқиқи типологӣ қарор гирифтани забонҳои муқосашаванда мо ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаро аз руи семантика яъне маъно дида баромада ба хулосае омадем, ки онҳо тобишҳои маъногии гуногун доранд.

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда на танҳо исми сарҷумларо ифода мекунад, балки он тамоми сарҷумларо аз ҷиҳати маъно пурра мегардонад, он нисбат ба дигар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ функцияҳои муҳими худро дорост. [1, с. 74]

Барои ҳамин дар ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар омӯзиши ифодаҳои семантикӣ тобишҳои маъногӣ маҳфуми асосии семантикаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҷои намоёнро ишғол мекунад.[1, с. 76]

Дар забони олмонӣ ҷумлаи пайрави муайянкунанда **Attributsätze** низ яке аз сермахсултарин намуди ҷумлаҳои мураккаби тобеъ буда, он на танҳо бо пайвандакҳои тобеъкунандаи die der das ,deren dessen балки бо пайвандакҳои welche, welches, welcher, solche ,wofür dafür, wovon , worauf ва ғайраҳо низ аз рӯи семантика ифода карда мешавад. Дар

забони русй бошад котормый, котормое ,котормая, некотормые, такие, такие как ва монанди инҳо ифода мегарданд.[2, с103]

Мисол: Дар деҳаи Розмос Арбоб-Ҳотам ном одами баобруе ҳаст, рост ба ҳавлии ӯ меравед. [11.70с] ~In Rosmos lebt ein höchst angesehener Mann, der Arbob Hotam sie reiten Sie geradewegs zu ihm. [12, 84 S.] ~ В Розмозе есть весьма почтенный человек Арбоб - Хотам. Вы заедите к нему. [13, 50 с.] Дар ҷумлаи забони тоҷикӣ артикли ишоратии Арбоб - Ҳотам, ном одами баобруе ҳаст, бо артикли ишорати баобру - е;, дар ҷумлаи забони олмонӣ In Rosms lebt ein höchst angesehener Mann, der Arbob - Hotam тарҷума шуда ба воситаи пайвандаки <der> +Akk. Obj. ифода гардидааст. Дар ҷумлаи забони русӣ бошад ибораи весьма почтенный человек Арбаб Хотам тарҷума гардида, пайвандаки тобеъкунанда партофта шудааст, ки дар ин ҷо ҷумлаҳо нобаробар баргардонида шуда конвенсияи ҳиссаҳои нутқ ба амал омадааст.

Ин гуна тафовутҳои семантикии гуногунро дар забонҳои муқоисашаванда ҳангоми баргардоришҳо бисёр вохӯрдан мумкин аст, чунки грамматикаи забони олмонӣ ва русӣ аз грамматикаи забони тоҷикӣ фарқияти хеле бузург дорад. Дар забони тоҷикӣ категорияи ҷинсият вучуд надорад,, ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи забони тоҷикӣ чи тавре дар боло қайд намудем фақат бо воситаи пайвандаки тобеъкунандаки < ки> ифода гардидааст. Дар забони олмонӣ бошад аз рӯи ҷинсият мардона (der), занона (die) ва миёна(das), ва дар шакли ҷамъ (die) барои ҳамаи ҷинсият ифода гардида, дар забони русӣ бошад бо пайвандаки тобеъкунандаи котормый - мардона, котормая-занона, котормое - миёна ва дар шакли ҷамъ котормые ифода мегардад.

Ҳамин тариқ аз мисолҳои дар боло таҳлил гардида маълум гардид, ки ҷумлаҳои дар се забон қиёсгардида маъноҳои семантикии гуногун дошта дар вақти тарҷума кардан конвенсияи ҳиссаҳои нутқ ба назар мерасад, нобаробарии ҳиссаҳои нутқ ба валентнокии феъли забони олмонӣ вобаста аст, дар бисёр маврид феъли забони олмонӣ пешоянд талаб карда бо падежи Dativ, Akkusativ ва Präpos. Obj.ифода мегарданд. Ин фарқият дар дигар забонҳои муқоисашаванда дида намешавад

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда метавонад, ҳам дар вазифаи зарф, ҳам исму феъл ва аъзоҳои пайрав пуркунанда бевоситаи суратефта яъне тавассути пасоянди - ро, ва бидуни пасоянд, ва боз намудҳои гуногуни ҳол омада метавонад, ки дар дигар забонҳо он қадар барҷастамушоҳида карда мешавад. Ҳам дар забони тоҷикӣ дар қиёс бо забонҳои олмонӣ ва русӣ хеле тафовутҳо вучуд доранд дар забони тоҷикӣ ба ғайр аз категорияи ҷинсият боз фарқияти дигар ин категория ҳолат, яъне падеж низ вучуд дорад. Дар забони олмонӣ чорто падеж вучуд дорад, ҳангоми баргардонишҳо мо се тои онро дар ҷумлаҳои таҳлилу таҳқиқи типологи кардамон вохӯрдём Genetiv Obj. Dativ Objekt. Akkusativ Obj. ва боз Präpos. Objekt.

АДАБИЁТ

1. Абдулхайрова С.Х. Вестник ТГПУ, N1 (96), 2022 с.73./С. Х. Абдулхайрова. - Душанбе, 2022-73с.
2. Абдулхайрова С.Х. Вестник ТГПУ N1(90), 2021 с.102/С. Х. Абдулхайрова. - Душанбе, 2021-102с.
3. Admoni W. Der Deutsche Sprachbau, Suntax, Leningrad 1960, -263 S. / W. Admoni, Leningrad, 1960, - 263 S.
4. Архипов А. Ф. Самоучитель перевода с немецкого языка на русский язык /А. Ф. Архипов, Москва:Высшая школа, 1991, - 254с.
5. Duden Gegenwartsprache, Grammatik der deutschen Sprache, 1984 -304 S./ Gegenwartsprache, Grammatik, Leningrad: 1984,-804 S.
6. Забони адабии ҳозираи тоҷик.Синтаксис: ,Душанбе Ирфон 1970,-268с./Синтаксис, Душанбе Ирфон, 1970,-268с.
7. Валгина Н.С.Современный русский язык Изд 3 Высшая школа М.,-1991./ Н. С. Валгина, Москва : 1991.
8. Рустамов Ш.Грамматикаи забони ҳозираи адабии тоҷик Душанбе,1988-340с./ Ш. Рустамов, Грамматика, Душанбе 1984,-324с.
9. Рустамов Ш., Камолиддинов Б. Грамматикаи забони адабии муосири тоҷик қ 3 Душанбе, 1989,-360с./ Ш. Рустамов. Б. Камолиддинов. Душанбе : Дониш, 1989 - 300с.
10. Рубинчик Ю.А.Сложные предложения с придаточным определительным. М, 1980,-146с.
11. С.Айнӣ. Марги судхӯр.Асарҳо .Қ.4.1961-316 саҳ.
12. S.Aini. Tod des Wucherers.,Berlin, 1966. -263S.
13. С. Айнӣ. Смерть ростовщика. М.,1978,--156с.
14. Ходжаев Д. Сложноподчиненные предложения с придаточными определительными в современном таджикском литературном языке/ Д. Ходжаев, Душанбе 2021,-172.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-115-120
УДК 80

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ КОНЦЕПТ И КОНЦЕПТОСФЕРА В КОНТЕКСТЕ ТРИЛОГИИ И. ЕСЕНБЕРЛИНА «КОЧЕВНИКИ»

ДАИРБЕКОВА АЙГЕРИМ МУКТАРГАЛИЕВНА

Докторант КазНУ им. аль-Фараби

Научный руководитель – Л.А. МЕКЕБАЕВА

Алматы, Казахстан

Аннотация: В статье рассматриваются художественные концепты и концептосфера как важнейшие элементы художественного анализа трилогии И. Есенберлина «Кочевники». Автор исследует взаимодействие и трансформацию ключевых концептов, определяющих смысловую и идейную структуру произведения. Особое внимание уделяется концептам власть, свобода, народной идентичности, а также их роли в формировании историко-культурной картины мира. В работе используются теоретические подходы к понятию художественного концепта (Д.С. Лихачёв, Ю.А. Бельчиков, В.И. Карасик), подчеркивается многослойность и символичность концептов, отражающих индивидуальное авторское восприятие и коллективную ментальность. Статья актуализирует значение концептосферы как средства интерпретации текста, раскрывая особенности культурной памяти и ментальных моделей казахского народа в литературном дискурсе.

Ключевые слова: концепт, концептосфера, художественный концепт, И. Есенберлин, Кочевники, историческая правда, национальная идентичность.

В изучении литературных произведений важную роль играет анализ концептосферы, которая представляет собой совокупность концептов, или ментальных образований, создающих целостную картину мира в сознании автора и его читателя. В этой статье будет рассмотрено, как концепты взаимодействуют друг с другом, трансформируются и влияют на восприятие и интерпретацию художественного произведения, используя трилогию И. Есенберлина «Кочевники» как объект исследования.

Концептосфера произведения становится важным инструментом для более глубокого понимания авторского замысла, особенностей культурных и исторических контекстов, а также ментальных моделей, присущих как отдельным персонажам, так и целым народам. В трилогии И. Есенберлина, в частности, отражены концепты, определяющие восприятие власти, свободы, народной идентичности, а также взаимодействие различных этнокультурных и исторических реальностей.

Концепт, как единица сознания, представляет собой ментальный сгусток, который отражает ключевые элементы культуры и мировоззрения человека или народа. Это не просто абстрактное понятие, а динамичное, многогранное явление, которое изменяется в зависимости от исторического, социального и культурного контекста. Согласно теории Д.С. Лихачева, концептосфера — это совокупность концептов, которые взаимодействуют между собой, создавая определенную картину мира в произведении [1, 57].

При исследовании концептосферы произведения особенно важно учитывать концепты, которые связаны с авторским видением, его индивидуальным и культурным опытом. Ю.А. Бельчиков подчеркивает, что художественный концепт — это особая единица сознания писателя, отражающая его индивидуальное восприятие мира и его сущности в произведении [2, 109]. В случае с И. Есенберлиным, который опирается на исторический контекст и фольклорные мотивы, концептосфера его произведения оказывается особенно многослойной и насыщенной.

В литературоведческом анализе концепт занимает особое место, поскольку он формирует смысловые пласты произведения, его символическую и идейную структуру. По мнению В.И. Карасика, литературный концепт – это не просто языковая единица, а особая форма репрезентации смысла, которая изменяется в зависимости от контекста и авторского замысла [3, 23].

Литературные концепты часто оказываются многослойными: они включают как общекультурные, так и авторские смыслы. Например, в произведениях, посвященных историческим событиям, концепты могут быть связаны с национальной идентичностью, властью, свободой, честью и героизмом. Именно такие концепты являются ключевыми в трилогии И. Есенберлина «Кочевники», поскольку они передают ментальную картину мира казахского народа в разные исторические периоды.

По мнению Т.В. Черниговской, концепт в художественном тексте может трансформироваться под влиянием авторской интерпретации, изменять свою семантическую нагрузку и приобретать новые оттенки смысла в зависимости от сюжетных коллизий [4, 55]. Это особенно важно для произведений историко-философского характера, к которым относится трилогия И. Есенберлина.

Концептосфера литературного произведения представляет собой сложную структуру, в которой концепты не существуют изолированно, а взаимодействуют друг с другом, формируя единую когнитивную систему. По мнению Н.Н. Болдырева, концептосфера – это динамическая система, в которой отражаются ключевые идеи и ценности, зафиксированные в языке и культуре [5, 27].

Особенностью концептосферы художественного текста является ее способность передавать не только логические связи между концептами, но и эмоционально-оценочные характеристики. Например, концепт «власть» в трилогии «Кочевники» неразрывно связан с концептами «народ», «честь» и «свобода», формируя целостное представление о государственности и роли личности в истории.

По мнению Е.С. Кубряковой, концептосфера художественного произведения включает в себя три основных компонента: 1) языковой уровень – лексические и семантические средства, с помощью которых концепты выражаются в тексте; 2) когнитивный уровень – представления, ассоциации и ментальные модели, которые формируют концепты; 3) культурный уровень – исторический и социокультурный контекст, влияющий на восприятие концептов [6, 77].

Так, анализ концептосферы произведения требует комплексного подхода, учитывающего как языковые, так и когнитивные аспекты художественного текста.

Важной особенностью трилогии «Кочевники» является ее тесная связь с историческим контекстом, что определяет специфику ее концептосферы. В исторических романах концепты приобретают особую значимость, поскольку они передают не только индивидуальное восприятие автора, но и коллективные представления о прошлом.

По мнению А.А. Залевской, в исторической литературе концептосфера формируется на пересечении трех ключевых факторов: 1) авторского мировоззрения и его интерпретации исторических событий; 2) эпохи, в которой создается произведение, и ее идеологических установок; 3) реального исторического контекста, который автор воссоздает в тексте [7, 43].

В случае с «Кочевниками» концептосфера формируется вокруг таких ключевых концептов, как «власть», «народ», «свобода», «честь» и «батыр». Эти концепты не только отражают историческую реальность, но и переосмысливаются в соответствии с культурными и идеологическими тенденциями времени написания произведения.

Таким образом, исследование концептосферы трилогии Есенберлина требует учета как классических теорий концепта и концептосферы, так и специфики историко-художественного жанра, в котором концепты приобретают дополнительные смыслы и функции.

Трилогия И. Есенберлина «Кочевники» является знаковым произведением, которое рассказывает об истории казахского народа и его борьбе за независимость. Основной акцент в

произведении сделан на формирование казахской государственности в XV веке и отражение сложных политических, социальных и культурных изменений, произошедших в этот период.

Тема исторической правды и восстановления национальной идентичности занимает центральное место в творчестве И. Есенберлина. Автор подчеркивает, что казахи имели свою историю и культуру, а их государственность была не менее значимой, чем у оседлых народов. Таким образом, концептосфера «Кочевников» выходит за рамки простого исторического повествования и становится основой для философских размышлений о власти, народе и свободе.

Ключевыми концептами трилогии являются «власть», «народ», «свобода», «честь», а также концепты, связанные с конкретными историческими фигурами, такими как «батыр». Рассмотрим, как эти концепты развиваются на протяжении всей трилогии.

Концепт «власть» в трилогии «Кочевники» занимает одно из центральных мест, поскольку произведение повествует о становлении и развитии казахской государственности. В начале повествования власть предстает как личная сила, связанная с харизмой и военной доблестью вождя. Власть основана на авторитете хана, его умении управлять и вести за собой народ.

На ранних этапах развития сюжета власть воспринимается как сакральное право правителя, которому благоволят высшие силы. Это представление о власти соответствует традиционным представлениям кочевых народов, где власть тесно связана с личными качествами правителя и его способностью вести войска в бой. Однако по мере развития трилогии концепт «власть» приобретает более сложное и политизированное значение.

Во второй и третьей частях трилогии власть становится объектом борьбы не только между отдельными личностями, но и между различными политическими силами. Автор демонстрирует, как власть начинает переходить от сакрального понимания к более прагматическому и государственному. Власть перестает быть исключительно личной и наследственной – она становится инструментом управления, требующим поддержки со стороны знати, воинов и народа.

Как отмечает В.И. Карасик, в исторических произведениях концепт «власть» часто проходит путь от традиционного, харизматического понимания к институциональному, отражающему развитие государства. Этот процесс ярко прослеживается в трилогии Есенберлина: власть сначала принадлежит сильному лидеру, затем становится предметом политических интриг, а в конце окончательно закрепляется как основа государственного устройства.

Концепт «народ» в «Кочевниках» также проходит сложную эволюцию. В начале повествования народ представлен как совокупность отдельных племен, имеющих свою автономию и традиции. Однако с развитием сюжета автор подчеркивает, что эти племена объединены не только общим происхождением, но и единым стремлением к свободе и сохранению своей идентичности.

На ранних этапах народ – это разрозненные кочевые группы, связанные кровными узами и общей территорией. Однако с усилением внешнего давления (монгольское нашествие, джунгарская угроза) народ начинает осознавать себя как единое целое. Это отражает процесс формирования казахской нации, который нашел свое отражение в концептосфере произведения.

Важно отметить, что в первой части трилогии народ чаще всего представлен как пассивная сила, находящаяся под властью ханов и батыров. Однако по мере развития сюжета народ становится активным субъектом истории. В моменты кризиса именно народное единство и поддержка становятся ключевыми для сохранения государственности.

Как указывает Ю.С. Степанов, концепт «народ» в литературе часто развивается от этнической группы к политической нации, осознающей свои права и ответственность. Этот процесс наблюдается и в трилогии Есенберлина: к концу произведения народ уже воспринимается как главная движущая сила истории.

Концепт «свобода» является одним из ключевых не только трилогии «Кочевники», но и всей казахской культуры. В начале произведения свобода ассоциируется с образом жизни кочевников – возможностью беспрепятственного перемещения по степи, ведением традиционного уклада.

Однако по мере развития сюжета концепт «свобода» начинает приобретать новое значение. В условиях угрозы со стороны внешних врагов свобода становится не просто правом на передвижение, но и национальной идеей, за которую нужно бороться. Автор показывает, как понимание свободы изменяется: от индивидуальной свободы к коллективной, от свободы как образа жизни к свободе как политической необходимости.

В третьей части трилогии свобода окончательно становится центральным мотивом борьбы народа за независимость. Здесь свобода уже не просто право кочевника, а национальная цель, требующая объединения всех слоев общества.

Как отмечает Д.С. Лихачев, в исторических романах концепт свободы часто проходит путь от естественного состояния к осознанной политической ценности. Это наблюдается и в трилогии «Кочевники»: свобода изначально воспринимается как нечто данное, но в итоге становится символом национальной борьбы.

Концепты «честь» и «батыр». На протяжении трилогии «батыр» эволюционирует из героя локального масштаба в символ народной борьбы. В начале романа батыр — это герой, который защищает свое племя, свою территорию. Однако в процессе развития сюжета он становится народным героем, чье назначение — защищать целые города и народы, быть связующим звеном между народом и властью. Интересно, что функция батыра, его роль в обществе изменяется, когда он становится связующим звеном между народом и ханом, в отличие от первых частей, где эту функцию выполняет жырау.

Все рассмотренные концепты в трилогии тесно связаны между собой и формируют единую концептосферу. Власть зависит от народа, народ стремится к свободе, свобода требует героизма и чести. Эта взаимосвязь делает концептосферу произведения многослойной и динамичной.

Таким образом, эволюция концептов в трилогии «Кочевники» отражает не только развитие художественного замысла автора, но и исторические процессы формирования казахской государственности.

Одной из важнейших задач, поставленных И. Есенберлиным в трилогии «Кочевники», является восстановление исторической правды о казахском народе как об этносе с глубокой, многовековой историей, богатой культурой и устойчивой государственностью. В рамках концептосферы произведения это выражается через последовательную артикуляцию и художественное воплощение таких концептов, как «историческая память», «государственность», «предки», «наследие», а также через реконструкцию реальных исторических событий и фигур.

И. Есенберлин создает сложную художественно-историческую ткань, в которой факты и вымысел, архивные данные и фольклорные мотивы существуют в диалектическом взаимодействии. Таким образом, историческая правда в концептосфере трилогии не сводится исключительно к документальной точности, но становится инструментом формирования коллективной идентичности, переосмысления прошлого и придания героического измерения судьбам предков. В этом смысле произведение выполняет не только художественную, но и социокультурную функцию, способствуя восстановлению исторической справедливости и укреплению национального самосознания.

Особое внимание автор уделяет изображению ключевых этапов формирования Казахского ханства, начиная с распада Золотой Орды и до образования централизованного государства под предводительством ханов Керей и Жанибека. Эти события освещаются не как абстрактные исторические факты, а как проявление глубинных процессов, связанных с поиском народом своего места в геополитической реальности Средневековья. Концепт «власть» здесь тесно сопрягается с концептами «закон», «наследие Чингисхана» и «священное

право рода», придавая историческим действиям сакрально-легитимный характер. Герои трилогии, несмотря на внутренние конфликты и противоречия, воспринимаются как носители исторической миссии — возродить и сохранить независимую государственность на основе общих ценностей и традиций.

Важно отметить, что в концептосфере произведения понятие исторической правды не является однозначным или одноплановым. Оно включает в себя как документально верифицируемые события (сражения, дипломатические союзы, правления отдельных ханов), так и мифопоэтические элементы, заимствованные из устного народного творчества: легенды, предания, эпосы. Такое соединение различных пластов исторического нарратива позволяет автору расширить семантические рамки концепта «история» и наделить его чертами культурной и философской категории. Историческая правда, по И. Есенберлину, — это не только то, что зафиксировано в летописях, но и то, что передается через коллективную память, через образы героев, чьи поступки воплощают дух эпохи.

Тонкое взаимодействие между историческим знанием и художественным воображением особенно ярко проявляется в образах реальных исторических личностей, таких как Абулхайр, Жанибек, Керей, хан Тауке и другие. В художественном дискурсе И. Есенберлина они выступают не столько как фигуры из хроник, сколько как символы различных подходов к управлению, стратегий политического действия и идеалов национального единства. При этом концептосфера трилогии позволяет автору сместить акценты: если в официальной историографии акцент мог делаться на борьбу за власть или на внешнюю экспансию, то в «Кочевниках» герои показаны в контексте морального выбора, личной ответственности перед народом, что делает их действия глубоко значимыми в культурно-философском плане.

Концептосфера романа становится пространством диалога культур, где прошлое рассматривается не как поле для противопоставления, а как источник для осмысления и понимания сложной мозаики степной цивилизации. Взаимоотношения с соседними народами и государствами представлены не только как военные конфликты, но и как обмен идеями, политическими практиками, культурными кодами, что, в свою очередь, влияет на трансформацию концептов внутри казахской концептосферы.

Кроме того, историческая правда в концептосфере «Кочевников» включает в себя не только макроисторические события, но и повседневную реальность — быт, обычаи, обряды, моральные нормы, отношения между полами и поколениями. Описание юрт, праздников, военной подготовки, обрядов посвящения и похоронной обрядности — всё это формирует историко-культурный фон произведения, насыщая его этнографическими деталями. Эти элементы не только придают достоверность повествованию, но и активизируют культурную память читателя, способствуя восстановлению утраченных связей с традицией.

Особую роль в передаче исторической правды играет язык повествования. В текст включены реалии, термины, обращения, имеющие прямое отношение к казахскому историко-культурному контексту. Это способствует созданию эффекта аутентичности, а также формирует особое языковое пространство, в котором концепты обретают национально специфическое звучание. Таким образом, концептосфера произведения опирается на историческую правду не только как на содержательный элемент, но и как на инструмент художественного моделирования мира, в котором отражаются культурные архетипы казахского народа.

Важно подчеркнуть, что обращение к исторической правде у И. Есенберлина не является самоцелью или попыткой реконструкции прошлого ради его самого. Напротив, в концептосфере произведения историческое знание всегда соотносится с настоящим и будущим. Автор показывает, что знание и понимание своей истории — это не только способ самоидентификации, но и необходимое условие социальной и духовной зрелости нации. В этом смысле концепт «историческая правда» выходит за рамки простого нарратива о прошлом и превращается в этическую категорию, требующую от современников честного взгляда на собственные корни и ответственности за их осмысление.

Так, историческая правда в концептосфере трилогии «Кочевники» играет ключевую роль. Она становится не только основой для художественного мира произведения, но и важнейшим элементом культурной и философской парадигмы, через которую автор осмысляет судьбу своего народа. Это делает трилогию И. Есенберлина значительным вкладом не только в литературу, но и в процесс национального самоосознания, предлагая читателю не просто художественное произведение, а многослойный текст, наполненный смысловыми и концептуальными кодами.

Анализ концептосферы трилогии И. Есенберлина «Кочевники» позволяет сделать вывод, что автор успешно комбинирует историческую правду с художественным вымыслом, создавая многослойную структуру концептов. Эти концепты взаимосвязаны и взаимодействуют друг с другом, отражая сложные процессы формирования казахской государственности, народной идентичности и борьбы за независимость.

Трилогия И. Есенберлина является не только важным историческим произведением, но и глубоким философским размышлением о власти, народе, свободе и чести, что делает ее актуальной и значимой для понимания не только казахской истории, но и для более широкого контекста истории народов, стремящихся к независимости и сохранению своей идентичности.

ИСТОЧНИКИ:

1. Лихачев, Д.С. Концептосфера как культурологическая категория. М., 1981.
2. Бельчиков, Ю.А. Художественный концепт как единица сознания писателя. Л., 1990.
3. Карасик, В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград, 2002.
4. Черниговская, Т.В. Язык, сознание, культура. СПб., 2010.
5. Болдырев, Н.Н. Когнитивная лингвистика: теоретические и прикладные аспекты. Тамбов, 2020.
6. Кубрякова, Е.С. Концептуализация и структура концептосферы. М., 2001.
7. Залевская, А.А. Психолингвистика: принципы, методы, модели. М., 2005.

DOI 10.24412/3007-8946-2025-15-121-124
UDC 81'322

STRATEGIES FOR OVERCOMING CHALLENGES IN TRANSLATING OF WILLIAM GOLDING'S "LORD OF THE FLIES"

URISTEMBEKOVA G. S., MUSLIM S. S., KARBOZOVA G. K., SALYBEKOVA F. M.
M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

Abstract. *This article examines the key challenges and effective strategies in translating William Golding's Lord of the Flies, focusing on the preservation of the novel's thematic depth, symbolic complexity, and stylistic features. The study addresses specific linguistic, cultural, and interpretative obstacles faced by translators when rendering Golding's work into other languages. Using selected translations as case studies, the article analyzes how core elements such as metaphor, allegory, and sociolect are conveyed in target texts. Particular attention is given to the difficulties of translating culturally specific references, the nuanced portrayal of psychological development, and the tension between civilization and savagery. The research employs contextual analysis, comparative method, and lexical-stylistic examination to assess different translation approaches. Findings demonstrate that successful literary translation of Lord of the Flies requires both linguistic accuracy and a deep understanding of the novel's philosophical underpinnings. The article concludes with practical recommendations for translators and educators working with complex literary texts.*

Keywords: *literary translation, translation strategies, William Golding, Lord of the Flies, stylistic analysis, cultural adaptation.*

Translating literary works is a complex and multifaceted process that involves more than the direct substitution of words from one language to another. It requires careful consideration of cultural context, stylistic nuances, and the author's intended meaning. One of the most challenging examples in this regard is Lord of the Flies by William Golding — a novel rich in symbolism, psychological depth, and philosophical themes. Since its publication in 1954, the novel has been translated into numerous languages, prompting ongoing discussions among translators and scholars about the best methods for preserving its intricate layers of meaning.

As Golding once stated, "The theme is an attempt to trace the defects of society back to the defects of human nature." This thematic depth is not always easily transferred into another language, as it is often deeply rooted in specific cultural and linguistic contexts. Translators must grapple not only with the lexical content of the text but also with its emotional resonance, allegorical references, and sociolects that reflect the characters' psychological transformations.

Drawing on the theoretical frameworks of literary translation scholars such as Susan Bassnett and Eugene Nida, this article explores the specific challenges involved in translating Lord of the Flies and presents strategies for overcoming these difficulties. By analyzing selected translations and applying comparative and contextual methods, the study aims to identify the most effective techniques for conveying the novel's unique tone, narrative style, and thematic complexity. This discussion highlights the importance of literary sensitivity and cultural competence in achieving a translation that is both faithful and artistically effective.

The field of literary translation is grounded in a variety of theories that aim to balance fidelity to the source text with readability and cultural relevance in the target language. Among the most influential frameworks are Eugene Nida's concepts of formal and dynamic equivalence, which distinguish between a word-for-word approach and one that seeks to evoke a similar response in the target audience. In the context of translating fiction, dynamic equivalence often proves more effective, as it allows for the preservation of tone, nuance, and emotional depth.

Lawrence Venuti's notions of domestication and foreignization also play a central role in discussions about literary translation. Domestication refers to adapting the text to the cultural expectations of the target audience, while foreignization maintains elements of the source culture,

thereby preserving the original context but possibly challenging the reader's familiarity. In the case of *Lord of the Flies*, which is deeply rooted in British cultural and educational systems, translators must decide whether to explain these systems or leave them intact.

Scholars such as Susan Bassnett and Mona Baker emphasize the significance of stylistic and narrative choices, arguing that the translator becomes a kind of co-creator, reconstructing meaning rather than merely transferring it. This is particularly relevant in translating Golding's work, which blends allegorical content with psychological realism and a unique narrative voice. Golding's language is often symbolic and layered, requiring the translator not only to understand literary devices, but also to find functional equivalents in the target language that preserve both meaning and effect. Previous research on translations of *Lord of the Flies* has highlighted recurring difficulties with key symbols, such as the conch shell or the figure of the "beast," as well as with the rendering of the boys' shifting social dynamics and use of colloquial speech. These challenges form the foundation of this article's analysis, which builds on existing theories while offering practical strategies for future translation efforts.

This study employs a qualitative approach, using comparative and contextual analysis to examine selected translations of William Golding's *Lord of the Flies* into [insert your target language, e.g., Russian, Kazakh, etc.]. The primary focus is on identifying recurring challenges and evaluating the strategies used by translators to address them.

Three key areas of the novel were selected for detailed analysis:

-Symbolism and allegory - including representations of the conch shell, the "Lord of the Flies," and the beast.

Stylistic and narrative tone - especially in the shifts between descriptive passages and dialogue.

-Cultural and linguistic features - such as British school slang, religious references, and historical context.

The study compares at least two published translations with the original English text. Passages that contain metaphorical language, emotionally charged content, or culturally specific expressions were chosen for close reading. Each translation is examined in terms of accuracy, clarity, stylistic fidelity, and effectiveness in conveying the thematic and emotional weight of the original. To support the evaluation, the research draws on established principles from translation studies, particularly the works of Nida, Venuti, and Bassnett, as outlined in the theoretical framework. The goal is not to judge the translations as right or wrong, but to understand the rationale behind the translators' choices and assess their impact on the target audience's interpretation of the novel.

Translating Symbolism and Allegory. One of the major challenges in translating *Lord of the Flies* is preserving its layered symbolism. Objects like the conch shell are more than just items; they represent order, civilization, and democratic power. In translation, choosing the right word for "conch" can affect how readers interpret this symbol. Some translations use a direct equivalent that emphasizes its appearance, while others attempt to highlight its authoritative role by using a term that suggests ceremonial or sacred value. Similarly, the "Lord of the Flies" — a pig's head on a stick — is a deeply symbolic element representing chaos, evil, and the descent into savagery. The phrase itself is a literal translation of "Beelzebub," which may or may not be obvious to readers in other languages. Translators must decide whether to maintain the literal rendering or clarify its biblical roots in footnotes or context, balancing faithfulness with accessibility.

Rendering Stylistic Nuance and Psychological Tone. Golding's narrative style is characterized by a mix of elevated language and raw, often chaotic, emotional descriptions. Maintaining this balance in translation is essential to preserving the psychological tension of the novel. For instance, the shifts in tone as the boys descend into savagery must be mirrored in the translation's rhythm, word choice, and sentence structure.

Dialogue also poses specific challenges. The boys often use British school slang or fragmented, panicked speech, especially in scenes of fear or violence. These features not only show character development but also reflect their psychological states. A too-formal or overly polished translation may dilute the emotional intensity or make the characters sound unnatural.

Addressing Cultural and Historical References. The novel is deeply embedded in the British post-war context and educational system, which may be unfamiliar to many readers. Terms like “prefect,” “choirboy,” or references to World War II require careful handling. Translators must decide whether to use domestic equivalents (which risk losing historical context) or retain foreign terms and explain them through footnotes or narrative cues. One particular challenge is the portrayal of power structures among the boys, which reflect class-based dynamics familiar to a British audience but possibly foreign elsewhere. The translation must subtly convey these dynamics through tone, speech patterns, or descriptive language to ensure the reader grasps the social hierarchy developing on the island.

Original English	Kazakh Translation
“Signs of life were visible now on the beach. The sand, trembling beneath the heat haze, concealed many figures in its miles of length; boys were making their way toward the platform through the hot, dumb sand.”	“Енді жағажайда тіршілік белгілері байқала бастады. Аптап ыстықтан дірілдеген құм, ұзаққа созылған жағалаудағы көптеген балаларды көзден таса етіп тұрды; балалар ыстық, меңіреу құммен алаңға қарай бет алып келе жатты.”

1. **“Signs of life were visible now on the beach.”** - *“Енді жағажайда тіршілік белгілері байқала бастады.”*

“Signs of life” directly becomes *“тіршілік белгілері”* — a formal phrase that works well. *“Байқала бастады”* captures the sense of something gradually becoming visible.

2. **“The sand, trembling beneath the heat haze...”**- *“Аптап ыстықтан дірілдеген құм”*
We rephrase for natural Kazakh flow: start with the heat, then the trembling sand.

“Heat haze” isn’t a common phrase in Kazakh, so we imply it with *“аптап ыстық”* (scorching heat).

3. **“...concealed many figures in its miles of length”** - *“ұзаққа созылған жағалаудағы көптеген балаларды көзден таса етіп тұрды”*

Instead of literally translating “miles of length,” we use *“ұзаққа созылған”* (stretched far). “Figures” is interpreted as “балалар” here — simplifying the metaphor to aid clarity.

4. **“hot, dumb sand”** - *“ыстық, меңіреу құм”*.

This is tricky. “Меңіреу” means mute or senseless — pretty close to Golding’s tone. But it’s more poetic or unusual in Kazakh, so might feel strange unless the whole text maintains a literary tone.

5. **“making their way toward the platform”** - *“алаңға қарай бет алып келе жатты”*.

“Platform” becomes *“алаң”* (open space/platform) — a neutral, understandable word. *“бет алып келе жатты”* expresses the ongoing movement with nuance.

Translating *Lord of the Flies* presents a complex task that requires more than linguistic proficiency; it demands a deep understanding of symbolism, stylistic nuance, and cultural context. As this analysis has shown, translators must navigate a delicate balance between staying faithful to Golding’s original text and making the narrative accessible and meaningful to target-language readers.

Symbolic elements such as the conch and the “*Lord of the Flies*” itself carry heavy allegorical weight that must be preserved without distortion. The novel’s shifts in tone and psychological depth require sensitivity to stylistic changes, especially in dialogue and emotionally charged scenes. Moreover, cultural references rooted in British society pose additional challenges for translators, who must choose between domestication and foreignization strategies to ensure comprehension while maintaining the novel’s thematic richness.

Ultimately, successful translation of *Lord of the Flies* depends on the translator’s ability to function as both interpreter and creative writer someone who respects the original while crafting a

new version that resonates in a different language and culture. This article affirms the importance of translation as both an art and a science, highlighting the thoughtful strategies required to convey complex literary works across linguistic boundaries.

REFERENCES

1. Bassnett, S. (2013). Translation studies (4th ed.). Routledge.
2. Golding, W. (1954). Lord of the Flies. Faber and Faber.
3. Nida, E. A. (1964). Toward a science of translating: With special reference to principles and procedures involved in Bible translating. Brill.
4. Venuti, L. (1995). The translator's invisibility: A history of translation. Routledge.
5. Baker, M. (1992). In other words: A coursebook on translation. Routledge.

СОДЕРЖАНИЕ CONTENT

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ PHYLOLOGICAL SCIENCES

ДОСМУРАТОВА Г.А., АРЫНБАЕВА Р.А. [ШЫМКЕНТ, КАЗАХСТАН] ИМЕНА СОБСТВЕННЫЕ КАК КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА РЕКЛАМНОГО ТЕКСТА.....	3
SAYIDYRAHIMOVA DILFUZA SAYIDMAHAMADZHANOVNA [ANDIJAN], АКМАТОВА HURAIM [KYRGYZ REPUBLIC] IRONY AS A STYLISTIC DEVICE.....	6
SAYIDYRAHIMOVA DILFUZA SAYIDMAHAMADZHANOVNA [ANDIJAN], АКМАТОВА HURAIM [KYRGYZ REPUBLIC] IRONY IS A RHETORICAL DEVICE OR FIGURE OF SPEECH.....	8
SAYIDYRAHIMOVA DILFUZA SAYIDMAHAMADZHANOVNA [ANDIJAN], KHODJAEVA KANDILAY KUCHKARBAEVNA [KYRGYZ REPUBLIC] ЎЗБЕК МЕКТЕБИНИН БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРЫНДА КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ҮНДҮҮ ТЫБЫШТАРЫН ЖАНА ФОНЕТИКАСЫН ОКУТУУНУН НЕГИЗДЕРИ.....	11
FƏRMAN YUNİS OĞLU XƏLİLÖV [NAXÇIVAN, AZƏRBAYCAN] HÜSEYN RAZİNİN “GÜNƏŞ” PYESİNDƏ CƏMİYYƏTİN KÖLGƏLƏRİ.....	15
САҒИДОЛЛАЕВА БАЛЫМ САЛАМАТҚЫЗЫ, А.С. КУШКИМБАЕВА [АТЫРАУ, ҚАЗАҚСТАН] МИФ ЖӘНЕ ЕРТЕГІ ЖАНРЫНДАҒЫ ЖАСАМПАЗДЫҚ МӘСЕЛЕСІ ЖӘНЕ ІЛКІ АТА БЕЙНЕСІ.....	18
КАРИМОВА РАХШАҢДА ВАГИФОВНА [БАКУ, АЗЕРБАЙДЖАН] ТВОРЧЕСТВО ВЕЛИКОГО ПОЭТА ВОСТОКА ШЕЙХА НИЗАМИ ПО РУСИСТИКЕ.....	24
LEILA BATYROVNA YELEUOVA [ASTANA, KAZAKHSTAN] SELF-ACTIVITY OF THE STUDENT IN LEARNING: THE ANALYSIS OF DIFFERENT APPROACHES.....	30
GÜLNAR VANAB qızı İSMAYİLOVA [BAKİ, AZƏRBAYCAN] MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ HEKAYƏLƏRİNDƏ NAĞİL TRANSFORMASIYASI.....	34
ӘДІЛӘЛІ ЖАЗИРА [АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН] ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ КӨМЕКШІ СӨЗДЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ ЖАЙЫНДА.....	40
ALKANBAYEVA N.B., BIMAGAMBETOVA ZH.T., KARBOZOVA G.K., SALYBEKOVA F.M. [SHYMKENT, KAZAKHSTAN] ECONOMIC DISCOURSE TRANSLATION: ANALYZING LINGUISTIC FEATURES AND PROFESSIONAL COMMUNICATION PRACTICES.....	45
MAMMADOVA SVETLANA NASIB [BAKU, AZERBAIJAN] PROFESSIONALLY ORIENTED ENGLISH LANGUAGE TEACHING.....	52
BEKBOLAT ZH. S., KARBOZOVA G.K., SALYBEKOVA F.M. [SHYMKENT, KAZAKHSTAN] A COMPARATIVE LINGUISTIC ANALYSIS OF TRADITIONAL AND AI-BASED TRANSLATION: TRANSLATING J.D. SALINGER INTO RUSSIAN.....	57
ИДРИСОВА ЖАЗИРА МУРАТОВНА, КУРМАНГОЖАЕВА ЭЛЬМИРА СЕЙФУДДИНОВНА [АЛМАТЫ, КАЗАХСТАН] ЭМОЦИОНАЛЬНЫЕ И СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ ЯЗЫКОВ: ОТ СОЗДАНИЯ ПОЗИТИВНОЙ АТМОСФЕРЫ ДО ФОРМИРОВАНИЯ БИЛИНГВАЛЬНОЙ ЛИЧНОСТИ В КАЗАХСТАНЕ.....	62

GAPIROVA SAIDA DJURAYEVNA [TOSHKENT, O'ZBEKISTON] XITOY TILIDAGI HAYVON NOMLARI ISHTIROKIDAGI IBORALARNING MADANIY ILDIZLARI.....	65
ZHARYLKASSYN F.B., SALZHANOVA L.E. [ALMATY, KAZAKHSTAN] INTERRELATION OF THE CONCEPTS "LIFE" AND "PERSONALITY" (BASED ON THE NOVEL "A LITTLE LIFE" BY N. YANAGIHARA).....	70
АКБОТА БЕДЕЛБАЙ, Н.Р. ШЕНГЕЛБАЕВА [АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН] ЭМОЦИЯЛЫҚ КӨНІЛ-КҮЙДІ БІЛДІРЕТІН ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІ АУДАРУДАҒЫ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ СӘЙКЕСТІК....	74
НҰРЖАНҚЫЗЫ АНЕЛЯ, ШЕНГЕЛБАЕВА Н.Р. [АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН] СӨЗ ТІРКЕСТЕРІН АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕН ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ БЕРУДЕГІ ПРАГМАТИКАЛЫҚ БЕЙІМДЕЛУ.....	78
ТАНИРБЕРГЕН НАЗЕРКЕ, ШЕНГЕЛБАЕВА Н.Р. [АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН] АҒЫЛШЫН ТІЛІНЕН ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ ТІКЕЛЕЙ ТӘРЖІМЕЛЕНГЕН КӨРКЕМ ШЫҒАРМАҒА АУДАРМАШЫЛЫҚ ТАЛДАУ.....	82
БЕКТҰРСЫН НҰРАЙЛЫМ БЕКБОЛАТҚЫЗЫ, ШЕНГЕЛБАЕВА Н.Р. [АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН] ЖАСТАР ТІЛІНДЕГІ ЖАҢА ТРЕНДТЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРУДАҒЫ ҚИЫНШЫЛЫҚТАР.....	86
ЕРМИШИНА КСЕНИЯ ВЛАДИМИРОВНА, ТЕМИРОВА ЖАННА ГЕРМАНОВНА [КОКШЕТАУ, КАЗАХСТАН] РАЗВИТИЕ МОТИВАЦИОННОЙ РЕФЛЕКСИИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО И МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА.....	90
ЮЛИЯ ДАНИЛОВА ФОРМИРОВАНИЕ ВТОРИЧНОЙ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ ПРИ ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ ВУЗА.....	94
АБУБАКРЗОДА ШОҲИН ЧУМЪА, НАЗИРОВ ШАХРИЕР БАХТИБЕКОВИЧ [ТАДЖИКИСТАН] МУҚОИСАИ ПЕШОЯНДҲОИ ТАРКИБИИ НОҲИ ДАР ЗАБОНҲОИ ГУНОГУНСОХТ.....	98
ЁРАЛИЕВА Н. [ТАДЖИКИСТАН] ТАКМИЛ НАМУДАНИ МАҲОРАТИ ТАЛАФҲУЗИ УСТУВОР.....	103
АБДУЛХАЙРОВА С.Х. [ТАДЖИКИСТАН] ТАСНИФОТИ ТОБИШИ СЕМАНТИКИИ ҶУМЛАИ ПАЙРАВИ МУАЙЯНКУНАНДАИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ ДАР ҚИЁС БО ЗАБОНҲОИ ОЛМОНӢ ВА РУСӢ.....	108
ДАИРБЕКОВА АЙГЕРИМ МУКТАРГАЛИЕВНА, Л.А. МЕКЕБАЕВА [АЛМАТЫ, КАЗАХСТАН] ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ КОНЦЕПТ И КОНЦЕПТОСФЕРА В КОНТЕКСТЕ ТРИЛОГИИ И. ЕСЕНБЕРЛИНА «КОЧЕВНИКИ».....	115
URISTEMBEKOVA G. S., MUSLIM S. S., KARBOZOVA G. K., SALYBEKOVA F. M. [SHYMKENT, KAZAKHSTAN] STRATEGIES FOR OVERCOMING CHALLENGES IN TRANSLATING OF WILLIAM GOLDING'S "LORD OF THE FLIES"	121

"IN THE WORLD OF SCIENCE AND EDUCATION"

Контакт

els.education23@mail.ru

Наш сайт

irc-els.com

international scientific centre "Endless light in science"

